

HÁBORÚK HALÁLA.

... „Három sortüzet hallottunk. Jelentőségüket nem tudjuk megítélni. Röviddel utána zászlójelet adnak balszárnyunkról. A zászlóalj feszült várakozásban van. Megint új zászlójelzés, utána trombitajel. Rohamot fújnak. Néhány pillanat alatt a zászlóalj fölemelkedik és futólépésben halad előre. Hegynek rohanunk felfelé. Halljuk a golyók füttyülését és ez a sajátságos zaj mindinkább erősödik. A mi oldalunkon minden néma, csak a futólépések dobogása hallatszik. Egyszerre kiáltást hallunk: a második század egyik őrsvezetője arczczal a földre bukik. Ő az első áldozat. Mind magasabbra és magasabbra haladunk és valamennyien, tisztek és legénység nagy fáradtságot érzünk. Röviddel a hegy plateaujának elérése előtt megállunk, hogy néhány másodpercre kipihenjük magunkat. Azután ismét vezényszavak harsognak és tovább rohanunk. Fölérünk a plateaura és harmincz-negyven lépésnyire magunk előtt látjuk az ellenséget. Rettenetes puskatűz fogad bennünket, mely 5—10 másodpercre megakasztja előnyomulásunkat. Egy percz múlva azonban már a zászlóalj mint egy ember rohan előre. A hurrá-kiáltásokba belevegyl a sebesültek sóhajtozása, jajgatása. Bent vagyunk az ellenség állásainak közepette.

Lehetetlen leírni az ilyen szuronyharc borzalmait. Itt egy japán tiszt kétségbeesetten védekezik kardjával. A szurony behatol testébe, vérsugár szökik elő és ő élettelenül bukik a földre. Köröskörül vérfagyasztó jajkiáltások. A patakokban folyó vérrel, a sebesültek kínjaival azonban senki sem törődik. A meglepett japánok egy része futásban keres menedéket és elbukva, majd ismét felemelkedve menekül lefelé a hegyről. A futás azonban nem hoz rájuk szabadulást. Mi utolérjük a kifáradt ellenséget és valóságos örülettel vetjük rá magunkat. A szuronyok, a melyeket valóságos állati dühvel taszítanak előre katonáink, mélyen hatolnak az üldözöttek testébe. Hallani lehet, a mint a koponyák összezúzódznak a puskatusok ütései alatt. Gyakran még a halottakba is beledöfik a szuronyokat, szinte gépiesen döfnek, ütnek jobbra-balra, minden meggondolás, tervszerűség nélkül. A szuronyok a testben meggömbülnek. Egy-egy katona kétségbeesett erőfeszítéseket tesz, hogy szuronyát áldozatának testéből kihúzza. Némelyik benne is hagyja fegyverét ellenfelének testében és a legközelebb levő elesett fegyverét felragadva, azzal rohan tovább.

A holttestek mindjobban szaporodnak, szaporodnak. Már azt hisszük, hogy győztünk és kipihenhetjük magunkat. Egyszerre azonban valami új, meglepetésszerű dolgot tapasztalunk. Valóságos zápor hull reánk, vegyesen kartácsok, gránátok és golyók. Mindenki azt hiszi, hogy a következő pillanatban meg kell halnia. A sorok ritkulnak, hol itt, hol ott csap le egy ellenséges gránát és felrobbanva, óriási pusztításokat visz véghez sorainkban. Itt egy tiszt esik el hangtalanul; fejét szakította le a gyilkos golyó, ott egy ember, a kit kartácsgolyó ért, kínjában magasra ugrik és állati üvöltéssel rogy össze. A haldoklók és sebesültek fájdalomkiáltásait már nem lehet hallani, a fegyverropogás és csatakiáltások erősen túlharsogják. A hova csak a szem tekint, mindenütt csak vér, halál és borzalom.

Fájdalom, végre kiderült, hogy a harcz egyenlőtlen volt. A zászlóalj mindjobban és jobban összeolvad. A megmaradtak tompa kétségbeeséssel, végletekig kifáradva kezdik meg a visszavonulást. Az ellenség shrapnelével és gránátjaival üldöz bennünket. Visszavonulás közben látjuk békésen egymás mellett heverni barát és ellenség holttestét. Csak fekvésük árulja el, hogy itt valami rettenetesnek kellett történnie . . . Nincs időnk, hogy nézzük őket. Az ellenség és kíséretében a halál most a mi nyomunkban van.” . . .

Ez a legborzadalmasabb társadalmi kép.

A háború.

A legrettenetesebb nyavalya, a mely a civilizációban kitörhet.

Tehetetlenül áll-e vele szemben a társadalomtudomány?

Nem!

I.

Fontosabb, nagyobb horderejű kérdése a társadalomtudománynak, mint a háború kérdése, nem lehet. A midőn mindenütt a civilizáció higiéniájával foglalkozik, akkor a legrettenetesebb betegség mellett alárendelt dolog minden más kérdés.

Igaz, hogy a legbonyolultabb kérdés is a világon. De másrészt nagyobb szolgálatot a társadalomtudomány alig tehet az emberiségnek, mintha ez ellen a rettenetes nyavalya ellen quasi az antitoxint olthatja be.

Az antitoxint tudvalevőleg maga a test készíti el; Különbözik a kuruzslásnak minden szerétől, írtától. Reczipéje a bölcsesség patikájában nincs. Ember hiába mesterkél a főztiin. Sem jó, sem rossz szellemek nem kellene hozzá. Sem a bölcsék köve nem segít. Az antitoxin a teremtés műve. Az ember csak belekapcsolhatja tudását a teremtés művébe és élhet a Teremtő örök bölcsességével.

A háború ellen is hiába minden kuruzslás, ír és szer. Reczipe nincs ellene a bölcsesség patikájában. Ember hiába

mesterkél az elhárításán. Sem jó, sem rossz erkölcsök nem hozzák. Nincsen bölcsék köve, a mely a háborút megszüntetné.

De a teremtés hatalmas ereje dolgozik mindenütt, a hol az életet támadja valami kór. Öldöklő mérge ellen ellenmérget sarjaszt. Keletkezik tudtunk, szándékunk, akaratunk ellen. Az egész testet láttatlanul elárasztja. Végül a kórnak valami súlyos fészkeben, pusztító munkája végső, legvirulensebb pillanatában megéri az antitoxin tiszta, tökéletes összetétele. Tudásunknak csak bele kell kapcsolódnia a teremtés művébe . . .

És ez ma a Társadalomtudománynak is a legközvetlenebb, legfontosabb és leggyakorlatibb feladata. A természet munkája készen van: nekünk csak meríteni kell belőle. Krízisek, zavarok támadhatnak ugyan nyomába, a melyek miatt az orthodoxia pusztulást, vést kiált. De ha tisztán látjuk a fizikai folyamatot, a mely alattuk végbe megy, úgy fel fogjuk ismerni, hogy azok a zavarok nem veszedelmet hordanak magukban, hanem ellenkezőleg a tisztulás fiziológiai folyamatai.

Ha a természet munkáját vizsgáljuk, mindig el kell zárkóznunk mindennemű előzetes fogalmak, nézetek és okoskodások elől, a melyek a természet ama működése felől az emberek eszében, belátásában uralkodnak. Így például mindig járt az elől, hogy a háborút egyszerűen az emberek rossz természetéből, állatiasságából eredőnek mondja a szokásos bölcselkedés és mint ilyet csak az emberek erkölcsi és okosságára való hatásokkal akarja kuruzsolni. Társadalomtudományban még tele vagyunk ilyen filozófiai és etikai fogalmakkal. Pedig például csak meg kellene szívelelni azt a tényt, hogy értelmiségünk és vele mindenféle társadalmi dolgok iránt való felfogásunk, benne az erkölcsi minőségünk is, mind csak fejlődött: mégis íme fejlődésünk eddigi tetőfokán dűlnak a legirtózatosabban öldöklő háborúk. Tehát ha a kettő összefüggene, egyéb következtetést nem lehetne vonni, mint azt: hogy mentői értelmesebbek lettünk, annál enyhébb lett az ősi rossz működése, a háborúban való pusztításunk. Pedig éppen ellenkezőleg. Azaz semmi összefüggése a kettőnek. Tehát itt se emberek erkölcsössége, se értelmességök nem határoz. Erkölcsileg az evangéliom a legfenköltebb béke eszméit vitte két évezreden keresztül az emberek lelkébe: és mégis a keresztény civilizáció hozta a legszonyosabb embermészárlásokat, háborúkat. Azaz: sem az eszmékkel, sem az emberek lelkével nem függ össze a háború, mert hiszen akkor ha valaha, úgy a kereszténység alatt kellett volna a háborúk-

nak elenyészni. Ezek tiszta fizikai összefüggések. A háború tehát sem valami erkölcsi jóból, sem rosszból nem eredő dolog, sem emberi okosság vagy oktalanságból, hanem kétségtelenül egészen, de egészen más eredetű jelensége a civilizációk életének.

II.

A háború mindenesetre valamiféle életműködése a társadalomszervezeteknek. Egész határozott morfológiai szerkezetek ismerhetők fel valamennyi kulturszervezetekben, a melyek erre a célra szolgálnak. Mindig ugyanazok a morfológiai alakulások s mentői egyszerűbb valamely kultúra, annál világosabban rajzolódnak.

Feltűnő ugyanis a kezdetleges társas szervezetekben, hogy az egyének egy központi egyén körül helyeződnek el, egy főnök, a többieket vezérlő, összetartó egyén körül. A mint a társas szerződés növekedik, fejlődik: ugyanezen rend megmarad, csak összetevődöttebbé válik. Mind egy-egy fokkal alárendeltebb egyének sora helyezkedik a központi egyén körül. A legtisztább morfológiai kép. Félreismerhetlen alakulás minden társadalmi szerveződésben. Mindenütt ugyanarra a célra szolgál. Annyira a lényege az egész együttélő társultságnak, hogy az a központi hely, mindinkább mint apparatus szerveződik. Maga a hely láttatik el mindenféle működő képességekkel, úgy hogy végül a szervi működése már nem is az ott levő központi egyéntől függ, az csak betölt bizonyos funkciókat, hanem az apparatus működik, megszerveződött, állandósult miveleteivel. Az államszerkezet mindenkor és mindenütt ugyanez. *Központjában a militarisan működő minden mozgást központosító* államfői apparatusával, és a kulturszervezet minden együttműködése ennek van alárendelve.

Ezt a pusztá morfológiai tény az ember rövid eszének mindenféle bölcsességével bírálhatták már, úgyis hogy jól van ez így, úgyis hogy nem jól van. A bölcselkedésnek minden ilyen útját azonban ajánlatos otthagyni, a mikor valami szervezeti dologgal állunk szemben, a mely *képződmény és fiziológiai* vonása az emberi társulás *morfológiai alakjának*, a hol tehát kétségkívül egyéb valami működik mint emberi bírálgatásokból fakadó ötletek. Itt csak a teremtődésnek valamely folyamata, törvényszerűsége lehet a dolgok nyitja, és az csakis a teremtéssel összefüggő dolog lehet.

A kép a lehető legvilágosabb, legtisztább. Központi egyén — körülötte fokanként alárendelt, vele összefüggő egyének —

és így mind tovább, mind összetettebben szervezve, központi műveletek sugárszerűen elosztva: a legtisztább korszerű, sugár - rendszerli alakulás. A legnyilvánvalóbban: egyének egyetlen szerkezetű társulása egy belőlök összeverődött *magasabb szerkezeti egységbe*.

Valami olyan dolog ez, a mit a biológiában már ismerünk. És pedig a fiziológiai szervezeteknek is a legalsóbb fejlettségi fokán. Ugyanaz a morfológiai szerkezet. A korszerű képletek. Egy központi sejt s körülötte korszerűen elhelyezkedve a többiek. Sugárszerű kiképződése a központi műveleteknek. Itt is, ott is az összetevődés legkezdetlegesebb fokának morfológiai képei ezek. Ez előzi meg a későbbi magasabb szervezetek kiképződését. Ugyanazon morfológiai alakban összefüggő életműködések itt is, ott is. Legtisztábban: életműködések, élő műveletek összefüggései egy egyesült szervezetben. Amott sejteké, itt emberi egyéneké.

Természetesen, gondolatképekhez szokott elméd azt kérdezi: hát hogy háborúznak azok az egyszerű sejtszervezetek? De épp úgy kérdezhetsz, hogy hogy eszik az az ősi egyszerű lény? Hiszen nincs is szája. Nincs is gyomra. Pedig mégis eszik s táplálkozik. Nincs a mi érzékeinkből még semmije; sem szeme, sem füle; nincsen semmi olyan tagja, mint nekünk; se keze, se lába; Nincs egyetlen agysejtje sem; nem gondolkozik: és mégis ugyanazok az életműködések folynak benne. Magába vesz, átalakít anyagokat teste céljaira. A hol valami tápszer vagy életének kedvező dolog van, arra húzódik, mozog s a hátrányosoktól távolodik. Testi mozgásai vannak. Megkülönböztet neki valót és nem neki valót, mikor a mi eszünk is csak megkülönböztető műveleteink szerszáma. Minden csak külső alakban más, a legkülönbözőképpen bonyolult jelenségek külsőjében. De alapjában mindig ugyanazok a dolgok: fiziológiai folyamatok. Mentől magasabb fiziológiai folyamatok álltak elő, annál fokozottabb mozgások eredtek belőlük. Így végtelenül fokozott mozgás minden, a mi a kulturtesti életben végbe megy: ahhoz képest, a mi amaz egyszerű sejtszervezetekben folyik. De látod, hogy összefüggésük rendje: morfológiai összefüggésük, fizikai elrendezettségükben, ugyanazon viszonylatokat tüntetik fel. Ha pedig nem tudnál a gondolatképek kiegészítő munkája nélkül egyáltalán ellenni és mindenáron képes hasonlatokra van szükséged, úgy szerkeszd meg magadnak a sejtvilág háborúzásának következő képét. Láttál már tengeri puhányokat, a miknek

testéből valami más állat kivájt egész nagy darabokat. Talál hatsz kettőt egybetapadva is, a mint az egyiknek teste a másiknak testét fogyasztja. Semmiféle testi eszközei nincsenek, csak az egyik test sejtjei a másiknak sejtjeit fojtják, borítják, ölik. Elszedik előbb életképességét és aztán kirabolják anyagait, felszívják az erősebb testbe. Ennek nyomán rombolások támadnak; izgatott munka a rombolást pótolni az egyikben, a másikban meg a felfalás élénkítésére. Képzeld most el ugyanezen folyamatokat, ne a csekély mozgású sejtekben, hanem úgy, hogy minden egyes sejt a mozgásoknak végtelenül fokozott nyilvánulásaira képes, minden irányban. Az arány az, mint a sejt mozgásai és az ember mozgásai között, mint a hogy az átmenetet az állati szervezetek fejlődésének szoros egymásutánja mutatja, így láthatod képen a sejtek háborúját felfokozódní emberi háborúvá. De ezek csak képek. Minden természeti kép csak új kép ugyanazon természetű folyamatok végtelen variációiból. A dolgoknak a fizikai összefüggéseit kell mindenütt keresni, a hol megérteni akarunk valamit, különben csak a látszatok szerint való meddő osztályozásoknál maradunk, azaz saját optikánk képeinél.

Hagyjuk a képeket és keressük a fizikai dolgok azonos összefüggéseit, mint a hogy az egyszerű fiziológiai testek morfológiai alakulásaiban ugyanazon összefüggésű szerkezetet találjuk, mint az egyszerű társadalmi szervezetekben. A központi rendszerű elhelyezkedés világos alakulatát az eleven együttműködés rendszereként.

Ennek az elhelyezkedésnek nyilvánvalóan fizikai oka van. Minden egyes sejtnak az a tulajdonsága, hogy a sejtmag körül protoplasmát gyűjt. A protoplasma az ő készlete, anyagi tartaléka az ő erő kifejtéseinek, életműködésének: ez az ő gazdagsága, a mely ha elfogy, elszegényedik, életműködése összezsugorodik. A sejt, a míg magja él, protoplasmájába iparkodik ragadni mindent, a mi annak megfelel. Protoplasma darabkákat menten magába ragad. Így egyik sejt a másiknak protoplasmája irányában folyton olyan törekvéseket hord eredetileg magában, hogy amannak protoplasmáját elragadja. Ennélfogva *csak oly sejtek szerveződhetnek amaz ősi keletkezési fokon, állati testté együvé csak oly sejtek társulhatnak testté, a melyek ezen kölcsönös törekvéseknek kölcsönösen valamiképp ellenállhatnak. Azaz a kölcsönös romboló, egymástól protoplasmákat rabló fizikai törekvésekkel szemben valami kölcsönös feszültséggel tudnak ellentállani*

Minden egyes sejt azonban, minden egyes behatásra, valamiféle módosulásnak van kitéve. Ezen módosulások folyamán pedig mindig az a *feszültség is módosul*. T. i. mihelyest változott valamelyik sejtben a képesség, hogy a másíknak protoplasmáját megrabolhassa: amaz gyarapodik, emez pusztul és megzavarodik az egyensúly, a fiziológiai test életének egyensúlya. Miután azonban a különböző behatások folytán csakugyan keletkeznek ilyen túlsúlyba jutó sejtek: egy-egy ilyennek élet. föltétele a testi egyesülésben az, hogy valami fenntartsa azt az egyensúlyt, a melytől a testi élet függ. És miután ő a legmeggyarapodottabb: benne vannak a legtöbb rezervák arra, hogy a folyton támadó különbözőségek között egyensúlyt hozzon létre. Részben azzal, hogy elvesz egy-egy felgyarapodott sejtől, részben hogy odaad egy veszélyeztetett sejtnek a magáéból, a maga erejéből, erőaequivalenseiből, a melyeket ő a testből pótol. Innen ered egy állandó viszonyossága valamennyi sejtéhez. Ebből eredőleg keletkezik az a helye, hogy a vele együtt élőkhöz neki legyen a legszervezettebb összeköttetése, összefüggése. Azaz: fizikailag támad körülötte a korszerű elhelyezkedés, minden élő szervezetnek az ősi típusa.

A képeket hagyjuk el, hogy milyen más képies külsőben jelentkezik az emberek első egyesülése. Csak a fizikai viszonylatok ugyanazonosságát és a rend keletkezésének azonos törvényszerűségét kövessük.

A kulturember is azon kezdődik, hogy maga köré vagyoni alkatokat gyűjt. Mindent, a mi annak megfelel, magához ragad. Ezek az ő cselekvéseinek, kulturműködésének erőaequivalensei. Ha elfogynak, kulturtesti életműködései zsugorodnak össze. Ugyanúgy egyik ember a másíknak a vagyoni anyagai iránt folyton olyan törekvéseket hord magában, hogy amazét elragadja. Az őseMBERI életben ez a legegyszerűbb rablás. Erőszak utján való elragadás. *Ez az erőszak minden hadakozó, militaris míveleteknek az ősi típusa.* Az egész ősi társadalom erre volt szervezve. *Csak olyanok élhettek meg benne a kik önmaguk is elég militarisak voltak* arra, hogy a szomszéd ezen *militaris míveletének* ellentálljanak. Azaz egy *militaris feszültség* egyensúlya volt az egész szervezeti együttélés. Itt is, természetesen, keletkeztek az egyének között különbözőségek. Egyik ama militaris képességgel nagyobb mérvben bírt, mint a többi. De az életföltétele az együttességben már az lett, hogy valami egyensúly fennmaradjon. A többi között is folyton támadó különbözőségeket ő tarthatta

legathatósabbban egyensúlyban. Ő vett el, vagy adott és ő pótolta a magáét az együtteségből, hogy az egyensúlyt tovább is fenntartsa. Ő körülötte helyezkedtek el mindazok a kik egyensúlyban akartak maradni. Ő lett a központi egyén a körülötte egyesült szervezetben.

Tisztára ugyanazon fizikai viszonylatok.

Ez azon szerveződési alak, azon társadalom-morfológiai alakulat, a mely úgy a kezdetleges fiziológiai mint társadalmi testeknek a képződésében látszik.

Militaris miveletekből eredt szervezet a társadalom, és így militaris miveletek szerveződtek is a társadalom együttműködésé-ként. Lényeges dolog megkülönböztetni azt, hogy nem az emberi társadalmak a priori tulajdonsága az, hogy militarisan működnek, hanem megfordítva: csak azért lettek militarisan működők, mert az egyes egyének voltak bennök akként elhelyezve, a mint helyöket militaris természetű miveletekkel tudták fenntartani.

Fontos ez a megkülönböztetés azért, mivel ebből az következik, hogy a társadalom csak addig militaris szerkezetű, a míg az egyének elhelyeződésének a társadalomban militaris miveletekből származó eredete van.

III.

Ennek a morfológiai alakulásnak az előrebocsátásával foghatunk a szóban levő toxin eredetének meghatározásához.

A fiziológiai élet teremtődésének egy második szakasza kezdődik, a midőn a szerveződésnek egy más, magasabbrendű alakja lép fel.

Azokban a kezdetleges korszerű alakulatokban az anyagcserélődés még vajmi gyenge. A sejteknek az együttélése inkább a rokon magasrendű vegyi alkatuk chemotropizmusán, kémiai vonzásán nyugszik s természetes anyagcserélődés csak a közvetlen szomszéd sejtek között folyik, igen gyöngye mérvben. Azonban, mentői összetettebb lett a test, mentői többféle külső hatások olyan felvételére tökéletesbbült, hogy abból az életfolyamatokra alkalmas dolgok eredtek: az anyagcserélődés annál jobban fokozódott. Így az anyagcserének bizonyos utai szerveződtek, mind összetettebb csatornái támadtak, a melyeken keresztül mind távolabbi hatások jöttek létre, mind általánosabb anyagcserélődés.

Ennek megfelelőleg: míg azelőtt, az élet amaz ősi, legkezdetlegesebb fokain, a sejtek együttélése azon nyugodott, hogy

bizonyos feszültség tartsa egyensúlyban az együttélőket: most ez a fiziológiai helyzet megváltozott. Most már minden egyes sejt azáltal kapcsolódik az együttes szerveződésükbe, hogy *minő anyagokkal*, minő anyagi alkatokkal, járul hozzá az általános anyagcseréhez. A melyik olyan alkatokat termel, a melyekre szüksége van az általános anyagcserének, ahhoz csere folyik, az fenntartódik, az bekapcsolódik. Olyan mérvben, mint a mennyire arra a termelő míveletre az általánosságának szüksége van. Most már egyenesen az egyes sejtek *termelési folyamataitól* függ, hogy helyük, szerepük legyen a test anyagcsere gazdaságában. Már nem attól, hogy miképpen tud ellenállani a szomszédos sejtek protoplasmát elrabló szándékának. Ezek a míveletek, a protoplasmát elrabló míveletek, mindinkább zavaró dolgok lesznek akkor, a mikor a többieknek bizonyos termékek rendezett szolgáltatására van szükségük és éppen ezért mindinkább a termelők erősítésétől és a rablók gyöngítésétől függ a testi anyagcsere folyamatok egyensúlya. A míg azelőtt egy bizonyos feszültségi fokozat általános fentartása volt az együttélés feltétele, úgy most ez teljesen alárendelődik és a kémiai *anyagcsere folyamatok* minél tökéletesebb ellátása lesz a testi élet egyensúlyának a föltétele.

Nemde, egész új viszonylatok az élet testi egybealakulásában?

Ennek megfelelőleg *feloldódik a sejtek egybealakulásának ama rendszere is*, a mely azon nyugodott, hogy a sejtek kölcsönös feszültségét kellett központilag egyensúlyozni, a mi a korszerű alakulatokat hozta volt magával. Most már az anyagcsere-folyamatok kiegyenlítődése alkotja az együttélés, egybetartás föltételeit: és megkezdődik az állati szervezetek új magasabb rendű alakulásainak a sora, az anyagcsere egyes apparatusainak a kiképződése és az egész testnek, az összes sejteknek e szerint való csoportosulása, ezekhez való elhelyezkedése, a kezdetleges körrendszer feloldódása.

Ugyanezen természetű, a fizikai viszonylatok tekintetében teljesen azonos fejlődést látjuk a társadalmi alakulatok képződésében. A kezdetleges kultúrákban az anyagcsere, a kulturanyagok cserélődése még vajmi csekély. Az együttélés inkább az életműveletek, foglalkozások rokonságán nyugszik s csere, forgalom csak a közvetlen szomszédos egyének között indul meg. A kulturanyagok forgalma aztán mind növekedik, utai, a kereskedés utai, keletkeznek, s ezeken keresztül mind távolabbi, általánosabb kulturhatások jönnek létre.

IV.

Ennek a struktúrának a feloldódását, az ősi, kezdetleges műitaris képletek bontódását, az új típusú, magasabbrendű, az anyagcsere értékei szerint való szerveződést látjuk megkezdődni amaz időszakban, a midőn az ázsiai eredetű görög hőskor multával az európai görög civilizáció a közép tenger mellékén elterjedt.

A míg addig a militaris műveletek szerint szerveződtek még az emberek együvé, — az utolsó típus Spárta — addig most az *anyagcsere folyamatok* kezdtek az egyének ama műveletei lenni, a melyek szerint az együttélés rendjében érvényesültek. A militaris műveletek leszorultak, az emberek mindinkább kereskedés, termelés, kulturértékek előállítása, azoknak mindenféle forgatása révén foglalták el előkelő vagy kevésbé előkelő helyüket és a militaris műveletek az óriásilag fellendült kulturforgalom közepette alárendelt helyhez jutottak, szolgálati függésbe kerültek a termelők műveleteihez, zsoldosai, szolgálói lettek a mindenütt felvirágzó termelés és forgalomnak a messzi gyarmatosítások körül. Alig lehet félrelismerni, hogy a korábbi időkhöz képest a társas egybeszerveződésnek most egész más természetű rugói, az *egyéneknek egész más tulajdonságai*, lettek a döntők. Azelőtt a militaris tulajdonságok szerint szerveződött a társadalom szerkezete: most kezdett először a termelési, anyagforgalmi tulajdonságok szerint alakulni.

Ennek az új természetű kulturszövetnek a keletkezése a mi mai civilizációnk születése. Az növekedett meg arra a területre, a melyet a mi mai civilizációnk elfoglal. Azt fogta végül egybe egykor a római caesari birodalom, az ő végleges egységével, a kereszténységgel. Azon a területen, ebben a keresztény egységben folyt le a mi mai civilizációnk élete: római társadalmi rend (jogrend), római míveltség, római vallás maradván mindvégig az alapja.

Mindannak, a mi szervezeti jelenségként nyilvánul a mi civilizációinkban, mindannak a mi az együttélésünk szerkezetére vonatkozik, a mi állami összműködéseinknek tüneménye: az eredete mindannak ott van, abban az átalakulási időszakban, a midőn a kezdetleges militaris típusból a termelés szerint való szerveződési típus keletkezett.

Mindazon ellentétek, a melyek azóta a militaris és termelő léletműveletek között mint társadalomszervezeti zavarok mutatkoznak; mindazon összeütközések, a melyek folyton és folyton

e kettő között támadván, Róma óta az egész civilizáció történetünket alkották; minden társadalmi, szervezeti módosulásainknak, a melyek e kettőnek a rendeződése, igazodása körül folytak: a fiziológiai eredete, magyarázata is ott van, abban az időben.

Fel kell ismerni, hogy a keresztény rabszolgázadásoktól kezdve a militaris műveletek ama teljes és zabolázatlan tombolásaig, a mely a középkorban érte el tetőfokát és onnan a renaissance idejében fellendült polgárosodás termelő szerveződésétől kezdve a mai szocializmus kitöréséig: egy és ugyanazon ciklus összefüggő folyamata folyik. Az első felében a militaris műveletek teljes rombolása és pusztítása a termelő szövetekben, egész az éhenhalás küszöbéig; a másodikban a termelő szövetek mind hatalmasabb munkája a militaris műveletek megzabolázására, a militaris eredetű középkori szervezet megbénítására, a militaris caesari rendszer megbontására és végül ma, az egész, a keresztény kultúra által összefogott egész területen, a teljes általános támadás minden ellen, a mi nem termelő folyamat a civilizációnk testében.

Ez a külső képe a mi civilizációnk lefolyt *életfolyamatainak*, mihelyt nem egyes emberi cselekvéseket teszünk az egyes történeti epizódokkal a történelmi dolgok központjául. Ez a külső fiziológiai kép is már annyit mutat, hogy ennek a civilizációnak a testében valami borzasztóan válságos folyamat ment végbe. Nem ugyanaz, mint más civilizációk életében, a hol keletkezett valami új egységes civilizatorius egybeszerveződése az embereknek, s az aztán kifejlődött, felvirágozott, hatalmasan fellendült, végül lassú hanyatlás után eltűnt. A római kereszténységgel összefogott civilizációban szinte megfordítva ment végbe ilyen folyamat. Keletkezett valami hatalmas egysége egy új civilizációnak és alig hogy megkeletkezett, a legirtózatosabb pusztulás ment benne végbe, aztán ennek a legmélyebb fokán megfordult a válságos állapot és lassanként — renaissance — újra helyreállott egy lepusztult civilizáció.

A legirtózatosabb pusztulás ment benne végbe, a mi csak végbe mehet egy civilizáció testében. A középkor a legrettenetesebb dolog a mi történhetett. Semmi összefüggése nem lehet a fejlődéssel. Mert míg a civilizációk egymásutánjában azt látjuk, hogy mind magasabb fejlettségű kultúrák állanak elő: itt a civilizációnak egy óriási magas foka után, egyszerre süllyed le az emberi kultúra, a művelődés, minden civilizatorius jelenség, a legmélyebb fokokra, az ősi vademberek társadalmi típusáig, ökoljogig, a legállatiasabb emberi cselekvésekig.

Ez valami rendkívüli dolog, a minek magyarázata még nincs. Egy egész civilizáció, a maga egész teljességében, mindenütt a meddig elterjedt, lepusztul a legnagyobb elszegényedésbe, egész az éhenhalásig. Sem fenn a vár ormán, sem lenn a termőföldön nincs már mit enni, s rongyokban kóborol úr és jobbágy. Az egykori római gazdagságnak mindenütt csak a végsőkig elsenyvedt élettelen roncsai. Maga az emberiség is lesilányul. Valami rettenetes kórként a vérszegénység borzalmas nyavalyái dúlnak. Mese a daliás lovagokról szóló mese: a valóság, hogy a félelemgerjesztő pánczélok törpékre illenek. Az emberi test ábrázolásai a kezdő renaissance idejében is mindenütt egyformán rachitikus jelleget mutatnak. A nők puffedt hasa, szűk válla, vértelen arcza nem festészeti tudatlanság, hiszen a rajz bámulatos tökéletességével ábrázolták. Az idegbetegségek nyilvánvaló kórházi képei járványosan léptek fel. Örjögő csapatok vonultak végig az országon. Szánalmas, hogy mivé lett a szép emberi test. És benne a lélek. A legprimitívebb ősnépek babonája volt a lélek világa. Fétisizmus a vallás. Az értelem leg-sötétebb elborulása járt nyomába.

Nem, mindez nem illik bele abba a sorba, a melyben az emberiség fokozatos fejlődését láttuk. Itt valami rettenetes dolog akasztotta meg azt. A mi történt, azt nem lehet Róma néhány tobzódó emberének erkölcstelenségéből levezetni.

A mi itt történt, más renden kell a nyitját keresnünk.

Nyilvánvalóan, a középkor valami iszonyatos kórképe egy egész, összefüggő, egységes civilizációnak. Ennek a jelenségeit sem filozófiai, sem etikai utakon nem lehet levezetni. Azonban feloldódik a kép, mihelyt a fiziológiai utat követjük.

A fiziológiai utat azon, hogy láttuk, hogy egy keletkező új civilizáció, a kezdetleges típustól már elütőleg, a termelés szerint indul meg az emberek együttélésének szövödményét szervezni. Ez a szövet terjed el mindenütt, a meddig az új civilizáció ér. Lefödi a régi görög világot, lefödi a latin világot, lefödi mindenütt az ősi militaris szerkezetű népek struktúráját és általános anyagsere, forgalom indul meg mindezek fölött. Róma, a caesari Róma kezdi az egész, egységesedő új civilizációnak központi gravitálását vezetni. Maga is kezdetben csupa termelő folyamatokat szervez légióival. Nem a régi hódító, rabló míveleteket végzi velők, hanem az új civilizáció termelő folyamatait terjeszti. Kultúrát teremt mindenfelé, a merre ér.

És ekkor történik valami, a mi minden következő dolgot megmagyaráz.

Az az általánosan terjedő új kulturszövet mindinkább egységessé akar válni. Mennél nagyobb az anyagcsere, annál szükségesebb, hogy egységes kiegyenlítődés menjen végbe mindenütt. Róma mindenüvé az új civilizáció új életviszonyait nyomta, a megélésnek, boldogulásnak új körülményeit. Mindenüvé a gazdagodásnak új feltételeit. Mindenütt bizonyos átalakulást idézett elő, de mindenütt más és más természetű régi alapszöveteken. Mentől nagyobb lett a nyomás a központi Rómából az egységes folyamatok céljaira, mentői kényszerítőbb lett a helyzet, hogy az emberek csak úgy boldogulhatnak, vagyonosodhatnak, gazdagodhatnak, mint annak folyamatait Róma nyomja a birodalomra, annál élénkebb lett az elidegenülés ezektől a folyamatoktól, a melyekhez egységesen hozzáalakulni, a mindenütt más más alapszövetű népség nem tudott. Elidegenedés a Róma által kényszerített vagyoni, gazdasági, gazdagodási folyamatoktól: ez a kereszténység kezdete. Elidegenedés minden gazdagodástól, elidegenedés, elzárkózás a gazdagság mindennemű alkataitól, folyamaitól épp úgy mint a hogy a fiziológiai testben a sejtek zárkóznak el minden olyan alkattól, minden olyan anyagcserétől, a mely tőlük idegen, nekik nem megfelelő összetétel. A sejtek elzárkózván az anyagcserétől, elfogyasztják készletüket a nélkül, hogy újat termelnének, kémiai averzió támad minden tőlük idegen anyagcsere iránt, athropizálódnak, elsenyednek. Az élet ellentálló, konzerváló képessége a betegség iránt ebben nyilvánul: konzerválja magát összes rezervál és a végletekig vitt athropia árán is. Ugyanaz a mi a kereszténységgel történt. Beszüntetése az anyagi folyamatoknak, anyagcserének, gazdagodási műveleteknek; elfogyasztása a meglevő készleteknek és teljes athropiája az életnek: aszketizmus. Ez lesz az élet ideálja, ez az emberi élet közös egységes törekvése.

Nyilvánvaló megszakadása, vagy legalább is súlyos megbénulása az anyagcsere folyamatoknak. Ugyanazon folyamatoknak, a melyeknek tulajdonkép a céljaira szerveződött az egész új képződésű kulturszövet.

Mentől jobban megbénultak éppen az anyagcserének egységesítő folyamatai a testben, annál kényszerítőbben kellett a központi szervnek az egységes összefüggést mégis valahogy fenntartani.

Az új folyamatok szerint, a produktív életfolyamatok szerint nem tudta. Azok a különben már egységes szövetben és így egyazon testet alkotó területen mindinkább megbénultak. Valamiképen azonban mindenáron kellett.

És ekkor történt a mi történt: az új életfolyamatok szerint való központi műveletek nem tudván megalakulni, az alakult meg, a mire a korábbi fejlődési stádium szerint tudott megalakulni: *újból egy militarisan működő központi szerv.* A fiziológia ezt mint szervezeti visszavetődést ismeri, ugyan-ezen fiziológiai természetével. (Bückschlag.)

Militarisan működő központi szerv egy már nem militarisan szerveződött testben, kulturszövetben!

Ha a produktív szerveződésű szövet, kiképződése folyamában meg nem zavarodik, benne bénulás nem áll be, akkor olyan központi szerv állott volna elő, a mely mind a produktív folyamatoknak a központi egységesítő műhelye s magának az általános produktivitásnak az orgánuma: Míg így: a produktív folyamatokban nem részes, ilyeneket nem végző, ilyen műveletektől teljesen idegen: *militaris caesari* szerv lett újból egy termelően szerveződött szövet központi szerve. Úgy a mint ma is: a *militaris caesari* központi szerv semmiféle termelő művelettel nem részese a körülte elterülő termelő életnek, csak *militaris* műveleteket végez; a termelő folyamatokon kívül áll. *Militaris* hatalom, nem termelő hatalom: a már nem militarisan, hanem, termelően szervezett civilizációban.

És ebben van a rémséges összeütközés. A borzasztó kórnak az eredete. A központi szerv mind militarisan akarja a működését szervezni, holott a körülte elterjedt szövet már nem *militaris* szerkezetű. Tehát két egymástól idegen rendű, idegen természetű törekvés működik a civilizáció testében egymás ellen. És itt kezdődnek az iszonyú dülások, a kulturtestben végbement borzasztó pusztítások. A míg a produktív szövetben volt mit militarisan elragadni, a *militaris* egybetartó szervezet pusztított, dült a produktív szövetekben: a római keresztény civilizáció testében. Míg végül nem volt többé mit elragadni.

A kór lefolyása tiszta pathológiai természetű. A bénulásoknak egész élettani sora áll be. Előbb a legújabb keletkezésű általános római egység bénul meg és szétesik az alatta fekvő azelőtti görög és latin egység képleteire. Amaz régóta már egységes lévén tovább ellentáll a további szétesésnek, emez alatt azonban közel fekszenek az etruszk tartományi alakulatok,

hamar szét is esik a latin egység ez ősi alkataira. Mindenütt bénulása az újabb keletű összműködéseknek s szétesésük az alattuk fekvő ősi alakulatukra. A legősibb alakulások germán földön voltak, a római civilizáció ott félvad törzsi szerkezeteket fődött, ott a bénulások egészen ezekig hatoltak, s az együttműködés militaris képletei a törzsfő típusáig, a ritterekig estek széjjel.

V.

A ki e kóros folyamat lefolyásával részletesebben akar foglalkozni, azt kénytelen vagyok »Physiologie unserer Weltgeschichte und der kommende Tag« című munkámra utalni.¹ E helyütt nincs terem, csak arra, hogy rámutassak a jelenségek egymásutánjának határozott élettani természetére. Arra, hogy a civilizáció testének ezen súlyos válságában is a fordulat ott állt be, a midőn a kórt okozó folyamat, további táplálást az elsenyvedt testben nem találván: elvesztette virulenciáját. Ebben a pillanatban felülkerekedik a test szövetében rejlő életerő. Mint a hogy a rittereken felülkerekedett a termelők produktivitása és megkezdődött a ritterek kiküszöbölése a produktív szövetből és ezzel megindult a civilizatorius életműködések lassú restitúciója, renaissaneca az egész testben.

Megfordított folyamat, mint a kór első felében. Most kezdődik a kór, a militaris műveletek kiküszöbölése a legalsóbb fokokon, a dulás legmélyebb, legősibb fészkein. Legelőször a ritterek küszöbölődnek ki a termelő folyamatok közül. Olyképp, hogy a termelő szövet egy magasabb góczot táplál, hogy az alsóbb dülása, militarizmusa ellen ott találjon ellensúlyozást. Annyi táplálást szolgáltat neki, a mennyi működő képességére szükséges, hogy a szövetet militaris megzavartatás ellen megvédje. És az egykori militaris állami szervezet egész politikai élete mindenütt: a termelő szövet és a militaris góczpont közötti organikus ellentét illetően kiegyenlítése. Mikor aztán egységessé vált a termelő folyamat egy-egy ilyen területen s a benne volt militaris góczok feloldódtak egy felsőbbben, valami magasabb oligarchiában, grófságban, herczegségben: akkor tovább haladt a kiküszöbölési folyamat ismét egy fokkal feljebb ugyanígy. A termelés anyagcserefolyamatai egy magasabb egység központjába tömörültek, ennek folytán annak központi műveletei gyara-

¹ Politzer Zsigmond és Fia kiadása. Budapest, 1904.

podtak, míg végül az egyesítette egy magasabb összműködő egységbe az alsóbb góczokat, mint egykor ezek a rittereket. Ugyanúgy egy erősebb militaris szervezetet tartott fenn ekkor is a termelő szövet, hogy benn a szövetben minden militaris megzavartatás kiküszöbölődjék.¹ Így haladt fokról-fokra mind tovább a kiküszöbölés, mind magasabb militaris központokba szorítván ki a kórt magából a termelő szövetből. A modern állami élet fokozatos kifejlődése pedig, a mely végül az alkotmányosságban alakult ki, semmi egyéb, mint a termelőszövetnek azon munkája, hogy a militaris központ most már csak úgy tápláltassék, a mennyire a termelő szövet egysége céljaira szükséges, még azelőtt, a középkorban a militaris központ a maga céljaira pusztíthatott.

Így haladt a fokozatos kiküszöbölés, míg ma már csak néhány militaris állami központ osztja még részekre az egységes természetű római eredetű és a kereszténység által összefogott civilizációt. De ezek fölött is kész már a termelő szövetnek ma már mindenütt egyazon anyaforgalmat, teljesen azonos folyamatokat élő teljes egységessége.

Az az egész folyamat, a mely ezek szerint a középkoron keresztül lefolyt: egy óriási intoxikáció, megmérgezése egy egész szervezetnek. A mérgező folyamat klíndul egy olyan szervi képződményből, a militarizmusból, a mely a test szöveteinek életműködésével össze nem vágó folyamatokat vitt a szövetbe. A következmény: bénulás a szövetekben. Mint minden intoxikáció ellen, úgy ez ellen is azonnal kezdte a szervezet a reakeziót kifejteni. Azonban a kór első fele a mérgező pusztítás és a reakció a bénulás közepette csak passzív. Mint a hogy az élő szervezetekben az antitoxin csak akkor kezd aktíve működni, a midőn valahol erősebbé válnak a reakciói mint az intoxikáció hatásai, úgy itt is csak abban a pillanatban kezd a reakció aktív lenni, mikor az intoxikáció veszít a virulenciájából. (A ritterek züllésével.)

A militarizmus a toxint képező, vivő, fentartó szerv. Ezt a toxint maga a termelő szövet nem tudta sehogy sem szétpusztítani, ellenhatása csak annyiban érvényesült, hogy a toxint a szövetből mind tovább elrekesztette. A mint a kórfolyamat első felében a militaris toxin elrekesztette az anyagcserefolya-

¹ Magyarország megfelelő folyamatainak sajátosságaival a H. Sz. 1903 okt. számában foglalkoztam.

matokat az általános forgalomtól, most épp úgy a termelő szövetben mindinkább képződő antitoxin mindinkább elrekesztette a militaris folyamatokat az általános militaris pusztítástól.

A toxint és az antitoxint képző műveletek között azonban egymásba kapcsolódó folyamatok, bomlások nem támadtak sehol, mert egymástól teljesen heterogen dolog a kettő. Sehol a militaris műveletek termelési produktumot nem állítottak elő, a melyekbe a szövet termelési folyamatai belekapcsolódhattak volna és tönkretették volna a militaris termelő folyamatot egy termelő versenyben. Sehol a termelő folyamatok militaris műveleteket nem váltottak ki, a melyekkel a termelő szövet militarisán mérközött volna meg a militarizmussal, hogy ezt kipusztítsa, szétbontsa, klírtsa militaris mérközésben, versenyben. Mert a kettő egymástól egész külön természetű, egymásba nem kapcsolódó dolog.

Antitoxin csak akkor lesz valósággal azzá, a mikor nem csak valamelyes válságos állapotokat tud előidézni a kóros folyamatok, az intoxikáció körül, hogy ez nem terjedhet tovább s mindinkább csak bizonyos szervekbe szorul: hanem akkor ha olyan összetételűvé lett, hogy a hova eljut felbontja az intoxikáció toxinját, annak összetételét s ebben szétesést idéz elő. Ez azon kémiai dolog, a mit a szervezet antitoxinjának a kikészítésével elérni törekszik. Hogy ez létrejőjön, a legélénkebb antitoxin képző folyamatok mindig *a toxin által okozott elváltozásokban támadnak, az intoxikált szövet elváltozásaiban.*

Ilyen szövetelváltozásnak kellett valahol a kulturtestben is képződni a toxin hatása alatt, hogy az antitoxin kikészülhessen, valósággal antitoxinná váljék és ne csak ellentétes természetű dolog maradjon.

Szövetelváltozások azonban az eddigiekig még nem állottak be. Bénulások igen, de azok a bénulások a középkor fordulatánál ismét kezdtek feloldódni, úgy hogy a mind teljesebb egységes összműködés újra mindinkább helyreállott. Morfológiai elváltozás a szövet szerkezetében, kóros szövetképlet nem keletkezett, csak helyreállott az eredetileg is termelően szerveződött szövet működése a caesari militaris központi működés körül s a bénulások elmúltak. Az egység végső megalakulása időpontjához mindinkább közelgünk.

Szövetelváltozások, az egész eddigi folyamat alatt sehol sem képződtek, ilyen morfológiai új képletek csak a legújabb időben keletkeztek, végül, a toxin hatása és az antitoxin kép-

zése legfokozottabb feszültségének közepette, a termelési folyamatok teljes megérése és a militaris szerv óriási ellennyomása alatt: a *tőke* morfológiai képletei.

Új képlet; szövetváltozás. Hogy kóros képlet, azt mindjárt megállapíthatjuk: A termelő szövet képlete. Termelésből támad. Termelők műveletei állanak egybe. És daczára ennek, mégis a *nem* termelő egyének akkumulálják a termékeket. íme az ellentét. A képletnek nem produktív egyénei gyarapodnak a termelési folyamatokból valami okon: azért mert az a sajátos valami, a tőke, központosító műveleteket végezhet, a nélkül, hogy részese lenne a termelő műveleteknek.

Improduktív szerepében központosító műveleteket végezhet a termelés közepette, ép úgy mint a hogy a militaris szervek magukba központosították egykor a termelési folyamatokat.

De a lényeges különbség az, hogy míg azelőtt militaris, elragadó műveletekkel, most íme anyagcsere műveletekkel.

Megképződött tehát egy olyan képlet, a mely bár a központosítás improduktív műveletével, de mégis a termelő szövet életműveleteibe kapcsolódik. Anyagcsere létesült improduktív központosító góczok és a termelő szövet között. Megalakult végre tényleg egy olyan képlet, a mely az eddig egybe nem kapcsolódó folyamatok helyébe, a termelő szövetbe belekapcsolódó folyamatokat végez, *anyagcsere útján*. A militaris elrablás helyett, anyagi folyamatok révén való termékelvonás a termelő szövetből. Meg van a kapcsolat!

És az a központosítás, ez az elvonása a termékeknek improduktív góczok által: íme, szerkezetileg a régi militaris struktúrájának a morfológiai képlete. Menten ezen keresztül is működik mindenütt a militaris államszerkezet. Ezeknek a minél élénkebb működésére irányul az egész központosító államgazdaság. Ezeknek a működő képessége érdekében fejtí ki minden nyomását a produktívek rovására, az improduktív s csak központosító műveleteket végző tőke védelmére, és a mely védelem a tőkének fegyveres, szuronynyal való védelmén alapszik.

Ennek a termelő szövetbeli kóros képletnek kellett kifejlődni, hogy végül *összekapcsoló anyagi folyamatok létesüljenek a termelő szövet és a militaris szerkezet között*.

És a mint ez megvan, egyszerre neki indul az anti-toxin kialakulása a kóros képletek, a központosító tőkék körül.

Az improduktív központosító tőke és a termelő műveleteket

valóságban végzők között támadó mind fokozódó feszültség közepette: mindenütt a hol termelés töke által központosítottatik, mindenütt ugyanazon mód lép fel egy új tünet: a szocializmus.

Mindenütt oda működik, a hol az intoxikáció van és csakis oda működik.

Előbb az intoxikáció legközelebbi fészke: a tőkék ellen.

Aztán az intoxikációt szerkezetileg fenntartó politikai államszerkezetre.

Végül magára az intoxikációt képző militarizmusra.

Mindenütt a toxinnak az antitoxinját viszi, egy olyan összetételét a termelő kulturéletnek, a mely megbontsa a militaris toxint.

A folyamatban ott tartunk, hogy a szocializmus a kaszárnnyákat bontja meg, szocziálistát csinál minden katonából, megbontja a militarizmus összetételét és egy adott pillanatban szétrobbantja a toxin benső összefüggését és: nincs többé.

VI.

Ezeket a dolgokat nem szabad olybba venni, mint a hogy politikai ellentéteket szoktunk venni. Hogy egyikünk ilyen párti, a másik amolyan párti és azon vitatkozunk mi a helyesebb, úgy itt sincs arról szó, hogy szocziálista legyen-e valaki vagy sem, a ki ilyeneket olvas. Minden ellentállás a szocializmus ellen helyes, a meddig, az ellenállás fenntartható; és minden szocializmus helyes, a mely érvényesülni tud. Mert hiszen éppen amaz ellentállás hozza magával, hogy a végbemenő átalakulások csak a maguk rendje és sorja szerint jöjjenek s mindig csak akkor, a midőn amaz átalakulás pillanata megérkezett. Épúgy az átalakulást előidézni akaró törekvés hozza magával, hogy a mikor a kultúráját valami változásra megérett, az be is következik. A nem helyes dolog csak az: azt hinni, hogy a kulturélet valamely meglevő alakulata már meg nem változó valami, vagy azt hinni, hogy a módosító törekvés már egyenesen oly módosulást hoz magával, mint a minőt az ember kigondolt. Ezek a kigondolások mindig csak pillanatnyi tünetek. *A szocializmus is egészen más lesz, mint a minőnek ma kigondolják.* Számunkra, a kik e folyamatoknak csak a természetét vizsgáljuk, nem az egyéni érzelmeket és eszméket, a miket annyi változatban fakaszt, számunkra *csak a folyamat fiziológiai összefüggései* bírhatnak értékkel.

Nekem magamnak is például minden életrendemet megbontaná, ha hirtelen szocziálista világ támadna körülöttem. Sőt

minden okosságom azt hozza magával, hogy ellentálljak a felforgató törekvéseknek mindaddig, a meddig csak fenntarthatom az ön életmódom számára alkalmas rendet. Tudnom kell azonban, ha értelmes ember akarok lenni, hogy ez a rend változik. Valószínű, hogy abba a leendő rendbe bele se illenek. A miből azonban nem következik, hogy a szememet behunyjam, eszemet becsukjam. Tájékoztatást és főleg az új nemzedék számára való tájékoztatást mindenesetre jobban nyújt az, ha meg tudom, hogy mi folyik a maga fizikai természete szerint, mint ha érzelmeim, hajlamaim, hangulataim, legfőbbképpen pedig értelmi gyöngeségeim szerint szenvedélyesen vagyok minden feltartóztatlanul következő átalakulásnak ellenese, vagy szenvedélyesen vagyok minden új eszmének, a mely emberi ötletekből felmerül, a vak követője.

Ezért kell a társadalomtudomány művelésével a valósággal folyó folyamatokat megvizsgálni. *Erre a célra a politikai eszmék soha sem jók, mert azok csak a pillanatnyi tünetek kifejezői.* Erre csak a fizikai tudományos módszer alkalmas.

De természetesen ezzel a módszerrel nem lehet egyszerre mindent megfejteni. Ebben a tanulmányban is lehet még sok megoldatlan részlet. A fődolog azonban, hogy az ember az összefüggéseknek a fizikai valóságába lásson, s ne egyéni eszmelkedésünkben keressük a világ mozgásának igazítóit.

A dolgok ilyenén vizsgálásával jutunk arra, hogy a középkori romboló működésnek olyan sorát látjuk, a mely teljesen az intoxikáció tüneteit mutatja, pusztítást a míg a toxin keletkezni tud, s a válság fordulatát mihelyt a toxin virulenciája csökken, s fokonyként egy nyilvánvaló antitoxikus képződést. Ennek a két évezredes folyamatnak a vége okvetlen a toxin és a toxint képző képletek pusztulása.

Kipusztulása a militarizmusnak és befejezése az egykor megakadt teremtdési folyamatnak, a mely a civilizációk fejlődésébe is a magasabbrendű szerveződést hozta, a termékek szerint való szerveződést. Ez indult meg az alexandrin korról, ez volt azon mélységes és a civilizációk minden eddigi folyásában legnagyobb horderejű átalakulás, de a mely átalakulás egyszerre nem tudta tökéletes formáját létrehozni, s félreismerhetlenül egy régi típusra való szervi visszavetődés ama súlyos kórt idézte elő, a melynek kétségtelen pathológiáját mutatja minden ízében a középkori rettenetes elsenyvedés. Teljes, tökéletes pathológiai folyamat, a melyen keresztül kellett menni,

hogy a kór kiküszöbölődjék, mint a hogy alapjában a betegség mindig a szervezetnek azon küzködése, hogy egy kórt kiküszöböljön. A kereszténységgel vittük végbe a teremtő hatalom ama dolgozását, hogy egy civilizáció a kór lefolyása alatt szét ne dulassék, hanem a legsúlyosabb testi válságok alatt is egybetartassék. A válság lefolyt, a kór kiküszöbölődik és teremtő, produktív élet támad mindenütt nyomába.

A folyamat befejező alakulásai felé közelgünk.

Itt benn a kulturtestben a rettenetes kór toxinját egyrészt annyira kiküszöbölte már a test, annyira egységesek és összefüggők az egész civilizációnk minden területén a termelő szövet működései, hogy ha a toxin bárhol be akar törni a termelő gazdasági folyamatok által összetartott szövet bénítására: azonnal az egész termelő szövet reagál ellene. Bárhol a civilizációnk területén, ha militaris veszedelem van, úgy az a gazdasági folyamatokat a legsúlyosabban érinti másutt is. Hajdan egy német-francia háború a német vagy a francia gazdaságot veszélyeztette. Ma annyi német tőke és gazdasági folyamat nyúlik Franciaországba és viszont, hogy a háború többé nem egyiknek vagy másiknak a veszedelme, hanem mindkettőé. Oly mérvben egységesek már a legújabban feléledt civilizatorius rétegben az anyagi folyamatok, annyira egymásba szövődnek a nemzetközi egységes termelési érdekek, hogy ez az egységesen nemzetközivé vált gazdasági szövet minden még elkülönült militaris működést visszaszorít. A tőke, az intoxikált modern gazdasági képződmény, azt a szervezetet fenn akarja ugyan tartani, a mely az ő életföltételét képezi. De minél teljesebben magának is akarja visszatartani mindazt, a mit a termelő szövetből a maga hypertropiájára elvonhat. A modern kór a mint tényleg a tőke hypertropiája, mind növekedő, mind szertelenebb hypertropiája a termelők rovására. A tőke azonban ugyanezen tulajdonságánál fogva maga is a militaris gócz természetes mérséklője. De csak addig a határig, a meddig a saját életföltételét nem veszélyezteti. Azaz: *a militaris műveleteket más militaris góczok ellen a legnagyobb mérvben megköti, de a maga védelmére a mai államrend fenntartására a legnagyobb mérvben fokozza is. Ez a mai gazdasági és militaris egyensúly fizikája.*

Másrészt azonban az antitoxin oly mérvben készen van már, megérett, annyira általánosan és egységesen ott van mindenütt a toxin fészkei, a tőkék körül, oly tömör antitoxin-képző tömörülések duzzasztják a robbantó feszültséget a szoczia-

lizmus neve alatt — nemcsak a munkások, de az értelmi osztályok is többé-kevésbé át vannak tőle hatva — hogy ez félreismerhetlen. Az immár mindenképen egységes anyagcseréjű nemzetközi civilizációnkat még elkülönített szerkezetekké osztó militarizmus fölött már a szocializmus egysége él. Elvtársakat elvtársak ellen többé nem lehet vezényelni. A szocializmus legújabb fázisa, hogy a toxin főstruktúrájába a militarizmusba hatol, mint annak jelenségét Franciaországban és Németországban látjuk. Egy pillanat, egy nemzedék és szétrobban.

Törvényszerűen halad itt egy teljes folyamat a kór toxinjának kiküszöbölésére. És eljutott arra a pontra, hogy a háború, itt bent a mi római keresztény caesari eredetű civilizációnk területén haldoklik. Itt már háború többé nem lehet. Az egy oroszoknak van még egy utolsó funkciója a Balkánon, a kultúránk byzanci részéből kiszorítani a mi nem a mi ezivilizációnk, és a mely feladat organikus eredetből az ő feladata, mert ő a byzanci rész folytatása. (Bővebben szoltam erről a H. Sz. 1903 okt. számában.) De a háború, mint a mi civilizációnkban folyó dulásai caesari góczoknak: haldoklik.

Veszélyeztetheti-e még aztán valaha a mi egész civilizációnkat *egy másik civilizáció*, tegyük fel, a fehéret a sárga? az más kérdés. Az többé nem háború a mai caesari értelemben, hanem más.

* * *

A caesari háborúk az intoxikáció dulásai. A toxin képződése tökéletes tiszta alakjában követhető volt. Antitoxinját láttuk, mint képezi ki maga a szervezet.

Mi nem merítünk belőle semmiféle politikai kanállal. A caesari államszerkezet politikája épp úgy múlandó dolgokhoz ragaszkodik, mint a hogy a mai szociáldemokrácia még hiu emberi képzeleteken akarja megépíteni a jövő társadalmát. Egyik is, másik is, napi tünet. A história: törvényszerű folyamat.

A társadalomtudomány csak ezzel foglalkozik. Ez a törvényszerűség vezet bennünket a háború halálának felismeréséhez. Felismervén a folyamatot, védelmet találunk a caesari militarizmus ellen abban, hogy tudjuk, hogy ez a militarizmus már haldoklik. Antitoxinja mindnyájunkban bennünk él már. Hogy utópiák meddő utaiába ne szűrődjék, vagy céltalanul ne romboljon az eleven emberekből álló kultúrszövetünkben: az a társadalomtudomány gyakorlati, politikai feladata.

Méray-Horváth.

A MATEMATIKAI MÓDSZEREK ALKALMAZÁSA A MAGYAR SZOCZIOLÓGIAI IRODALOMBAN.

A rég letűnt századok világ nézete a tapasztalati észlelések fogyatékosága folytán kizárólag metafizikai képzelődéseken alapult. A pozitív tudomány legelső bajnokai a géometrusok voltak, a kiknek működésére az egyiptomi papirusok és a babiloni cseréptáblák csodás fényt vetnek. Nyomaikon haladva fejlődött ki a görögök remek geometriája, melyet Euklides hirdetett s írt le az ő *Elemi*-ben. Míg azóta mindenféle filozófiák születtek, virágoztak és pusztultak el, addig Euklides Elemeit két ezredév után is változatlanul hirdetik a tanszékekben,¹ némi bizonyosságul a pozitív tudomány, az igazi természet megismerés örökké való voltának. Hasonló maradandó emlékét alkotta a tudománynak Ptolomeus az ő *Almageste*-jében, melyről minden csillagász tisztelettel és bámulattal fog megemlékezni. Az ó-korban szépen fejlődött geometriában és asztronómiában a VI-dik századtól a XVI-dikig, azaz ezer éven át, mint csaknem minden más téren is, a legteljesebb stagnáció állt be, míg végre megjelentek a modern tudomány előharczosai Verulámi Baco-val, Keplerrel s a többiekkel. Baco volt az, a ki a tudományokat az észlelések, a pozitívizmus mezejébe terelte. Az ő vetését aratta le a XIX-dik század, melyben a pozitívizmus majdnem minden téren diadal-maskodott; az összes természettudományok meghajoltak előtte,

¹ A XIX-dik század első felében ugyan Bolyai, Lobacsevszki és Riemann elvetették Euklides alaptételeit s azoktól függetlenül, kották új geometriát, a „géométrie non-euclidienne”-t, a mely azonban csak más szempontból vizsgálja a tényeket s korántsem jelenti Euklides geometriájának megoldését. Laurent kimutatta az ő *Principes fondamentaux de la géométrie*-jében, hogy ezen különféle geometriák a pangeometriának mintegy speciális esetei.

s jegyében soha nem remélt magaslatra emelkedtek. A fizika, kémia, mechanika s a többi egyszerűbb tüneményekkel foglalkozó tudományok után a pozitívizmus utat talált a bonyodalmasabbakba is, így az ember életének kutatásába, a biológiába és a fiziológiába, sőt a társadaloméba is, a szociológiába.

A pozitív tudomány észlel, eredményeit képletekbe foglalja, azokból matematikai szigorúsággal következtetéseket von, s törvényszerűségüket lehetőleg felderíti. Analizál és szintetikusán alkot, ha néha hipotéziseket is használ fel, azt csak ideiglenesen teszi, s könyörtelenül ejti el azokat, a mint fölöslegessé váltak, vagy a mint velők egy ellentétes tény is észleltetett, A metafizika módszere éppen az ellenkező. Ő szisztémákat gondol ki, a tényeket azokba akarja beleerőszakolni, s tagadni próbálja azokat, melyek rendszereivel ellenkeznek. Lavoisier, a ki a kémiát kiszabadította a filozófia karmai közül és pozitív tudományyá tette, 1789-ben kiadott *Traité élémentaire de Chimie* című könyvének előszavában igen érdekesen utal ezekre: »autrefois on n'avoit point encore de faits, et l'on formoit des systèmes; et aujourd'hui que nous avons rassemblé des faits, il semble que nous nous efforcions de les repousser quand ils ne quadrent pas avec nos préjugés, tant il est vrai que le poids de l'autorité de ces peres de la philosophie humaine se fait encore sentir, et qu'elle pésera sans doute encore sur les generations á venir«.

Mennyire igaz ez még a XX-ik században is! Mert ha a pozitív tudomány csaknem minden téren diadalát ülte is, azért az ember gondolkodásmódját még mindig nem kerítette hatalmába. Az emberiség még a régi előítéletet hatalma alatt áll, a múltból reánk maradt szabályok, rendszerek, teóriák ólom-súlylyal nehezdednek reánk. A minden előítélettől ment pozitívizmus van hivatva bennünket ezektől megszabadítani.

Ha már a természettudományokban találkozunk előítéletekkel, annál inkább fog ez történni az embert közelebről érintő tudományokban, pl. a biológiában és a szociológiában. A szociológiát Marx fektette új alapokra az úgynevezett «történelmi materializmussal.» Óvakodjunk szavaknak túl nagy fontosságot tulajdonítani,¹ ne dobálódzunk velők filozófusok módjára, s ne viseljünk ellenök Don Quijote-ként háborút.

¹ »Denn eben wo Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein. Mit Worten lässt sich trefflich streiten, Mit Worten ein System bereiten, An Worte lässt sich trefflich glauben, Von einem Wort lässt sich kein Jota rauben.« (Göthe.)

Materializmus! Mennyi ténta folyt érte és ellene, míg végre lomtárba került a többi elavult szó mellé. Ideje is volt, hogy a múlt pozivistái — mert hisz azokat nevezték materialisztáknak — túladtak e czélszerűtlen czégéren. Annál inkább is, mert ép a modern tudomány apostolai kezdik döngetni az anyag létének hipotézisét.¹ A materialisztikus világnézet helyébe a sokkal tágabb monisztikus² világnézet lépett. Ha a helyett, hogy Marx történelmi materializmusának neki esnénk, megvizsgáljuk, hogy szigorúan véve mit kell értenünk alatta, látni fogjuk, hogy az nem egyéb, mint determinizmus, a mi alatt meg azt értjük, hogy adott okoknak adott körülmények közt meghatározott következmények felelnek meg. Ezt a különböző tudományokban tapasztalatilag észlelhetjük. Az ok és okozat tehát összefügg; ha ismerjük az összefüggés törvényeit, a jövő eseményt előre kiszámíthatjuk, a mint ezt sok téren meg is teszszük pl. a csillagok járásánál, kémiai reakcióknál stb. Rendesen azonban nem ismerjük a törvényszerűséget, ily esetekben a jövő eseményeket előre meg nem határozhatjuk, de annak természetesen a dolog okszerűségére egyáltalán semmi befolyása sincs. A csillagok akkor is befutották meghatározott pályájukat, midőn még az ember azokat kiszámítani nem bírta. Marx történelmi materializmus alatt azt érti, hogy a társadalomban az anyagi termelési mód, a gazdasági alap, határozza meg a szociális, politikai és szellemi viszonyokat. Determinisztikus szempontból e felfogás ellen kifogást nem tehetünk, evidens, hogy a társadalmi viszonyok a gazdasági alaptól függenek, lehetetlen volna a dolog ellenkezőjét állítani. A társadalmi viszonyok a meglevő gazdasági alapon épültek fel, s az létrejöttökre döntő befolyást gyakorolt. A társadalmi viszonyok viszont hozzájárulnak a gazdasági alap változásához, úgy hogy őket egymástól elválasztani nem lehet. Marx távol állt attól, hogy a gazdasági alapot, mint egyedül ható faktort hirdesse, annál is inkább, mert hisz ép ő állította az osztályharcot az evolúció legintenzívebb tényezőjének. Marx óriási érdeme az, hogy a szociológiát a determinizmus karjaiba vetette, hogy a gazdasági és az úgynevezett szellemi erők összefüggését hangoztatva a monizmust vitte be a társadalomtudományba.

¹ Lásd W. Ostwald *Die Überwindung des Wissenschaftlichen Materialismus*. Leipzig.

² Lásd Ernest Häckel *Monismusát*.

A szociológia azóta veszi metafizikai sallangját s ha lassan is, mégis pozitív irányban fejlődik, különösen az által, hogy kezd empiriái észlelésekre, az eddig kicsinylett statisztikai adatokra támaszkodni. Ezek az adatok képezik az egyedüli szilárd alapot, a melyen a jövő szociológiája ki fog épülni. A statisztika van hivatva képet nyújtani a mai társadalmi helyzetről, annak fejlődési irányáról és törvényeiről. Igaz, hogy e feladatának ma még nem felel meg, s hogy talán még sok idő fog eltelni, míg arra képes lesz, de a társadalom működésének megismerésére más pozitív módot gondolni sem lehet.

A statisztika alkalmazásán kívül nagy fontosságú még az a körülmény, hogy a szociológiában is utat kezd törni a matematikai tárgyalási mód, a mely a metafizikait van hivatva kiszorítani. Az újabb magyar irodalom is mutat már erre példákat. Örömmel üdvözljük őket, daczára annak, hogy a kezdet nehézségeinek nyomait viselik magukon. A későbbi munkák érdekében szükségesnek tartjuk a bennök előforduló hibák helyreigazítását.

I.

A *Huszedik század* 1904 augusztusi számában dr. Buday Dezsőnek *A motívumok értéklése a szociológiában* című czikke jelent meg, a melyben matematikai módszert alkalmaz. A matematikai módszerek megkövetelik a nyelvezet matematikai precizitását is. Ennek a követelménynek azonban a czikk nem igen felel meg, sőt metafizikai nyelvezetével inkább azt a benyomást teszi, mintha a *Revue philosophique* részére íratott volna. Mindenféle határozatlan kifejezéseket használ mint: motívumok leszűrődése, azok integrációja, tündező matematikai vaskövetkezettséget említ, a mely még transzczendenssé is lesz és sok mást. Hasonló fogalmak homályában determinizmus és indeterminizmus közt ingadozik. Így például a 120. oldalon azt mondja, hogy: »Bármilyen bonyolódott tehát az okszerű összefüggés a dolgok és jelenségek közt, azok mindig visszavezethetők n -változós függvények sémájára« (a mi föltétlen determinizmust jelent). Addig másutt a 117. oldalon azt mondja: »De hogy egyáltalán van-e törvényszerűség, avagy csak rendszerintiség, azt a tudomány mai álláspontja mellett s valószínűen később is eldönteni nem lehet.« Íme két homlok-egyenest ellenkező állítás; ugyanis ha valamely okszerű összefüggést egy

függvénynyel fejezhetünk ki, akkor az a függvény maga a törvényszerűség.¹

Igen érdekes Buday kísérlete, melyben be akarja bizonyítani »matematikai szigorúsággal elemezve,« hogy »a társadalomban a motívumokkal arányos törvényszerűség és az akarat szabadságának elve nem zárják ki egymást.« Először a determinizmus álláspontjára helyezkedik. Legyenek: $a, b, c, \dots z$ az összes előfordulható motívumok, melyek az egyénekre hathatnak, akkor az egyéni cselekvés ezen motívumoknak a függvénye; természetesen ezen függvény minden egyénnél más. Legyenek az egyéni cselekvések:

$$R_1 = f_1 (ab \dots z)$$

$$R_2 = f_2 (ab \dots z)$$

$$R_n = f_n (ab \dots z)$$

a társadalmi cselekvőség pedig, mely az egyéni cselekvőségek függvénye

$$S = F (R_1 R_2 R_3 \dots R_n)$$

vagy behelyettesítve:

$$S = F [f_1 (ab \dots z), f_2 (ab \dots z) \dots f_n (ab \dots z)] = \varphi (ab \dots z)$$

tehát, a mi evidens, a társadalmi cselekmény is függvény-szerű kapcsolatban van a motívumokkal. Buday is erre az eredményre jut különben hibás levezetés révén.²

¹ Matematikai okoskodási hibákat is követ el, így pl. a 116. oldalon azt mondja: „Ha a mennyiségtanban egy görbe vonalnak a képét akarom meghatározni, elég ismerni annak két, egymáshoz végtelenül közel fekvő pontját, hogy ezeknek egymáshoz való viszonyából a függvény u. n. növekményéből, differenciáik hányadosából meghatározhassuk annak a vonalnak egész irányát, hogy azt minden részében jellemezhesük.” Ez teljesen hamis. Két pontnak az ismerete még ha végtelen közel esnek is egymáshoz, a görbe vonal képét soha sem határozza meg, mert végtelen sok görbét fektethetünk azon a két ponton keresztül.

² Dr. Buday cikkében azt állítja:

$$R_1 = f_1 (a b c \dots z)$$

$$R_1 = \int f_1 (a b c \dots z) da db \dots dz = \int f_1 (M) dM$$

a mi evidens hiba, mert ha volna is oly függvény, mely a saját n -szeres integráljával egyenlő volna, semmi sem jogosít arra fel, hogy feltételezzük, hogy $R_2 R_3 \dots R_n$ ép ilyen függvények legyenek. Buday azután az így nyert egyéni cselekvőségeket behelyettesíti a társadalmi cselekvés képletébe S -be, azután integrál, még pedig úgy, hogy:

$$\int f_1(M) dM = f_1 (M)$$

Az indeterminisztikus álláspontra helyezkedve azt mondja: »Az akarat ugyanis, a mely a motívumok fölött szabadon választhat, úgy tűnik fel az n -szeresen determinált cselekvés mellett, vagy annak ellenében, mint egy állandó erő, mely tetszés szerinti irányban működik. De állandó épen, mert a motívumok felett áll.« Azután: »Mert az akarat a különböző egyéni cselekvéseknél mint állandó erő jelentkezik, s a motívumokon kívül állván, bár módosíthatja azok integrációját, mégis a különböző egyéneknél állandóan ugyanaz lévén, a szimbolisztikus jelölésnél is érvényre juthat az állandósága«.

Nagyon nehéz feladat volna még szimbolisztikusan is olyan függvényt találni, mely e követelményeknek megfeleljen. Indeterminisztikus cselekvényt függvény által kifejezni akarni önmagában véve is ellenmondás. Ettől eltekintve a szabad-akaratot a függvénybe vagy mint független változót vagy mint konstans vezetjük be. Az első esetben a szabadakarat ugyan föltétlenül befolyásolná a létre hozandó eredményt, de a többi motívumok, melyek szintén mint független változók szerepelnek, ezt ugyanoly mértékben tennék meg, tehát nem jutna kifejezésre az, hogy a szabad akarat a többi motívumoknál erősebb. Ez volt az oka annak, hogy Buday a második lehetőséget választotta, azaz az akaratot mint konstans vezette be a függvénybe. Ez által azonban éppen az ellenkezőt érte el, mint a mit akart: míg a változók a függvényre döntő befolyást gyakorolnak, addig a konstans hatása csak alsóbbrendű. Ez már majdnem egyértékű a szabad akarat hatásának tagadásával. Igen meglepő felfogás az, hogy a szabad akarat állandó erő legyen, még pedig különböző egyéneknél is állandóan ugyanaz. Az ily akarat semmi esetre sem volna szabad akarat, mert hódolni tartozna a Buday-féle állandósági törvénynek, vagyis azon törvény által volna determinálva örök időkre. De ez az akarat a társadalom működésében még számításba se jönne, ép oly kevésbé mint például a földgolyó villamos potenciálja, mely mindig konstans lévén, tekintetbe nem vétetik. Nincs mit csodálkoznunk tehát, ha Buday, miután még a levezetésben is

tehát ismét hibásan. Az eredmény a kettős hiba által szerencsésen jóvátétetett ugyan, csak az az érthetetlen, hogy mire való volt az egész integrációs művelet, mert hiszen az egyéni cselekvéseket a társadalmi helyzettségbe a kívánt eredményt megkapjuk. (Mint az a szövegben történt.)

hibát követ el,¹ s azon felől ettől az állandó szabad akarattól is eltekint ugyanazon eredményre jut, mint determinisztikus szempontból.

E sikertelen kísérlet után Buday fejtegeti, hogy »a szigorú, matematikai vaskövetkezetesség, a melyet a dolgok okai között tapasztalunk, egyre kisebb lesz és egyre jobban tűnedezik, a mint a komplikáltabb szövevényű jelenségek felé haladunk, sőt a dolgok végén transzcendenssé lesz.« Ebből láthatjuk, hogy mily fontosságot tulajdonít ő annak, hogy az ok és okozat közti összefüggést ismerjük-e vagy nem, pedig evidens, hogy a mi tudásunk vagy tudatlanságunk a világrend menetét nem befolyásolhatja. »La courbe décrite par une simple molécule est réglée d'une manière aussi certaine que les orbites planétaires: il n'y a de différence entre elles que celle qu' y met notre ignorance.« (Laplace.)

A feltétlen determinizmus nem szorul bizonyításra, az ok és okozat közti törvényszerű összefüggés tagadhatatlan.

Az újabb magyar szociológiai irodalomnak egy másik műve, a mely matematikai módszert alkalmaz, Mandelló Gyula *Adalékai a közékori munkabérek történetéhez*. Ezzel a rendkívül érdekes munkával, mely történelmi szempontból is nagybecsű statisztikai adataival, mintegy elénk varázsolja a XV-dik század rég letűnt pozsonyi társadalmának viszonyait, részletesebben kell foglalkoznunk. Mandelló ugyanis könyvében egy egész fejezetet szentel a statisztikai sorok feldolgozási módjának tárgyalására. Kiváló érdeme az a szigorúan kritikus és ritka tudományos eljárás, hogy a gyűjtött nyers anyagot egész terjedelmében közölte, a mi által egyrészt munkája ellenőrzését

¹ Az egyéni cselekvések Buday szerint az indeterminisztikus álláspontnál

$$R_1 = f_1 (a b \dots z) + C$$

$$R_2 = f_2 (a b \dots z) + C$$

$$R_n = f_n (a b \dots z) + C$$

a társadalmi eredmény $S = F (R_1 R_2 \dots R_n)$

a behelyettesítés után adna

$$S = F [f_1 (M) + C f_2 (M) + C \dots \dots \dots f_n (M) + C]$$

nem pedig a mint Buday teljesen hibásan írja

$$S = F [f_1 (M), f_2 (M) \dots f_n (M)] + C$$

következtetései természetesen érvénytelenek.

tette lehetővé, másrészt azt későbbi kutatások megbecsülhetetlen forrásává alakította. Tekintettel a mű adatainak értékes voltára, szükséges volt annak számítási módszerét szigorú kritika tárgyává tenni, annál inkább is, mert Mandelló maga konstataulta, hogy a statisztikai sorok feldolgozási módjában mekkora a zűrzavar, és mily ingatag talajon áll minden. Ő elhatározta, hogy szakít a múlt tévelygeivel, mindent világosan definiál, és formuláit matematikailag indokolja. Lássuk, hogy mennyire sikerült ez neki, mert a kérdések sokkal bonyodalmasabbak, mint azt első tekintetre gondolnánk.

Félreértések kikerülése szempontjából kénytelenek vagyunk az összes definíciókat átvenni, bármily hosszadalmasnak tűnjön is fel a dolog. Vegyük elő elsőször a statisztikai számsort; hogy mi mindenből alkothatunk ily sort, arra a matematikus válasza igen egyszerű: minden *egy* független változós függvény értékeiből.

$$\text{Ilyen függvény} \quad y = f(x)$$

a melyben x_1 -nek y_1 felel meg, x_2 -nek y_2 , x_n -nek y_n . Ha már most x_n valamely megfigyelt nagyságot jelent, y_n pedig azon számot, mely mutatja, hogy az x_n -t hányszor figyeltük meg, akkor statisztikai számsort nyertünk. Az x_n akkor fokot, az y_n gyakoriságot jelent. A fokokat ezután Mandelló nyomán g -vel, a gyakoriságokat f -fel fogjuk jelezni; fordítva ugyan kényelmesebb volna.

A statisztikai sorok egy vagy több fokból állhatnak. A sort, ha több fokból áll, úgy rendezzük, hogy a fokok folyton növekedő vagy folyton csökkenő sorrendben kerüljenek a táblázatba.

Legyen például egy munkabérstatisztikai számsor:

Munkabérfokok g	Munkásszám f
6 dénár	2
7 »	8
10 »	20
12 »	4
13 »	10
16 »	34
20 »	22

E példa típusa az oly tünetményekből készült soroknak, a melyek pontosan néhány fokon csoportosulnak. Ha az ily sort grafikusán kívánjuk ábrázolni, akkor izolált pontokat

kapunk. Ha azután valamely okból az izolált pontokon keresztül folytonos görbét fektetünk, akkor ez a görbe egy új statisztikai sort képvisel, a mely az eredeti sortól többé-kevésbé eltér; ha tehát az eredeti sort az újjal helyettesítjük, az csak a pontosság rovására fog történni.¹

Egy másik típusát a soroknak azon tünetmények szolgáltatják, melyek eloszlása, ha azt grafikusan tüntetjük fel, folytonos görbét ad. Példa ily sorra valamely ország népének korstatisztikája; itt izolált pontokról szó nem lehet, bizonyos határok közt az egész számsor képviselve van, egész és tört számaival, mintegy folytonos vonalt alkotva. Ha ily sorokból statisztikai táblát akarunk készíteni, akkor kell valami alapközt választani, de az eloszlást illetőleg semmiféle feltételezésre szükség nincs. E soroknál csak akkor fogunk a valótól eltérni, ha a sort közök helyett fokokban akarjuk feltüntetni. Ebben az esetben ugyanis fel kell tételeznünk, hogy a közben tényleg eloszolva levő esetek annak közepére koncentráálódtak, úgy hogy az $nk - (n + 1)k$ köz helyébe $(n + \frac{1}{2})k$ fokot írjuk. Az így nyert soron végezett számítások pontossága szintén a k nagyságától függ. Kétféle statisztikai sorokkal fogunk tehát találkozni, melyek ugyan egymásba átalakíthatók volnának, de a

¹ Az átalakítás módja a következő: Először választunk magunknak egységül valamely alapközt k , azután a fokok sorát a közök sorával helyettesítjük, pl. $0-k$, $k-2k$, $2k-3k$, stb. Végre a közökbe eső gyakoriságokat, melyek tényleg egyes pontokon vannak koncentráálva, azokban folytonosan — continu — eloszolva képzeljük, mint már említettük, a valóság ellenére. Minél kisebbnek vettük k -t, annál jobban közelítjük meg eredeti sorunkat. Ha az új soron számításokat végezzük, az elkövetett hiba k -val lesz arányos. Az eredmény azonban nemesak a választott köz nagyságától függ, hanem a klíndulási ponttól is. Alakítsuk át például az idézett (1) sort folytonos sorrá, az egységül választott köz legyen 3 dénár, a kezdő pont legyen először $5\frac{1}{2}$ dénár, azután $3\frac{1}{2}$ dénár.

$5\frac{1}{2}$ — $7\frac{1}{2}$ dénárig	10	$3\frac{1}{2}$ — $6\frac{1}{2}$ dénárig	2
$8\frac{1}{2}$ — $11\frac{1}{2}$	20	$6\frac{1}{2}$ — $9\frac{1}{2}$	8
$11\frac{1}{2}$ — $14\frac{1}{2}$	14	$9\frac{1}{2}$ — $12\frac{1}{2}$	24
$14\frac{1}{2}$ — $17\frac{1}{2}$	34	$12\frac{1}{2}$ — $15\frac{1}{2}$	10
$17\frac{1}{2}$ — $20\frac{1}{2}$	22	$15\frac{1}{2}$ — $18\frac{1}{2}$	34
		$18\frac{1}{2}$ — $21\frac{1}{2}$	22

A két sor egymástól különbözik. Miután semmi okunk sincs a közök kezdőpontjául az egyik pontot vagy a másikat választani, láthatjuk, hogy az átalakítás által tetszőlegesen különböző sorokat kaphatunk, az eredmények tehát csak megközelítők lesznek.

melyeket pontossági szempontból mindig lehetőleg eredeti alakjukban kell megőrizni.

Ha tanulmányainkban nagyobb statisztikai táblákkal találkozunk, melyekről magunknak világos fogalmat kívánunk alkotni, vagy ha több táblát akarunk összehasonlítani, ha a táblázatokat röviden jellemezni kívánjuk, akkor látni fogjuk, hogy velük magukkal ezt nem tehetjük meg. Szükségünk van akkor bizonyos jellemző számokra. Ezeket általában kifejező számoknak nevezik. Sokféle ily kifejező számot alkothatunk, de e számok nem lesznek mindig egyforma célszerűek. A kifejező számoknak a hasznossága különösen a sok sorból álló statisztikai tábláknál tűnik szembe. Az igen rövid tábláknál, pl. az egy-két sorból állóknál, a legtöbb kifejező szám hasznossága illuzóriszá válik, a mi természetes is, mert a kifejező számok célja a sort röviden jellemezni, egy egysorú táblának azonban rövidebb jellemzést nem adhatunk.

A kifejező számok közt a leghasználtabbak a különböző átlagok, a médian, a kvartilisek és a különféle megoszlási koeficiensok vagy diszperziók.

A fokokban kifejezett soroknál a legegyszerűbb kifejező szám a *mérlegelt számtani átlag*, melyet a továbbiakban egyszerűen *átlag*-nak fogunk nevezni.¹ Az átlagot megkapjuk, ha a fokokat a hozzá tartozó gyakoriságokkal megszorozzuk, az eredményt összeadjuk s az összeget a gyakoriságok összegével elosztjuk:

$$\alpha = \frac{g_1 f_1 + g_2 f_2 + \dots + g_n f_n}{f_1 + f_2 + \dots + f_n} = \frac{\sum_1^n g f}{\sum_1^n f}$$

Ha az átlagszámítást munkabérekre vonatkoztatjuk, akkor a számláló a kifizetett bérösszeg, a nevező pedig a bért kapott munkások száma.

Ezen az átlagon kívül Mandelló egy másik kifejező számot *helyesbített mérlegelt számtani átlagnak* nevez, melyet úgy nyer, hogy a fokok négyzetét a hozzátartozó gyakoriságokkal megszorozza, a szorzatokat összeadja, s az összeget az előbbi kifejezés számlálójával elosztja. E szám képlete a következő:

$$\beta = \frac{g_1^2 f_1 + g_2^2 f_2 + \dots + g_n^2 f_n}{g_1 f_1 + g_2 f_2 + \dots + g_n f_n} = \frac{\sum_1^n g^2 f}{\sum_1^n g f} = \frac{\sum_1^n g^2 f}{\sum_1^n f} \times \frac{\sum_1^n f}{\sum_1^n g f}$$

¹ Mandelló még közönséges mértani és számtani átlagot is különböztet meg. Ezeket azonban nem érdemes külön tárgyalni, mert ezek a mérlegelt átlagokban bennfoglaltatnak. Az összes képletekben az *Adalék*-ban előforduló írásmodort alkalmazzuk.

A mint látjuk, ez tulajdonképpen nem is átlag, hanem a fokok négyzetei mérlegelt átlagának viszonya az átlaghoz. Úgy hogy ez a kifejezés mint helyesbített átlag hasznavehetetlen, mint azt később egy példában látni is fogjuk. Mandelló e számot még felhasználta a szintén később tárgyalandó négyzetes diszperziónál, de e számot ott is nélkülözhetjük, ha helyébe a fokok négyzetei mérlegelt átlagát γ^2 -t tesszük.

$$\gamma^2 = \frac{\sum_1^n g^2 f}{\sum_1^n f} = \beta \alpha \quad \text{vagy} \quad \beta = \frac{\gamma^2}{\alpha}$$

Az *Adalék* harmadik kifejező számát, a *mérlegelt mértani átlagot* nyerjük: ha a fokokat a hozzátartozó gyakoriságok hatványára emeljük, az eredményeket összeszorozzuk s azután a szorzatból a gyakoriságok összegének megfelelő gyököt vonunk. Az eljárást világosan mutatja a következő képlet:

$$g = \sqrt[n]{\frac{\sum_1^n f}{f_1 f_2 \dots f_n}} = \sqrt[n]{\frac{\sum_1^n f}{\prod_1^n g}}$$

Matematikai szempontból könnyen lehetne az ily átlagok számát növelni, de gyakorlati alkalmazásuknál azután okadatolni kell, hogy miért használtuk inkább az egyiket mint a másikat. Számításuk a fokokban kifejezett soroknál semmi nehézségbe sem ütközik és az eredmény teljesen pontos lesz.

Egészen másképp áll a dolog a folytonos típusú soroknál, a melyekben fokok helyett közökkel van dolgunk. Ha a fentebbi képleteket akarjuk alkalmazni, akkor a közöket fokokká kell átalakítanunk, a mi, mint már láttuk, a valóságtól való eltérést jelent, az eredmények tehát a köz nagysága szerint csak többé-kevésbé lesznek pontosak. Ha pedig nagy pontosságra tartunk igényt, akkor e képleteket egyáltalán nem is alkalmazhatjuk, akkor a sor integrálása válik szükségessé. A mint látjuk, a különbség a két típusú sor közt lényeges.

Statisztikai sorokban rendszeren sűrűsödési pontok fordulnak elő: ezeket *módus*-nak nevezzük. Az idézett (1) sorban a 10-es és a 16-os fokon van ily módus. Rendszeren több módus fordul elő ugyanazon sorban. Bowley az ő *Elements of statistics*-ában (120-dik oldal) egyszerű eljárást mutatott a sor *fő-módusának* meghatározására. Először is, ha a sor fokokban volt kifejezve, azt közökben kifejezett sorrá alakította át, azután fokozatosan

addig vonta össze a közöket, míg csak egy módus maradt fenn. Legyen k az eredeti köz nagysága, nk az összevont közé, világos, hogy n különböző sort nyerhetünk az összevonás által a szerint, hogy melyik közön kezdjük meg az összevonást, az n sor közül azt a sort fogjuk választani, a melyben a már egyedül levő módus a legnagyobb. Fölösleges megjegyezni, hogy a sorban a közöknek egyenlőknek kell lenniök, különben a módus helyét önkényesen határozhatnánk meg.

Az átlagnál sokkal érzékenyebb kifejező szám a *médián*. Ez azon fok, a melyen a gyakoriságok az első 50%-ot elérik. Míg az átlagokra az abnormális esetek befolyást gyakorolnak, addig a médiánra ezek befolyással nem bírnak.

Legyen például egy embercsoport napi jövedelme:

Bérfok	Gyakoriság
1 korona	99
1000	1
Átlag 10,99 korona	Médián 1 korona

[Ha kiszámítjuk e példában a Mandelló-féle helyesbített mérlegelt számtani átlagot, 910 koronát kapunk, mint átlagul teljeseen elfogadhatlan számot.]

Míg a 10 korona 99 filléres átlag általános jólétet sejtetne, addig az 1 koronás médián már feltárja a helyzet valódi nyomorát. Azonnal látjuk a médián fontosságát szociális szempontból, annyira, hogy csodálkoznunk kell a felett, hogy oly kevésbé alkalmazzák. Bowley az ő már idézett könyvében a médianra azt mondja: »The median is the most useful of the averages; so usful that it is worth an effort to engraft the word and its meaning on the public and official minds, where perhaps it may bear fruit by the year 2000«.

A mint láttuk, a median már a megoszlásról ad némi képet. Első kvartilisnak nevezzük a médianhoz hasonlóan azon fokot, melyen a gyakoriságok 25 százaléka, harmadik kvartilisnak azon fokot, melyen azoknak 75%-a betelik. A *deczilis*-eket és *centilis*-eket hasonlóan definiáljuk. Ha több sort akarunk összehasonlítani, akkor azokat kvartilis, deczilis, centilis soraik által helyettesíthetjük, s az így nyert egyszerűbb sorokon végezhetjük összehasonlításunkat.

A médián, a kvartilisek, a deczilisek és a centilisek kiszámítása, ha második típusú sorokról van szó, tehát azokról,

melyek folytonos görbét alkotnak, nem ütközik nehézségbe. Ha látjuk például, hogy a médián valamely közbe esik, annak helyét interpolációval meghatározhatjuk, akár mint Mandelló teszi, egyszerű hármasszabálylyal, akár, ha nagyobb pontosság kívántatik, a Newton-féle interpolációs képletel.

Egészen másként áll a dolog az izolált pontos típusú soroknál. Ezekben a meddig eredeti alakjukban megvannak, interpolációról szó nem lehet. De annak még szüksége sem foroghat fenn. Számítsuk ki például a médiant az (1) sorban. Azt fogjuk találni, hogy a gyakoriságok 50%-a a 16 denáros foknál éretik el, ez tehát a médián.¹

Bowley már előbb idézett könyvében szintén így járt el abban a két-három példában, mely benne előfordul, anélkül, hogy az eljárást fejtegette volna.

Galton a *Report of the Anthropometric Committee*-ben grafikus módját adja a médián, quartilis stb. meghatározásának. Eljárása azonban helytelen. Ő ugyanis a fokok közé interpolál, még pedig úgy, hogy a gyakoriságoknak körülbelől felét fölfelé, felét lefelé interpolálja a következő fokig, melyet szintén fölfelé és lefelé interpolál. Csodálatosképpen mindig a gyakoriságok egy egységével többet interpolál lefelé, mint fölfelé. Pl. ha egy egységről van szó, akkor csak lefelé interpolál,

¹ Ellenvetésül azt lehetne mondani, hogy a 16-os fokon telik ugyan be a gyakoriságok 50%-a, azonban a 16 fokon még azonfelül marad még gyakoriság, továbbá, hogy ez az eljárás ellenmondásban van a másik típusú soroknál követett interpolációs eljárással. Csakugyan a 16-os fokra a médiannon felül még több gyakoriság is esik, de ez a megváltoztathatlan *valóság*, melyhez definíciókat alkalmazni kell, s a melytől, ha eltérünk, tudjuk, hogy hibát követünk el. A jelzett eljárás semmiképpen sem ellenkezik a közökben kifejezett soroknál leírt eljárással. Sőt ugyanaz, mint a melyet ott követtünk. Ennek bebizonyítására elég az, ha átalakítjuk a például felhozott (384. oldal) sort közökben kifejezett sorrá, mint azt a 385. oldalon jegyzetben tettük. Ha az alapköz 3 dénár s ha 5½ dénárnál kezdjük a beosztást, s a médiant interpolálás által kiszámítjuk, akkor 15,03 dénárt kapunk médianul. Ha most nagyobb pontosságra tartva igényt, kisebb alapközt választva, a számítást megismételjük 2 dénáros alapköz mellett a médián 15,85 dénár lesz mintáz előbbinél pontosabb eredmény. Ezt így folytathatnánk, folyton kisebb alapközt választva, végeredményben annyira megközelíthetjük a kérdéses 16 dénáros médiant, melyet interpoláció nélkül kaptunk, a mennyire csak kívánjuk. Csak elegendő kicsinyre kell az alapközt választanunk. Tehát a két eljárás ugyanazt az eredményt adja, ha a pontosságot a végletekig visszük. Eljárásunk tehát helyes.

ha kettőről, akkor $1\frac{1}{2}$ le, $\frac{1}{2}$ pedig felinterpolál, háromnál pedig kettőt le, egyet föl.¹

Galton eljárásában a főhiba az, hogy nem egyenlő közökben interpolál és nem egyenlően fel és le, mert ha azt tenné, akkor számítása legalább megközelítőleg jó volna. Így azonban eljárása teljesen önkényes és rossz. Számbelileg azonban az idézett sorban Galton hibái nem nagyok, mert a sor rendkívül sűrű és szabályos menetelű.

Mandelló az *Adalék*-ban egészen másként jár el. A 30. oldalon ő azt mondja: »Vagy véletlenül olyan a számsor, hogy az 50%-os gyakoriságnak megfelelő fok tényleg előfordul a sorban, akkor e fok a médián, vagy két egymásra következő fok közé esik, akkor arányos interpoláció alapján határozzuk meg annak nagyságát.« Az interpolációra a képletet azonnal meg is adja. A médián:

$$q_1 = g_r + \frac{g_{r+1} - g_r}{f_{r+1}} \left(\frac{\sum_1^n f}{2} - \sum_1^r f \right)$$

»E képletben gr és $gr + 1$ azon két egymásra következő fokokat jelzi, a melyek között a médián fekszik.« A fentebbi idézetből nehéz volna eligazodni, de a képletből és a későbbi számításokból látjuk, hogy Mandelló okoskodása a következő.

Legyen például a következő sor:

Munkabérfok g	Munkásszám f
5 dénár	10
10 »	20
12 »	10

A gyakoriságok fele 20. A médián azon fok, a melyen a gyakoriságok a húszat elérik; az öt dénáros fokon csak 10 van,

¹ Íme Galton sorának egy része:

Fokok	Eredeti sor Gyakoriság	Galton interpolálása után Közök	Gyakoriság
$4\frac{1}{2}$	1	$0-4\frac{1}{2}$	1
$5\frac{1}{2}$	1	$4\frac{1}{2}-5\frac{1}{2}$	1
$6\frac{1}{2}$	1	$5\frac{1}{2}-6\frac{1}{4}$	1
7	3	$6\frac{1}{4}-7$	1
$7\frac{3}{4}$	2	$7-7\frac{3}{4}$	2
8	2	$7\frac{3}{4}-8$	2
$8\frac{1}{4}$	3	$8-8\frac{1}{4}$	2
$8\frac{1}{2}$	1	$8\frac{1}{4}-8\frac{1}{2}$	2
$8\frac{3}{4}$	5	$8\frac{1}{2}-8\frac{3}{4}$	2
9	5	$8\frac{3}{4}-9$	5

a 10 denároson már 30, tehát a médián a kettő közé esik, és interpolálja a 10 denárosnak megfelelő 20 gyakoriságot lefelé, azaz 5 — 10-ig. Tehát 5 fokon át. Ha 20 gyakoriság esik 5 fokra, akkor 10 esik $2\frac{1}{2}$ fokra. A médián szerinte tehát $5 + 2\frac{1}{2} = 7\frac{1}{2}$ fokra esik.

Ellenvetésül azt mondhatjuk, hogy ha fordított sorrendben is írjuk le a sort, a médiának nem szabad helyet változtatni. Kísérreljük meg ezt sorunkon és számítsuk ki újra a mediant. A 12 denáros foknak csak 10 gyakoriság felel meg, a 10 denárosnak már 30, tehát a médiának a kettő közé kell esni. Alkalmazzuk Mandelló képletét és 11 dénárt kapunk. A sor szimmetriájából pedig kitűnik, hogy a médián 10 dénár. Ez az eljárás tehát helytelen. Mandelló számításában mindenütt így jár el, mindig lefelé interpolálja a fokra eső összes gyakoriságokat azon legközelebbi fokig, melynek gyakorisága nullától eltér, tekintet nélkül arra, hogy a fokok hány egységre vannak. Így előfordul, hogy egy és ugyanazon példában (279. oldal, Tél és Nyár) az első kvartilisnél 1, 5. a másodiknál 1, a harmadiknál 2 denárnyi közben interpolál, sőt vannak interpolációk ugyanazon sorban (282. lap) 2, 1 és 4 denárnyi között. Úgy, hogy a midőn a médianok és kvartilisek egész a dénár századrészéig vannak kiszámítva, ugyanakkor a hiba bennök több egységet ér el.¹

Mandelló számításainál előfordul néha az az eset, hogy az elsőfok gyakorisága oly nagy, hogy a médiánt meghaladja. Ő még akkor is lefelé interpolál, még pedig egy egységni közben. Hogy mért épen abban, azt nem fejti ki. Ily példa van a 285. oldalon.

Bér	Munkásszám
14	3115
26	182
28	168
$q_1 = 13,28$	$q_2 = 13,57$ $q_3 = 13,85$

¹ Még egy példát akarok felhozni arra, hogy az ily eljárásnál mily lényegtelen események befolyásolják a médiánt. Legyen adva a két sor.

Bérfok	Munkásszám	Bérfok	Munkásszám
6	700	6	700
—	—	11	1
12	1000	12	999
13	400	13	400
14	200	14	200

Tehát mind a három kvartilis a legalsó fok alá került, még pedig tetszőleges helyre, mert ép úgy lehetett volna 2 vagy több egységen át interpolálni.

Ez az eljárás teljesen rossz. Mandelló ugyanazokat a hibákat követte el, mint Galton, sőt még tetézte azzal, hogy nem fel és le interpolált, hanem csak lefelé. Azonkívül Mandelló sorai korántsem voltak oly szabályosak, mint Galton idézett sora, úgy hogy az elkövetett hibák sokkal végzetesebb következményekkel jártak.

A médiának még egy gyöngé oldalát vagyunk kénytelenek feltárni. Bizonyos sorokban a médián értéke határozatlan; ily sorokban a médiát nem számíthatjuk ki. Pl. legyen a következő sor:

bérfok	munkásszám
10 dénár	100
30 »	100

e sorban a médián 10 és 30 dénár közé esik, de a helye meglehetősen határozatlan.

Megismertük a médiát mint igen hasznos kifejező számot; de vannak esetek, a midőn még a médián sem nyújt teljes képet a megoszlásról. Legyen például a következő két munkabér statisztikai sor:

Bérfok	Gyakoriság	Bérfok	Gyakoriság
4 dénár	50	1 dénár	75
5 »	100	5 »	50
6 »	50	9 »	75
Átlag 5	dénár	Átlag 5	dénár
Médián 5	dénár	Médián 5	dénár

Íme két sor, melyben az átlagok és a médiánok egyenlők és a két sor mégis lényeges különbséget mutat fel. Míg az elsőben az átlag körül tömörülő kedvező bérek vannak, addig a másik sorban magasbérek és inségbérek váltakoznak. Láthatjuk, hogy szükségünk van oly kifejező számra, melyben a sor tömörültsége, szétszórtsága érvényesül. Ily kifejező szám

Mandelló modorában számítva a médián az első esetben 8, 7, a másodikban 11,45. A két sor közt csak az a különbség, hogy 2300 ember közül egy, egy dénárral kevesebbet kapott, és ez fölemelte volna a médiát 2,75 dénárral.

a diszperzió. Nehéz a diszperzióknak egységes definíciót adni. Lényegök az, hogy bennök minden egyes fok eltérése valamely átlagtól érvényesül, akár egyszerű arányban, mint az egyszerű számtani diszperziónál, akár négyzetes arányban, mint az a négyzetes diszperziónál előfordul. A diszperzió mindig annál nagyobb, minél nagyobbak az eltérések.

Mandelló négyféle diszperziót tárgyal. Vegyük őket sorjában. Az ő egyszerű számtani diszperziója nem egyéb, mint a fokoknak az átlagtól abszolút értékben vett eltéréseinek mérlegelt számtani átlaga. Vagyis

$$\delta = \frac{(\alpha - g_1)f_1 + (\alpha - g_2)f_2 + \dots + (\alpha - g_r)f_r + (g_{r+1} - \alpha)f_{r+1} + \dots + (g_n - \alpha)f_n}{f_1 + f_2 + \dots + f_n}$$

a hol $g_r < \alpha < g_{r-1}$, a számítást végrehajtva

$$\delta = \frac{2}{\sum_1^n f} [\sum_{r+1}^n gf - \alpha \sum_{r+1}^n f]$$

A diszperzióknak ilyenféle formulázása nem elégíthet ki bennünket. A képletből látjuk, hogy a diszperzió e szerint nem egy *nulladrendű* koeficiens, hanem ugyanolyan rendű mennyiség mint α . Tényleg nem is más az, mint egy átlag. Ha tehát munkabérstatisztikáról van szó, akkor a diszperzió is dénárokban, frankokban, *mg.* arányban stb. volna kifejezendő. Meggyőződhetünk erről, ha két identikus sort írunk fel, először koronákban, másodsor fillérekben fejezve ki a munkabért. A diszperzió kiszámításánál Mandelló képlete a második esetben 100-szor nagyobb eredményt ad. A diszperzió így a választott egységtől függne. De ez még nem volna minden, függne az átlag magasságától is, a miről meggyőződhetünk, ha az *Adalék* 266. oldalán levő hetibérsor diszperzióját kiszámítjuk, azután napibérekre átszámítva ugyané számítást megismételjük. Míg az első esetben $\delta = 34$ dénárt kaptunk, addig a másodikban $\delta = 5,7$ dénárt. Tehát hatszor kisebb mennyiséget. Evidens dolog, hogy a sor diszperziójának nem szabadna azáltal megváltozni, hogy a bér hetenként vagy naponként kerül-e kifizetésre. Ha a Mandelló-féle diszperzió-meghatározást elfogadjánk, két különböző sor diszperzióját csak úgy hasonlíthatnánk össze, ha átlagaik egyenlők volnának, különben egyenlő diszperziót találnánk oly soroknál, melyek diszperziója különböző, még pedig nemcsak a dolog természeténél fogva, hanem

a később tárgyalandó Mandelló-féle egyszerű mértani diszperzió képlete szerint is.¹

Ha előre bocsátjuk azt, hogy a Mandelló-féle mértani diszperziót minden tekintetben helyesnek fogjuk elfogadni, akkor nem fogunk habozni a vele ellentmondásban levő és amúgy is minden tekintetben kifogásolt számtani diszperzió Mandelló-féle formulázását elvetni, s helyette új definíciót adni, mely függetlenné teszi a számtani diszperziót is az átlag egységétől és magasságától, és a mely a mértani diszperzióval összeegyeztethető legyen.

E kellékeknek csak a következő definíció felel meg: Nevezzük eltérésnek egyszer és mindenkorra a fokok abszolút értékben vett eltérését a számtani átlagtól. Egyszerű számtani diszperzióknak pedig az eltérések átlagának viszonyát a számtani átlaghoz. Képletben kifejezve ez a diszperzió:

$$\delta^1 = \frac{(\alpha - g_1) f_1 + \dots + (\alpha - g_r) f_r + (g_{r+1} - \alpha) f_{r+1} + \dots + (g_n - \alpha) f_n}{g_1 f_1 + g_2 f_2 + \dots + g_n f_n}$$

$$\delta^1 = \frac{2}{\sum_i^n g f} [\sum_{r+1}^n g f - \alpha \sum_{r+1}^n f]$$

A helyes diszperzió értékét megkaphatjuk a Mandelló-féle diszperzióból, ha azt a -val elosztjuk.

A számtani diszperzió most már abszolút szám, és a mértanival hasonló menetet mutat.

¹ Hogy állításunkat megvilágítsuk, hasonlítsuk össze az a , b , c sorokat:

a		a		a	
bérfok	gyakoriság	bérfok	gyakoriság	bérfok	gyakoriság
1 dénár	4	100 dénár	4	1 dénár	4
2	6	200	6	101 „	6
$\alpha = 1.6$ dénár		$\alpha = 160$	dénár	$\alpha = 61$ dénár	
$\delta = 0.48$,		$\delta = 48$	»	$\delta = 48$,	
$g = 1.52$,		$g = 152$	»	$g = 15,94$ »	
$\Delta = 1.395$			$\Delta = 1.395$		$\Delta = 9.164$

Δ itt a mértani diszperziót jelenti. A mint látjuk, itt a mértani diszperzió a számtanival ellenkező eredményeket ad. Míg az a és b sorok mértani diszperziója egyenlő, addig a b sor számtani diszperziója az a -énak a százszorosa, viszont míg a b és c sorok számtani diszperziója egyenlő, addig a c sor mértani diszperziója a b -ének körülbelül hétszerese.

Mandelló az *Adalék*-ban az egyszerű mértani diszperziót a következőképpen definiálja:

$$\Delta = \sqrt{\frac{\sum_1^n f}{\left(\frac{g}{g_1}\right)^{f_1} \left(\frac{g}{g_2}\right)^{f_2} \dots \left(\frac{g}{g_r}\right)^{f_r} \left(\frac{g}{g}\right)^{f_{r+1}} \dots \left(\frac{g_n}{g}\right)^{f_n}}$$

a hol g a mérlegelt mértani átlag és $g_r < g < g_{r+1}$, mely kifejezésből egyszerű számítással a következőt kapjuk:

$$\Delta = \sqrt{\frac{\sum_1^n f}{\left(\frac{\prod_{r+1}^n g^f}{\sum_{r+1}^n f}\right)^2}}$$

Ha az első képletet megnézzük, azonnal látjuk, hogy itt nulladrendű koeficienssel van dolgunk, mely a választott egyiségtől független eredményt fog adni, a mely tehát minden tekintetben alkalmas lesz összehasonlítási célokra.¹

Ha a mértani diszperzió ugyanazt a menetet is mutatja, mint a többi helyesen definiált diszperziók, azért abszolút értékben ugyanazt az eredményt nem fogja adni. Míg a többi diszperziók legkisebb értéke zéró, addig, mint az a fentebbi képletből kitűnik, a mértani diszperzió legkisebb értéke az egység.

Ha az eredeti sorokat kvartilis sorok által helyettesítjük, a tárgyalt képletek segélyével kiszámíthatjuk az így nyert kvartilis sorok diszperzióit. Ezekről eltérőleg gyakorlati célokra Mandelló a következő képletet ajánlja, mely az egyszerűen *kvartilis-diszperzió*-nak nevezett mennyiséget adja:

Ez a képlet ugyanabban a hibában szenved, mint Mandelló egyszerű számtani diszperziója; hogy az átlagtól függetlenné tegyük ezt, egyszerűen elosztjuk a -val. A képlet tehát lesz:

$$d'_q = \frac{q_3 - q_1}{2 a}$$

Bowley már fentebb idézett könyvében találtam két diszperziószámítást, bizonyosságul okoskodásunk helyes voltának; mind a kettő a fenti javított kvartilis diszperzióképlet szerint volt számítva.

¹ Visszatérve az összehasonlított a, b, c sorunkra, számítsuk ki annak számtani diszperzióját az új képlettel:

- a) $\delta = 0.3$
- b) $\delta = 0.3$
- c) $\delta = 0.787$

Utolsó helyen említi Mandelló az úgynevezett »hibanégyzetek alapján számított diszperziót.« Erre a következő képletet adja:

$$D = \frac{(\alpha - g_1)^2 f_1 + \dots + (\alpha - g_n)^2 f_n}{g_1 f_1 + \dots + g_n f_n} = \frac{\sum_1^n (\alpha - g)^2 f}{\sum_1^n g f} = \beta - \alpha$$

Ez a képlet sem képvisel nulladrendű mennyiséget, hanem ugyanazon rendűt mint σ . A képlet tehát hasonló hibában szenved mint a Mandelló-féle egyszerű számtani-diszperzió és a quartilis-diszperzió.

Ha azt kívánjuk, hogy a diszperzióban a fokok eltérései az átlagtól négyzetes arányban érvényesüljenek, akkor ez kétféleképpen történhetik; tehát ha ezeket a diszperziókat négyzetes diszperzióknak nevezzük, akkor az első négyzetes diszperzió lesz: Az eltérések négyzetei átlagának viszonya a fokok négyzetének átlagához. A második pedig: az eltérések négyzetei átlagának viszonya a számtani átlag négyzetéhez. Az így számított diszperzió képlete a következő:

$$D_I = \frac{(\alpha - g_1)^2 f_1 + \dots + (\alpha - g_n)^2 f_n}{g_1^2 f_1 + \dots + g_n^2 f_n} = \frac{\sum_1^n (\alpha - g)^2 f}{\sum_1^n g^2 f} =$$

$$= \frac{\beta - \alpha}{\beta} = 1 - \left(\frac{\alpha^2}{\gamma^2}\right)$$

$$D_{II} = \frac{(\alpha - g_1)^2 f_1 + \dots + (\alpha - g_n)^2 f_n}{(g_1 f_1 + \dots + g_n f_n)^2} \sum_1^n f =$$

$$= \frac{\sum_1^n (\alpha - g)^2 f}{\sum_1^n g f} \frac{1}{\sum_1^n f} = \frac{\beta - \alpha}{\alpha} = \left(\frac{\gamma^2}{\alpha^2}\right) - 1$$

Ez a két diszperzió különben a következő igen egyszerű viszonyban van egymással:

$$D_I = \frac{D_{II}}{1 + D_{II}}$$

Miután mindkettő hasonló szolgálatra alkalmas, főlöseges volna mindkettőt megtartani, analógiái szempontból a másodikat tartjuk meg s fogjuk négyzetes diszperzióknak elfogadni.

Rendes használatra az egyszerű diszperzió föltétlenül eleendő, a négyzetes diszperzió alkalmazása csak bizonyos esetekben bír értékkel. A kvartilis diszperziótól pedig mint durva megközelítő értéktől egészen eltekinthetünk.

Mandelló az *Adalék*-ban igen érdekes kísérletet tesz a sorok úgynevezett értékének megállapítására, melyre két képletet is

ad. Okoskodása szerint a sorok értéke annál nagyobb, minél kisebb a diszperzió, a sor maximális értékét, az átlagot akkor éri el, ha a diszperzió zéró. Munkabér-statisztikánál ez akkor következne be, ha valamennyi munkás egyenlő fizetést kapna. Mandelló az érték kiszámítására az ő hibás négyzetes diszperzióját használja fel, még pedig úgy hogy azt az első képletnél egyszerűen az átlagból levonja. Az eredmény a következő lesz:

$$E_I = 2 \alpha - \beta$$

Daczára a hibás diszperzió felhasználásának, ezt a képletet megtarthatjuk azon feltétel alatt, hogy definícióját megváltoztatjuk: az első érték az átlag szorzata a diszperzióval kisebbített egységgel:

$$E_I = \alpha (1 - D_{II}) = \alpha \left(1 - \frac{\beta - \alpha}{\alpha}\right) = 2 \alpha - \beta$$

A második érték képletét Mandelló hasonló okoskodás után a következőt adja: a mérlegelt átlag osztva a diszperzióval nagyobbított egységgel. Ez az okoskodás is helyes

$$E_{II} = \frac{\alpha}{1 + \beta - \alpha}$$

de a képlet a hibás diszperziószámítás folytán még is teljesen hasznavethetetlen. A képlet nem is *homogén*, ez az oka annak, hogy Mandelló míg az első értékkel jó eredményeket kapott, a másodikkal, mint az *Adalék* 80-dik oldalán konstatálja, nem kapott kielégítő eredményeket. A mit következőleg ismer el: »Bár e képlet elméleti helyessége nem szenvedhet kétséget, mégis a száanyagunkon végzett vizsgálódás alig ad megfelelő eredményt. Ennek számítás technikai okát egyelőre még nem állapíthattam meg és az adatokat is csak azért közlöm, hogy az eltérések a két képlet alkalmazása esetében láthatók legyenek«.

Hogy mennyire hibás ez a képlet, azt látni fogjuk, ha két identikus sort veszünk:

bérfok	gyakoriság	bérfok	gyakoriság
1 korona	4	100 fillér	4
2 korona	6	200 fillér	6
$\alpha = 1.6$	$\beta = 1.75$	$E_n = 1.39$ korona	$E_n = 10.0$ fillér.

De ha a helyes diszperziót alkalmazzuk, úgy a második értékkeplet is jó eredményt ad

$$E_{II} = \frac{\alpha}{1 + D_{II}} = \frac{\alpha^2}{\beta} = \frac{\alpha^2}{\gamma^2}$$

a két sorra alkalmazva értékül mindkét esetben 1 korona 46 fillért nyerünk; az E_n képlet 1 korona 45 fillért ad, tehát az első és a második értékkeplet nagyszerűen egyezik, a mi, ha a diszperzió kicsiny, természetes is, mert

$$\frac{1}{1 + D} = (1 - D + D^2 - D^3 + \dots)$$

D^2 stb. elhanyagolható, úgy hogy akár $(1 + D)$ -vel osztunk, akár $(1 - D)$ -vel szorozunk, az eredmény nem fog lényegesen különbözni.¹

Ha az értékeket a mérlegelt átlagtól függetleníteni kívánjuk, akkor kifejezhetjük azokat az átlag százalékaiban. A következő képletekkel:

$$E_I \% = \frac{2\alpha - \beta}{\alpha} 100 \quad E_{II} \% = \frac{\alpha}{\beta} 100 \quad E_{II}^1 \% = \frac{\beta}{2\beta - \alpha} 100$$

Az *Adalék*-ban az értékszázalékok képleteiből valószínűleg sajtóhiba folytán a 100-asok hiányzanak.

Az egyszerű diszperzió és a kvartilis diszperzió segítségével hasonlóképen kapnánk értékkepleteket pl.

$$E_I^{\delta} = \alpha (1 - \delta) \quad E_{II}^{\delta'} = \frac{\alpha}{1 + \delta'}$$

Csupán a mértani diszperziónál lépne némi különbség fel. Már említettük, hogy ennek a diszperziónak legkisebb értéke nem nulla, hanem egy. Ez a diszperzió a következő értékkepletet szolgáltatná:

$$E = \frac{g}{\Delta}$$

Ezek az értékek voltaképen helyesbített átlagok, azaz olyan átlagok, melyekben a diszperziók értékcsökkentő hatása

¹ Eddig az értékszámításokra csak D_n képletünket alkalmaztuk, teljesség szempontjából kiszámítjuk a D_1 -nek megfelelő értékeket is

$$E_I^1 = \alpha (1 - D_I) = \frac{\alpha^2}{\beta} \quad E_{II}^1 = \frac{\alpha}{1 + D_I} = \frac{\alpha \beta}{2\beta - \alpha}$$

az egyik a nyert értékek közül azonos E_n -vel, a másikat pedig alkalmazzuk az előbbi példára. 1 korona 47 fillért találunk értékül. Az összhangzás teljes, ha a diszperzió kicsiny.

figyelembe vétetett. Az értékkepletek közül elég, ha egyet alkalmazunk; ha a diszperzió kicsiny, akkor úgyis egyenlő értéket adnak. Az E_n képletet fogjuk választani ugyanis, míg az E_n képlet az egységsegnél nagyobb diszperzió mellett negatív eredményeket ad, addig az E_n mindig pozitív.

A fokokban kifejezett sorokra vonatkozólag tehát letárgyaltuk a különféle átlag, diszperzió és értékszámításokat. Hátra volna még azok alkalmazása a közökben kifejezett sorokra. Ha megközelítő eredményekkel beérjük, akkor a közökben kifejezett sort egyszerűen fokokban kifejezett sorra alakítjuk át, a már leírt módon. Oly statisztikai soroknál, melyek az észlelések tömegénél s a tünemény természeténél fogva »a nagy számok« vagy a »véletlen« törvényeit követik, más egyszerűbb és jobb eljárást követhetünk.¹

¹ Ha valamely sor a „Véletlen” törvényeit követi, akkor az átlagtól számított eltérések négyzeteinek átlaga, osztva az abszolút értékben vett eltérések átlagának négyzetével, megközelítőleg $\frac{\pi}{2}$ -t ad. Az *Adalék-ok* írásmodorában kifejezve:

$$\frac{\frac{\sum_1^n (\alpha - g)^2 f}{\sum_1^n f}}{\left[\frac{\sum_1^n (\alpha - g) f}{\sum_1^n f} \right]^2} = \frac{\pi}{2}$$

Az ily soroknál minden egyes eltérés az átlagtól, a valószínűségével arányosan fordul elő. Az a eltérés valószínűségét p -t a Bernoulli-féle képlet adja:

$$p = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_0^{\frac{a h}{e \cdot d t}} e^{-t^2} dt$$

föltéve, hogy h -t előzőleg a sorból meghatároztuk, h az adalék írásmodorában kifejezve:

$$h = \frac{1}{\sqrt{2 \frac{\sum_1^n (\alpha - g)^2 f}{\sum_1^n f}}} = \frac{1}{\sqrt{2 (\gamma^2 - \alpha^2)}}$$

A h segélyével tehát minden egyes eltérés gyakoriságát meghatározhatjuk, úgy hogy magunknak a sorról teljes képet alkothatunk. A mérlegelt átlag sorzatát A -val, tehát α h -t a sor koncentrációjának, sűrűségének is nevezhetnénk el. Ez a kifejezés még a diszperziót is helyettesíthetné összehasonlítások alkalmával.

A sorok sűrűsége s igen egyszerű viszonyban van úgy az egyszerű számtani, mint a négyzetes számtani diszperzióval.

Összegezve tapasztalatainkat, meggyőződünk a kifejező számok alkalmazásának fontosságáról a statisztikában. Az átlag, a médián, a kvartilisek, a diszperzió és az érték hasznosságát láttuk. Nagy zűrzavarból szabadul ki ezekkel a statisztikus, s könnyen alkalmazható új fegyverek birtokába jut, melyekkel nagyszabású munkákhoz foghat hozzá. Ha munka közben esetleg szükségét látja, ezekhez hasonlóan új kifejező számokat alkothat magának, úgy hogy a statisztikai kutatások, melyek eddig a módszerek primitív volta miatt eredménytelenek voltak, most sikerre kilátást nyújtanak.

Dr. Jordán Károly.

Az egyszerű diszperziót δ' megkapjuk, ha az eltérések abszolút értékben vett átlagát, melyet a következő képlet ad

$$\frac{2}{h \sqrt{\pi}} \int_0^{\infty} t e^{-t^2} dt = \frac{1}{h \sqrt{\pi}}$$

elosztjuk α -val, tehát

$$\delta' = \frac{1}{\alpha h \sqrt{\pi}} = \frac{1}{s \sqrt{\pi}}$$

A négyzetes diszperziót D_{II} megkapjuk, ha az eltérések négyzeteinek átlagát, melyet a következő képlet ad

$$\frac{2}{h^2 \sqrt{\pi}} \int_0^{\infty} t^2 e^{-t^2} dt = \frac{1}{2 h^2}$$

elosztjuk α^2 -tel

$$D_{II} = \frac{1}{2 \alpha^2 h^2} = \frac{1}{2 s^2}$$

Következésképen a négyzetes diszperziót az egyszerűvel a következő képlet köti össze:

$$D_{II} = \frac{\pi}{2} \cdot (\delta')^2$$

h segítségével kiszámíthatjuk még a quartilisek helyét is. Valószínű eltérésnek ε nevezzük az átlagtól azon eltérést, a melyen alól és felől az eltérések egyenlő számban fordulnak elő. Ennek az eltérésnek a valószínűsége egy fél. Ha a Bernoulli-féle képletben p -t egy féllal helyettesítjük, kiszámíthatjuk s -t a valószínű eltérést.

$$\varepsilon = \frac{0.4769}{h}$$

$\alpha - \varepsilon$ az első, $\alpha - j$ -: a harmadik kvartilis. A médián ily soroknál az átlaggal összeesik. Az úgynevezett kvartilisdiszperzió e szerint $\frac{\varepsilon}{\alpha}$ volna vagyis:

$$\frac{d^1}{q} = \frac{0.4769}{\alpha h} = \frac{0.4769}{s}$$

Már az eddigiekből is láthatjuk, hogy mily hasznos a Bernoulli-féle valószínűségi képlet bizonyos statisztikai sorok tárgyalásánál. De hogy és h segélyével mennyire képet alkothatunk magunknak a sorról, azt különösen Quetelet számításaiból (*Physique sociale*) láthatjuk, a midőn mintegy 26000 ujoncz magasságáról végez számításokat, s a sort és h segélyével újra felállítja. Hasonló példát adnak saját számításaim meteorológiai statisztikai sorokon, *Atmosfera* 1904 februári füzet, melyek e képletek használatosságát fényesen bizonyítják.

AZ OROSZ VILÁGHATALOM JÖVŐJE.

— BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.* —

Az orosz világhatalom jövője több feltételtől függ. A birodalom földjének, felületének azon természete, hogy az Európa nagyobb keleti felét s a legnagyobb kontinensnek Ázsiának északi részét a Csendestengerig magában foglaló, 23.500,000 négyyszög kilométernyi terület egyetlen, magas hegyek által meg nem szakított óriási síkságot alkot, melyet nyugaton a Kárpátok láncolatától egész déli hosszú vonalán nép-elválasztó, víz-választó, növényzetelkülönítő magas hegységek, puszták, sivatagok láncolata, északon pedig jegesvízű tengerek vesznek körül s így az egész, mintegy délről északfelé lejtősödő gigászi síkot alkot: a föld felületének e természete meghatározta a birodalom jellegét.

Az oroszország politikai s gazdasági világhelyzetének második döntő tényezője földrajzi helyzete. Földrajzi helyzeténél fogva az orosz hatalom, — mely Európában ázsiai hatalmasság, Ázsiában európai hatalom képviselője, — szoros érintkezésbe és kapcsolatba került nyugaton, az európai műveltség s a germán szellem legtipikusabb nemzetével: a németséggel; másrészt földrajzi fekvése keleten, az élő civilizációk legrégebbijével, a német s európai individuális kultúra legélesebb ellentétével: a kollektív kínai társadalommal s kultúrával hozta szoros kapcsolatba. A két világrészen elterülő egységes birodalom két, agresszív kultúra, három támadó világhatalmasság, három világvallás s ugyanannyi társadalmi és politikai rendszer hatása gyűrűjébe került, melyeknek mindenike, a közlekedés s közlés eszközeinek bámulatos fejlődésével, mind szélesebb és szélesebb orosz nép-

* Az előbbi két közleményt lásd a júliusi és augusztusi számban.

rétegeket fog körébe keríteni s fogja hatását azokra érvényesíteni. Földrajzi helyzeténél fogva predestinálva van az oroszország, hogy megvívja világrengető harczait a Törökbirodalom, európai s kisázsiai örökségéért; Perzsia s az Indusoczeán birtokáért; és a kínai nép és föld uralmáért.

Jövőjének harmadik főtenyezője az orosz nép és ennek gazdasági és kulturális állapota. A negyedik: a külső világhatalmakhoz való politikai, hatalmi viszonya.

Az e lapok hasábjain rendelkezésünkre adott tér lehetlenné teszi e tényezők bármelyikének, annál kevésbé mindenikének részletes vizsgálatát. Azért csak vázlatos nagy vonásokban lehet egy-egy dolgot érinteni. Az orosz föld felületének, a síkságok, alföldek s folyók alakító hatásának a nép jellemére, a nép természete, jelleme, gazdasági helyzete, egész erkölcsi tulajdonsága s a föld természete között levő benső kapcsolatnak ismertetésére más helyütt veszünk majd alkalmat. Az orosz népnek a mai birodalom síkságain való történelmi terjeszkedésének mikéntjére s arra, hogy az orosz föld karaktere részt vett ebben, utaltunk előző ismertetésünkben.

Ezen sajtáságos, világhatalmakat, világbíró népfajokat szülő föld, buja termékeny televényével s a tenger alól nem régen kikerült lósz felszínével; mérhetetlen s rengeteg őserdővel, miket emberi kéz ezer meg ezer kilométerekre még alig érintett, mindenféle és nagy mennyiségű ásványtelepeivel; sokféle szunnyadó gazdasági erővel, potenciáival, energiáival: a legszélesebb alapokat nyújtja a rajta élő népesség gazdasági jövőjének. Gazdasági erőforrásainak dúsoltáival, elaszticitásával az Oroszbirodalom rögtön az amerikai Egyesült-Államok után következik. S midőn a nyugati régi, művelt nemzetek gazdasági életét, jövőjét fenyegeti országuk földje termőerejének, erdőinek, ásványkincseinek teljes kimerülése; midőn a nyugati nagy nemzetek szaporodó fiaik számára s gazdasági jövőjük biztosítására, elhasznált anyagi erőforrásaik pótlására távoli világ-részekben új területek meghódításáért, megszerzéseért kénytelenek viaskodni: addig az oroszországnak csaknem érintetlen dús kincseket, szinte kimeríthetetlen termőföldeket kínál készen az orosz föld. Eddigi gazdasági indolenciáját és tudatlanságát a jövőben hasznára fordíthatja. Mivel későn fogott azok kiaknázásába, annál tovább tartanak. Az orosz föld termékenysége Európában, különösen az u. n. fekete föld zónája, mely a Fekete tengertől északfelé mintegy 320 kilométer széles övben

terül el, 91 millió hektárnyi területen, s mely egymaga 120 milliónyi oroszországnak tud kenyeret adni, általánosan ismeretes. E 91 millió hektárnyi művelhető földön kívül, mely hétszerte nagyobb a Magyarbirodalom 13 millió hektárnyi szántóföldjénél, még más, épen olyan termékeny alföldekkel is bír az Oroszbirodalom. Hiszen európai művelhető földjének területe 371 millió hektárra, a Kaukáziában, valamint Közép- és Kelet-Ázsiában levő birtokainak termő része pedig mintegy 260 millió hektárra tehető. És ezekből ma tényleges művelés alatt csak 98 millió hektár van Európában és 14 millió hektár Ázsiában. A minden nyolcz évtized alatt megháromszorosodó orosz népességnek van hát tere a terjeszkedésre, szaporodásra. Az igaz, hogy ezt a termékeny területet jórésztben ma rengeteg erdőség borítja. Ez az erdőség, mely csaknem Szt.-Pétervártól húzódik Európán, Ázsián át, csekély megszakításokkal a Csendes-tengerig mintegy ötezer kilométer hosszúságban és közel kétezer kilométer széles övben. Az erdőség azonban nem változtatja meg a föld termékenységet; ellenkezőleg. A hol kellő számú földműves népesség van, nem is akadályozza meg a mezei gazdálkodást. És így, ha a mai primitív művelés mellett is, európai Oroszország egyike a világ legnagyobb gabonatermelő államának, granariuma az európai nyugatnak, annál inkább azzá lesz akkor, midőn a művelési módszer javulni, a mezőgazdasági gépek, eszközök használata terjedni, a földművelő lakosság száma s a művelt föld területe növekedni fog. És pedig nemcsak élelmet, hanem ipari, ruházati, állati, ásványi nyersanyagokat egyaránt bőven produkál. Különösen Szibéria termékeny lösz síkságainak művelés alá vonása hajt majd dús eredményt, mivel e termékeny föld, földrajzi fekvésénél s éghajlati hideg, mérsékelt s déli meleg öveinél fogva minden növényt megterem. A nyugat-keleti hosszú gabonaövön alól, délen több nagy vidéken egy évben két aratás is lehetséges s megterem a pamut, rizs, olajbogyós növények sokfélesége. Mérsékelt és szubtropikus síkságainak termésével egykor versenyre kelhet Észak-Amerika terményeivel. Erdősége kétakkora, mint az Unióé. Ásványkincsei pedig, melyek a termékeny rónaságokat övező magas hegységekben fölhalmozva vannak, századokig ki nem élhető anyagokat nyújtanak a síkságok termésére támaszkodó hegyek iparos népességének.

Az orosz föld azonban nemcsak gazdaságilag kínál az orosz nemzetnek kitűnő anyagi alapokat. Nemcsak alkalmassá

teszi ez az óriási rónaság, mely a földnek legnagyobb síkságövét foglalja magában, — az államot a belső védelemre; a népet pedig a könnyebb helyváltoztatásra, a különböző fajok, vallások összevegyülésére szokásaiknak, foglalkozásuknak, jellemüknek hasonlóvá tételével alkalmassá teszi a faj keveredésre; az oroszság nemzeti egységének megalkotását nemcsak belsőleg segíti ez óriási síkság: mindezekon felül olyan politikai kiváltságot is biztosít az orosz világbirodalomnak, a minővel csak az egyetlen Kína és talán az amerikai Unió bír eddig. Mivel óriási, egytagú síkságot alkot, melyen a Jeges-tenger szele akadálytalanul söpörhet végig Japánia partjaitól a Kárpátokig s a Fehér-tengertől a Fekete-tengerig, ez óriási síkságon az oroszság akadálytalanul terjeszkedik el. A meghódított területeket az orosz nép özöne önti el azonnal, kivételt csak Mandzsúria tett érthető körülmények következtében. A meghódított új terület azért nemcsak geográfiailag egységes része az Oroszbirodalomnak, hanem egységes részévé válik néprajzilag is, közigazgatásilag és politikai tekintetben is. Az Oroszbirodalom részeiben olyan alakulás, mint például Nagybritannia gyarmatában, Észak-Amerikában történt, lehetetlen. Bármennyire kifejlődjék is a birodalomnak egy-egy része gazdaságilag és társadalmilag: része marad az egésznek, az egésztől el nem válhatik. Nemcsak az orosz föld geográfiai egysége, az orosz nép etnográfiai egysége, hanem az oroszság gazdasági egysége miatt sem. Mert e föld, egyik részének termésével, *kiegészítő részét* teszi a birodalom másik része termelésének. Gazdaságilag teljesen *egymásra vannak utalva* az Oroszbirodalom egyes részei. Ehhez járul, hogy a nagysíkság könnyen, kevés költséggel és fáradtsággal legyőzhető természeti akadályaival önként kínálkozik nemcsak oly hosszú, bővizű, hajózható folyók keletkezésére, a milyenek az Oroszbirodalomban vannak, hanem kitűnő utak és vasutak készítésére is. Az Oroszbirodalom, ha eddig az óriási folyók országa volt, ezután az óriási utak s hamarosan az óriási, leghosszabb vasutak birodalma is lesz. A jó és gyors közlekedés lehetősége pedig minden idők birodalmának katonai, gazdasági, közigazgatási, állami és külső védelmi szempontból: legfőbb összetartó eszköze volt.

Az Oroszbirodalomban az óriási terület egységének és folytonosságának minden előnye megtalálható: az óriási területeken szétterülő birodalmak hátrányai nélkül. Ezért ez a birodalom, hasonlóan a kínai birodalomhoz, még azon esetben is

együtt marad s együtt működik, hosszú időig, ha, — a mi épen nem várható, — egyes részeiben politikailag független testekké szakadna is. Mert a gazdasági egymásrautaltság, a nép és faji egység, a geográfiai egység, a vasutak, utak, folyamok rendszere, együtt tartaná őket. A legrosszabb esetben, a szeparatizmus teljes érvényesülésével sem következhetik be másféle helyzet, mint például Észak-Amerikában, a hol a politikailag önálló kisebb államok egyetlen nagy politikai és gazdasági szövetséget, egyetlen nagy társadalmi és kulturális egységet alkotni kénytelenek. És pedig, e szövetség és ez egység, a modern viszonyok sokféle erőinek hatása következtében nemcsak mind szorosabbá válik az egyes részek között, hanem mindig nagyobb köröket, területeket vonz, kényszerít magához. Ott van Mexikó és Canada; műveltségi, szellemi, társadalmi és gazdasági tekintetben már ma is részei az Egyesült-Államok társadalmi, szellemi és gazdasági életének.

Az orosz föld természete, az orosz nép faji tulajdonságai, mai szellemi műveltségi és társadalmi állapota pedig egyenesen kizárják azt, hogy az orosz nemzet, a XX. század folyamán, *tartósan* független politikai kormányzata részekre váljon. Kizártnak tekinthető ez az orosz föld óriási területének kompaktsága miatt, mely sebezhetetlenné teszi ezt a birodalmat. Anglia, Franciaország, Németország elvesztheti kolóniáit, sőt elvesztheti területének egy-egy részét is s megszülethet világhatalma. Az Oroszbirodalmat nem érheti ilyen szerencsétlenség. Legyőzhetné őt egy angol—francia—japán koalíció; kimeríthetné véres és költséges háborúban, mint történt a krími hadjárat idején; sőt elvesztheti Finnországot, elvesztheti Lengyelországot, elvesztheti déli Kaukaziát: és *quid tune?* Megfoszthatják őt Mandzsúriától, vagy akár Amuriától, Csendes-tengeri kijáratától Japánia, a Britbirodalom és Amerika, — bár ma ez lehetetlenség, — és akkor is: mit cselekedett vele s mit ártott az Oroszbirodalomnak? Legfeljebb gátolta, de meg nem akadályozhatta ezzel *tartósan* fejlődését Szibériában, Középázsziában s Európában. És mindazon terület más, mint orosz kézben tarthatatlan. Mert bármilyen óriási, rendkívüli csapás, szerencsétlenség sújtsa is, a birodalom nagy orosz tömegeit mindé csapás tönkre nem teheti, el nem pusztíthatja; fejlődését legföljebb egy emberöltőn át gátolhatja, hogy e kis nyugvás után a reakció erejének s törvényének fokozott energiájával folytassa az oroszok terjeszkedését a természet-kijelölte irányokban.

Kizártnak tekinthető az oroszország politikai egységének tartós felbomlása: az orosz népesség mai és mindig fokozódó kompaktsága miatt is. Az orosz föld itt is érezteti alkotó erejét. Mivel az orosz kolóniákat nem választják el tengerek s áthághatatlan hegyek az anyaországtól, az orosz paraszt kis batyujával hátán, bottal és baltájával fölfegyverkezve elvándorolgat egyik falutól a másikig, a birodalom egyik feléből a másikba a nélkül, hogy hajódíjat, vasútbért kellett volna fizetnie, útlevelet váltania. Sőt mi több, maga az orosz népesség a legszaporább, születési aránya a legmagasabb Európában. A nélkül, hogy asszimilálni volna kénytelen az idegen lakosságot, kitöltheti birodalma határait szláv népességével. Idegen bevándorlásra sem szorulhat az a nemzet. 1800-ban csekély 37 millióról felszökkent számában 141 millióra 1903-ban. Mint látható, száz év alatt három és félszer lett nagyobb. Minden hatvan év alatt megkétszerezedik s 82 év alatt megháromszorosodik ez a nemzet. Tíz év alatt a Magyarbirodalom összes lakossága számát felülmúlja az orosz népesség természetes szaporodási számával. Csak az Egyesült-Államok lakosságánál volt tapasztalható ilyen gyors növekedése a lakosságnak. Azonban ott sem születések, hanem bevándorlás következtében, míg Oroszországban a lakosság természetes szaporodása dagasztotta így meg a népesség számát s csak csekély része volt benne a hódításnak. És az a nemzet, mely 1859 és 1897 között 74 százalékkal szaporodott az óriási halandóság ellenére is, s a mely a példátlanul rossz egészségi, gazdasági és lakásviszonyok között is, születések útján, a halálozások leszámításával évente több mint két millió lélekkel gyarapodik, vagyis annyival, mint Horvátország lakossága: nem igen aggódhatik jövődjé miatt. Az egészségi és gazdasági viszonyok javulásával a természetes szaporodás száma elérheti az évi 3 milliót hamarosan. Úgy, hogy a század közepe táján az Oroszbirodalom lakossága elérje a 300 milliót, a század végén pedig, akadálytalan szaporodás mellett, az 500 milliót. Bizony kicsiny tömeg lesz e mellett a 200 milliónyi németiség és törpe minoritás a 40 milliónyi magyar nemzet! Fiziológiai és gazdasági akadály azonban nem állja útját az oroszország még erősebb növekedésének sem. Főként Szibériában várható a nagyszámú oroszország legerősebb térfoglalása és növekedése. Szibériában most évente kétszáztezernyi orosz alapít új községeket, új tűzhelyeket. Sokszor egész községek kerekednek fel minden vagyonukkal s vándorolnak át Közép-

és Keletáziába. Szibériának mintegy 7 milliónyi lakosságából közel 6 millió már orosz.

Az igaz azonban, hogy a birodalom 141 milliónyi tömege nem mind tiszta orosz-szláv, vannak heterogén elemek is s nem kevés számmal. Mert a lakosságnak csak 73 százaléka szláv; szám szerint 85 millióra rúg az oroszok s rutének száma. Ez az orosz nemzet magja. Körülötte csoportosul ma 12—14 millió lengyel és litván, harmadfél millió finn, 10 milliónyi kaukázusi; 6—8 millió iszlamhitű többféle nemzetiség; és 18—20 millió német, zsidó, mongol s más eredetű népesség. E különféle nemzetiség és az orosz nemzet viszonyát részletesebben nem tárgyalhatjuk. Kétségtelen az, hogy nagyobb részük szívesen elszakadna az oroszoktól s fellázadni is kész volna az orosz uralom ellen, mihelyt ez a lázadás sikerrel kecsegtetné. A nemzetiségi kérdés azonban az orosz nemzet egységét ma s a közel jövőben annyira sem fenyegeti, mint a tiszta oroszok kis részének lelkét átható politikai és társadalmi forradalmi szellem s forradalmi izgatás, mely a kormányzat ellen s nem a nemzet ellen irányul. Az orosz nemzet egységét csupán az iszlám hitűek és lengyelek—litvánok részéről fenyegethetné veszedelem. Az iszlám hitűek részéről akkor, ha a Törökbirodalommal kezdett háborúban a törökök levernék a muszka óriást. Az utóbbiak részéről akkor, ha a Habsburg birodalmakban túlsúlyra jutna a szlávság. S ha az orosz uralom alatt élő lengyel—litván nemzetiségek Oroszországtól elszakadva, például Ausztriához csatlakoznának; illetőleg feltámasztani próbálnák a Habsburguralom alatt a Cseh—Lengyel—Litván királyságot. Ezt, természetesen a Németbirodalom beleegyezése és katonai segítsége nélkül, a Habsburg-monarchiák ki nem vívhatnák. És mi lehetne a németek e beleegyezésének és segítségének ára? Világos, hogy a Habsburgoknak még e lengyel területek megszerzése esetén is örökösen rettegniök kellene az Oroszbirodalom boszújától. Vájjon annyira erős-e most Ausztria és Magyarország, vagy a közel jövőben lehet-e annyira erős, hogy ezt az alig sejthető nyomást és terhet kibírja? A Németbirodalom *folytonos és biztosított* szövetsége nélkül e lélekzetünket elfojtó állandó hadiállapot tarthatatlan volna. És ha, ellenkező oldaláról vesszük a dolgot, ha az orosz uralomba belenyugszik a lengyelség, iparával és nagyobb intelligenciájával megszerezheti, biztosíthatja az oroszország fölötti gazdasági és politikai uralmat, legalább is vezetést magának. Önálló, föltámasztott

Lengyelország, 20 millió lengyellel: a németiség és oroszország között ma lehetetlenség.

Kimondhatjuk azért, hogy az oroszország egységét a lengyelek és Ausztria részéről sem fenyegeti hamarosan veszedelem. S a lengyelek elvesztése különben sem gátolná legkisebb mértékben sem az orosz nemzet fejlődését.

Másrészt kétségtelen tény az is, hogy az orosz kormányzat minden eszközzel, csakugyan tüzzel-vassal látott neki, legalább a lengyelek között az oroszosításnak. De érzik sújtó hatalmát újabban a Balti tartományok németjei, valamint a finnek is. Igazságosság, jog, méltányosság, emberi érzés s a külföld minden megbotránkozása nem tartják vissza az orosz kormányt nemzeti-ségei erőszakos eloroszosításában. A mi eszközt egy autokrata állam használhat, azt mind felhasználja szégyenkezés nélkül, hogy az oroszország természetes és nagy asszimiláló erejét mesterségesen is erősítse, fokozza. Pedig az oroszországnak természetes, csupán ösztöne által irányított felszívó tehetsége is rendkívül erős. Az orosz nemzet úgyis ezeréves élete alatt a legkülönbözőbb mongol, török, tatár, ugor, szláv népeknek nagy tömegeit szívta fel magába. Így alig kételkedhetünk benne, hogy valamelyes nagy nemzeti csapás nélkül az oroszországnak természettől nagy asszimiláló ereje a kormány tudatos és lelkiismeretlen politikai vezetésével felszívja a nemzeti öntudattal nem bíró néptömegeket néhány évtized, legalább is egy-két emberöltő alatt, míg a nemzeti tudattal bíró intelligens idegen elemeket egyszerűen majorizálja. Az oroszosítás eszközei között ott van az erőszakos térítés, törvénnyel való üldözés, birtoktól való megfosztás, száműzetés. Az orosz kormány egész falvakat telepít egy-egy helyre a nagy tömegű idegenek közé. Máskor *en masse* viteti el s telepített színoroszország közé az idegen népeket. Ez embertelen, jogtalan, lelklismeretlen brutalitása azonban megtenni a kívánt eredményt. A lengyelek, litvánok, finnek természetes nagy szaporodásuk mellett is alig növekednek; viszont az orosz faj erősen, ellenállhatatlanul dagad, növekszik s miként az ár önti el a finn, lengyel, kaukázusi, kaspi vidéki és szibériai török, ugor, mongol, tatár néptörzseket. A hol az orosz uralom megvetette lábát, ott oroszorszá is teszi a népet. Segítségére van ebben katonai szervezete. Hiszen egy európai s egy ázsiai szervezetű hadserege van, melyben a birodalom védelmére, dicsőségére használhatja fel a harcziás ázsiai törzsek harczi kedvét, pezsgő életerővel bíró, edzett

népességét. Elősegíti az oroszosítást vasúti politikája; továbbá a birodalom gazdasági egymásra utaltsága. Valamint segítségével van a szlávok természetes s szívós beolvastó tulajdonságain kívül az a körülmény, hogy az orosz politikai, társadalmi szervezet, sőt az orosz hit és műveltség is egy két törzset kivéve, általában fejlettebb, magasabb fokú a meghódított népek társadalmi, gazdasági szervezeténél, hiténél, műveltségénél. Azonban mégsem áll elérhetetlen és megérthetetlen magasságban e népek fölött. Az orosz paraszt pedig, a ki hasonló földön, hasonló természeti, gazdasági, társadalmi, politikai környezetet talál Moszkva vidékén s a távoli Szibériában: primitív szokásaival, természetes élelmódjával s a benszülött népekénél alig magasabb műveltségi állapotával: könnyen vegyül el mindenféle idegen fajú népek közé. Orosz faji tulajdonságait azonban, még a műveltebb népekkel való vegyülése közben is meg tudja őrizni a minden szláv népet jellemző ösztönszerű faji szívóssággal. A különböző primitív népek vallása és vallástalansága sem okoz a fajok keveredésében nagyobb akadályt az iszlám hívei kivételével. Ezeket azonban az orosz politika vallásukban nem háborgatja, sőt keleti türelemmel hagyja magukra. Általában az orosz nép egységének, megalkotásának ma is egyik főszlopa, fősegítője Ázsiában az oroszoknak félig ázsiai, keleti jellege, mit a tatár, mongol, török népekkel való keveredés adott neki. »Kapard meg az orosz, előbukkan a tatár«, mondta Voltaire vagy Nagy Frigyes s ez még ma is igaz. És éppen e keleti jellemvonásánál, valamint a fiziografiai, természeti viszonyok azonos, egységes voltánál fogva az orosz nép, a többi európai hatalmakhoz viszonyítva, bámulatos könnyűséggel tudja asszimilálni az ázsiai népeket. Észrevétlenül és ellenállhatatlanul nyomja a vele élő népekre orosz faji bélyegét, a egyes házasságokból kikerülő új nemzedék pedig legtöbb esetben külső, testi jellemvonásaiban is megőrzi tipikus orosz jellegét. Egészen bizonyos azért, hogy a Csendes-tengerig s Perzsa-öbölíg orosz nyelvű népével megtölti Ázsiát.

Azon világbirodalmak keletkezésében, melyeknek alkotását Ázsiában megkezdették az európai nagyhatalmak: geográfiai fekvésénél, valamint az orosz föld és orosz népesség természetből adott sajátos egység kialakítására törekvő tulajdonságainál fogva az első helyen jön számításba az oroszország, Kelet-európában éppen úgy, mint egész Közép- és Észak-Ázsiában egyformán.

Okos és méltányos politika a meghódított népekkel szemben csak erősítheti e kialakuló új világbirodalmat. Ez okos, méltányos, a mellett erőteljes politika eredményei ma már mindenfelé láthatók ázsiai birtokaiban. Úgy, hogy nem pusztá fecsegés volt Kuropatkinnak, akkor még a közsép-ázsiai tartomány kormányzójának 1897 november 25-én mondott beszéde: »Az orosz kormányzat politikai elvei igen egyszerűek. A népesség minden osztályának békéjét, jólétét s az általános rendet törekszik elérni, fentartani. Minden orosz alattvaló egyszersmind gyermeke a csárnak, a ki a birodalom orosz polgárait megillető minden jogokban részesül«. És Kuropatkin előde és volt fővezére, a vitéz Szkobolev más alkalommal a szomszéd Indiára czélozva, nem minden büszkeség nélkül mondotta: »ATekkékre új korszak virradt, az egyenlőségnek s a biztosított egyéni birtoklásnak korszaka, osztálykülönbség nélkül. A mi közép-ázsiai politikánk nem ismer el semmiféle páriákat. Ebben van a mi felsőbbségünk a brit politika fölött«.

Az orosz világhatalom jövő nagysága tehát a legtermészetesebb alapon nyugszik. Óriási és egységes, tengerek, nagy hegyek, lakhatatlan sivatagok által meg nem szakított területén, mely időtlen-időig egymásra utalva kénytelen mindig nagyobb és szorosabb egységet alkotni, óriási, gyorsan szaporodó, erőteljes orosz lakosságot fejleszt. E ma még tehetetlen, faji öntudátára ébredezni csak most kezdő orosz-szláv népesség: politikai, fizikai, gazdasági kényszerűségnél fogva a központi oroszországhoz inkább erősebben csatlakozni törekszik, semmint attól elszakadva, külön kisebb testeket alkotni. Azonfelül a huszadik század a nagy egységek és egyesülések százada. Az idők szelleme, a körülmények ereje, a világpolitikai és világ gazdasági törekvések iránya: mind, mind a rokon nyelvű, rokon fajú népek egyesítésére, világrészeket bíró fajok, világállamok alkotására, létrehozására munkálnak. Az idők ez egyetemes áramlatát felfogta, talán leghamarabb értette meg az orosz politika és érezte meg ösztönszerűen az elmaradt orosz parasztság. A politikai imperializmus azért sehoh sem lett hamarább politikai, sőt nemzeti dogmává, mint Oroszországban, abban az országban, mely ezeréves élete alatt a legkevesebb előre eltervezett hódító háborút vivta, s a mely a legkevésbé érett meg gazdaságilag a XX-dik század világhatalmasságait átható s irányító gazdasági imperializmusra!

Ez azonban ama természet által adott számtalan kiváltsággal szemben nem lesz akadály a az oroszországi jövő világbiro-

dalmának, ha olyan energiával halad gazdasági élete kifejtésében, társadalmi szervezésében, mint az utolsó évtizedben. Mert fizikai és ethnikai nagy tömege és nagy egysége a politikai állandóság mellett a műveltség nagyarányú kifejtésére s fentartására képessé teszi. Az ilyen óriási népesség tömegeinek súlya a történelemben mindig nagy hatásokat, nagy eredményeket létesített, de különös fontossággal bírnak e nagyszámú népek kimeríthetetlen emberanyagukkal, az idegen elemeket és tömegeket egyformán elmerítő áradatukkal, a külföldi kultureredményeket felszívó, feloldó nemzeti, inkább faji tendenciájukkal: a világhatalmak világbontó véres küzdelmeinek, új világokat építő faji kultúráknak századában. Magunk megértetésére elég, ha utalunk az Egyesült-Államokra, a Britbirodalomra s kínai birodalomra.

Az oroszországnak, mint láttuk, meg van minden természetes feltétele, melyre jövőendő politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális világhatalmát felépítheti. Láttuk miként nőtte ki magát a XIV. század kicsiny s a tatáruralom jármát nyögő moszkvai fejedelemség két század alatt a világ legnagyobb egytagban kiterjedő birodalmává. Láttuk mint terjedt el a föld legnagyobb síkságövén szapora orosz népessége a Csendes-tenger partjáig. Bizonyosságát adta ez a nemzet annak, hogy meg van benne az erő a hódításra, új területek megszerzésére. Tud terjeszkedni, tud ellenséges népeket, ellenséges hódított országokat kemény kézzel kormányozni. Tudja országát konszolidálni; hódításait, foglalásait tudja megvédeni és megtartani.

Hát vajjon van-e ereje, hajlandósága s tudása arra is, hogy a világ legnagyobb és természeti kincsek, nyers erőforrások tekintetében egyik legdúsabb birodalmát gazdaságilag ki tudja mai primitív állapotából fejleszteni? Primitív társadalmát tudja-e szervezni annyira, hogy necsak folytonos zsákmánya ne maradjon az idegen nemzeteknek, hanem effektív részt vehessen a gazdasági világversenyben? Ez a kérdések kérdése ma; ettől függ az ország jövője. Ezen fordul meg, vajjon teljessé válhatik-e egészében az orosz pápának, Pobjedonoszczevnek ama büszke szava: »Oroszország nem ország, hanem egy külön világ!« Ez orosz-világ politikai, gazdasági és kulturális kifejlődésének és világhatalmának azonban, — kénytelen vagyok e nagy szót használni, — szinte mérhetetlen sok és nagy akadálya van. A természet megáldotta földjét minden jóval, minden haszonnal, termékeny óriási talajjal, dús erdősséggel, gazdag és

változatos ásványtelepekkel; benépesítette szapora, bő népességgel; népét felruházta minden nagy tulajdonsággal, a mikén egy-egy nagy nemzet világhatalmát fel szokta s fel tudja építeni: a történelmi milieu azonban s történelmi állapota, továbbá országának és államának világhelyzete igen, igen sok és nagy akadályt gördített útjába. Ezeket le kell győznie, a küzdelmet és sok ezer veszedelmet diadalmasan meg kell vívnia, mielőtt a Pobjedonoszcevek, Wittók, Uchtomszkiak, Kuropatkinok, Tolsztojkok, Danilevszkiek s a Pánszlávizmus: politikai, közgazdasági és kulturális orosz-szláv imperiumát megvalósíthatja. Mert hogy megvalósítja, azt épen úgy hiszi a csár, mint maga az orosz paraszt. Hiszi az álmodozó, a világraható álmokat szövő szláv lélek egyszerű, vak, kétkedés nélkül való hitével; hiszi az erejét érző, erejében bízó természeti ember vadság és túlzás nélkül való, nyugodt bizodalmaival. Az írni-olvasni sem tudó orosz paraszt tudja, hogy neki, nemzetének isteni missziója: »az elnyomott, az idegen faj és pogány hit igájában nyögő szláv testvérek felszabadítása.« És ezt a misszióját mindenkor teljesíteni kész. Czárjáért, hitéért, országáért, szláv testvéreiért, vagy a pogány hitetlen ellen keresztes hadjáratot vívni mindenkor hajlandó, csodálatos erővel, ellenállással, hősiességgel, halálmegvetéssel. Ha egykor az átlag műveltség nívója olyan magas lesz s az európai szellem a nép rétegeit oly mélyen áthatotta, hogy az orosz nemzet fiaiból nemcsak bámulatra méltó közkatonákat, de e közkatonákhoz méltó intelligens, egyéni iniciatívával bíró tiszteket is tud fejleszteni, szülni, az orosz hadsereg győzhetetlen, ellenállhatatlan lesz. E nemzet morális és intellektuális nevelésen átmenve rendkívül gazdag szellemi erejével, nagyszerű társas, azaz tömeg — sajátságaival »minden poklokon keresztül« diadallal vágja át magát; akkor remegjen »a sárgaveszedelem!« *Akkor . . . !* A kérdések kérdése azonban, mi lesz *addig*? Vajjon nem teljesül-e be a nyugat nemzetjeinek csaknem egyhangú véleménye az oroszországról, mely szerint ez a nemzet belső haladásra képtelen, alkalmatlan. Népeinek nagy erejét nem belső erőinek fejlesztésére, gazdasági, társadalmi szervezésére, nem kultúrája kifejtésére fordítja, hanem elfecsérli idegen nemzetek meghódításában, mert a hódítási vágy és foglalási düh e vélemény szerint az oroszország egészének vérében, sőt a szlávágnak faji tulajdonsága az!

Ha az orosz nemzet nagy múltjából ez bebizonyítható volna s ha mai politikájából az tűnnék ki, hogy fékezhetetlen

hódítási vágya miatt az oroszország minden jóra alkalmatlan, ellensége minden szellemi és kulturális haladásnak, a társadalmi emelkedésnek, szóval ellensége a művelt emberiség legértékesebb a brutális erőszak fölé emelkedő javainak: joggal tekint hetné őt Európa, sőt a művelt emberiség olyan kártékony rossznak, a ki az ember haladását, társadalmi emelkedését szolgálni nem, csak zavarni tudja és akarja; a ki az emberiség egyetemes kultúráját s az ember kultúráját szolgáló nemzeti kulturtesteket fejlődésükben brutális háborúival meggátolja, a tudatlanság, vad erőszak, értelmi, erkölcsi sötétség uralmát évszázadokkal meghosszabbítja; mindezért méltán tekinthetnék e nemzetet elpusztítandónak.

Erről azonban, ha ily nagy nemzet jellemét ezeréves múltjából főbb vonásaiban meghatározhatjuk, szó sincs. Ha szabad következtetést vonni és pedig valószínűség erejével bíró következtetést az orosz nemzet múltjából, jövőjére: bizvást mondhatjuk, hogy a kalandos háborúk sorozata nem fog állandóan tartani és *abban az orosz nép nagy tulajdonságai nem merülnek ki*. És bár ötven év óta azt hirdeti róla Európa sajtója ezerféle változatban: — mint második cikkemben kimutattam, — az orosz történelem nem ismer századokon át nemzedékről-nemzedékre szállott háborúkat valamely konstruktív ideál érdekében. Hogy az oroszország faji geniusa, fajának cselekvési ereje: a hódító háború volna, azt csak az orosz és szláv népek történetét s e népek jellemét felületesen ismerő, külsőségekből ítélő állíthatja.

Viszont a ma igazságát akarná erőszakosan elmagyarázni az, a ki el nem ismerné, hogy a XX. század gazdasági eredetű imperializmusa: mint politikai imperializmus az orosz nép lelkét érintetlenül hagyta. Ez valóban nincs úgy. Hiszen előbb említettük, hogy az oroszország lelke: vallásos nevelése, egyháza, szervezete szerint a szláv hit imperializmusával telítve van; és e vallási felszabadítási vágy, a szlávság egyetemes »felszabadításának« vágya csak a két utolsó nemzedék lelkében kezdett elhalványulni, életerejéből veszíteni. A huszadik század gazdasági imperializmusának egyetemes áramlata az oroszországban előkészített talajra talált s mivel gazdaságilag szervezetlen e nemzet, rögtön politikai imperializmussá lett. Ez kétségtelen valóság.

Helytelen ítéletet alkot azonban az, a ki ebben az oroszország kielégíthetetlen földéhségét s hódítási dühét látja meg-

nyilatkozni és nem tudja észre venni, hogy itt a nyugati alakulásoknak megfordítottja történik. A politikai imperializmus itt gazdasági imperializmussá alakul át, hogy *a politikai és gazdasági erők kettős energiájával kapja meg a társadalmi és gazdasági gépezet lendítő kerekét és indítsa meg a társadalmi és gazdasági szerkezet működését, haladását*, a felsőrétegektől le az alsó rétegek felé. És gyűlölködő ellenségeskedésből hiábavaló dolog volna azt is letagadni, vagy meg nem érteni, hogy ez áramlat itt emelkedettebb, szellemi szárnyait is kezdi már bontogatni., kezdi előkészíteni e nemzetet nemesebb jövőjére, a mellett, hogy a nemzetet gyakorlati szükségletei kielégítésében is segíti.

A magyar nemzetnek a nyugati nemzetek vak gyűlöletétől mentes *higgadtsággal és magyar józanesséval* kell megérteni az oroszország céljait és ideáljait. Mert nemzetünknek voltak már nagy és súlyos számadásai az orosz állammal és *lesznek* a jövőben nagyobb és súlyosabb számadásai az orosz nemzettel is!

Érdekünk, hogy ne súlyosítsuk helyzetünket a divatos russophobia meggondolatlan járványával. Mit is akar az orosz nemzet elérni már jó másfél százév óta? Semmi mást, mint a mit korlátozatlanul bírnak a nyugati és keleti világhatalmak: *a mare liberum* bírását óhajtja elérni. Vájjon joga van-e az orosz nemzetnek élni s világhatalommá fejlődni? Ha van ereje, van joga is! Ha joga van élni, akkor *joga van a világ legnagyobb szárazföldi államának egy világtengerre való szabad kijárat-hoz is*. Az idegen, ellenséges hatalmaktól független és szabad tengeri kapu megszerzése: az Oroszbirodalomnak *életfeltétele*. Elmaradásának s fejletlenségének egyik oka abban kereshető eddig is, hogy a nyugat minden gazdasági, szellemi, társadalmi új áramlataitól, mozgalmaitól elzárva, végtelen rónáiba bezárva, közlekedési eszközök híján szinte hozzáférhetetlenül élte az oroszország végtelen tömege egyhangú, egyforma napjait nemzedékről nemzedékre. A műveltebb nyugati ember és nemzetek lelkét érintő, haladását kikényszerítő nagy szellemi áramlatok hullámgyűrűi erőtlenül érkeztek az ilyen hatások befogadására belsőleg is készületlen keletre.

A nemzet érzékenysége és belső befogadási képessége a nyugati eszmék és áramlatok iránt, ha megnövekedett is az idők beteltével, a Nyugat és Kelet művelt nemzetei azonban még a XX. században is a lengyel király, Zsigmond XVI. század-

béli politikáját követik az oroszokkal szemben: „*el kell zárni a művelt világtól*”, nehogy megszerezhesse a művelt nyugat fegyvereihez s hadiszereihez a művelt nyugat gazdasági, társadalmi, kulturális fegyvereit, felszereléseit is. »Mert eddig győzelmet arathattunk rajta azért, mert nem értett a háború mesteriségéhez s nem volt meg diplomáciai *finesse* sem. *Ha a kereskedelem és ipar akadálytalanul kifejlődik ott, ugyan mi tanulni valója marad még neki!*»

S a Nyugat nagy hatalmasságai valóban nagy sikerrel zárták el mind máig az oroszországot mindenik szabad világtengertől. A modern Tantalusz ő, a kinek lábait nyaldossa a víz mindenfelől, szomját azonban szabad, mély kortyokkal abból nem olthatja. A Baltitenger kijáratát ellenséges svéd-német hatalmak, továbbá 4—5 hónapos jég birtokolják. A Kaspi és Feketetengerek inkább belső tavak, az utóbbi kijáratát az ellenséges Törökbirodalom bírja, az Indus-tengert elzárja Perzsia, még inkább Anglia; a Csendes-tengert a hosszú téli jég, a déli melegvizű tengert pedig, úgy látszik legalább egy időre, nagyon is forróvá teszi az oroszország számára Japánia. Akárhányszor kivívta a Boszporusz birtokát, megfosztották győzelme gyümölcsétől Oroszországot a nyugati hatalmak úgy, mint megfosztotta ő Japániát 1895-ben Mandzsúriától.

Az Oroszbirodalom létfeltétele azonban megkívánja a szabadtengeri kijárást. Egy közel 23 millió négyszögkilométer kiterjedésű világbirodalom szabad, jégmentes, ellenséges hatalomtól nem függő kikötő nélkül, abban a korban, midőn a világkereskedelem főútjai, a világtengerek: lehetetlen, elképzelhetetlen. Ezt az oroszoknak meg *kell* szerezniök. *És meg is fogják szerezni minden bizonynyal.* Annál rettenetesebb boszút állnak azután mindazokon, a kik ez életszükségletének kielégítésében őt gátolni igyekeztek.

Bár az angol és magyar nemzet érdekei azonosak a közel és távol keleten, — azért nekünk még sem kell osztoznunk az angolok rettegésében, — hogy mi lesz Indiával, ha az oroszország áttörte útját például a Perzsaöbölhöz. Sőt ránk nézve épen kielégítő megoldás volna ez. Hisz örök időkig az oroszország fejlődését mesterségesen, csupán nemzetközi feltékenységből megakadályozni úgyis lehetetlenség. Előbb-utóbb kivívja azt, a mire e nemzet haladásának szüksége van. S mihelyt megszerezte ezt a szabad tengert, *hosszú időkre megpihennek az orosz fegyverek, elcsendesül a külső csatazaj!* Megindul az orosz parasztság száz-

millióinak gazdasági és szellemi belső érintkezése a Nyugat és Kelet művelt nemzeteivel. A tudatlan, érzéketlen, közönyös parasztság felébred százados tompultságából. *A viszonyok, a napi érintkezés ezerféle szükséglete* tanítja meg, érezteti meg vele *elmaradottságát, tudatlanságát, a műveltség és felvilágosodás teljes hiányát.* Felébred érzéketlen dermedt közönyösségéből, szellemi sötétségéből. És megindul a belső kiforrás, belső szervezkedés, belső változás és változtatás grandiózus munkája. *Külső és belső erők nyomása egyszerre fogja intézni, vezetni ez átalakulást.* És erre az átalakulásra, a megváltásnak e nagyszerű munkájára az oroszország százmillióinak égető szüksége is van.

A jelen alkalommal nem adhatunk még csak nagy vonásokban sem rajzot az orosz népnek valóban rettenetes társadalmi, erkölcsi és gazdasági nyomorúságáról. Itt százmilliók nyögnek *valóban állati sorban*, a nélkül, hogy tudnák, éreznék is meg-szégyenítő, az emberi lelket megindító s minden jobb érzésünket fellázító sorsukat. Tűrik, szenvedik, szinte megdöbbenő és életrevalóságuk iránt kétséget támasztó alázatossággal, közönnyel uraik, a 8—900 ezernyi hivatalnok; gazdáik, a földesurak; és pióczáik, a falusi boltos uzsorás lelketlen brutalitásait, korrupciójait, embertelenségeit.

Nem vázolhatjuk a mir-nek, a kommunista községi paraszt föld birtoklásnak gazdálkodását s a vele szemben álló, a nyugati eaiber előtt szokatlan arányú, *állami* monopoliumos gazdálkodást sem. Nem jellemezhetjük az orosz társadalmi viszonyokat; a felsőbb, tanultabb orosz nemesek és zsidók kozmopolitását, az alsó néprétegek teljes tudatlanságát. Itt, vagy nemes, vagy paraszt lehet az ember; vagy nagy műveltségű, sok nyelvet tudó, a Nyugat szellemi életét ismerő »européer«, vagy analfabéta tudatlan.

Középút Nincs sem a vagyonban, sem a társadalomban, sem a műveltségben, mert eddig középosztály sincs olyan értelemben, mely az alsó néprétegek s felső elemek tömegéhez viszonyítva számot tehetne. A városi polgárság az ipari életnek 1893 óta való nagyobbszabású fejlődésével csak most kezd kialakulni. De vele egyszerre megjelent *a szervezett gyári munkásság* eddig hiányzó eleme is és pedig *gazdasági és politikai követeléssel jelentkezett.* A nyugati eszme-áramlatok terjesztése és hatása a szétszórtan, tanyáikban, falvaikban élő parasztság között megindult. Bár az autokratizmus óriási nyomásával kell küzdenie, a nép megnyerése, felvilágosítása szláv lelkesedéssel

kezdődött meg; az orosz paraszt sóvárog az eszme, a megváltás után, a miben álmodozó, kontempláló lelke rajongásával hihessen! A munka azonban még sem könnyű; a szervezés és szervezkedés igen sok akadályra talál és pedig nemcsak az autokratizmus részéről.

Ezért látható eredményeket vagy az oroszországnak *egyetemes* forradalmát 20—30 év előtt nem várhatjuk. Kisebb-nagyobb zavargások előfordulhatnak: *a föld* azonban, habár forrong is s a belső tüztől meg-megrezzen, hamarabb aligha inog meg Oroszországban. Felvilágosodott abszolutizmus még ezt is elodázhathatja. Gazdasági fejlődésében azonban addig sem tarthat szünetet. A gyorsan szaporodó népesség, az iskolák s a műveltek buzgalma által terjesztett lassú haladás, főként pedig a nemzet rendkívül nagy külföldi adóssága, valamint az egyetemes gazdasági verseny kényszerítőleg irányítják az orosz belső politikát, hogy a földművelés s ipar fejlesztésével fokozza a nemzet gazdasági erejét.

Ez a gazdasági emelkedés nem lesz zavartalan és folytonos. Meg-megakasztják az ország pénzügyi zavarai, melyek ma valóban minden pillanatban kitörhető *egyetemes gazdasági válságba sodorhatják nemcsak az orosz gazdasági és állami életet*, hanem azonkívül hitelezőt: *Franciaországot, Belgiumot, Hollandiát* és súlyos veszteséget okozhat Angliának és Németországnak is. Ekkora gazdasági válság, a mi az elvesztett orosz-japán háború után *fenyegeti* a birodalmat, teljesen elsöpörné a nemzetnek az utolsó 15 évben elért ipari, gazdasági haladását és évtizedekig gátolhatná gazdasági fejlődését. Ez a válság, ismétlem, az oroszok veresége után, komolyan fenyegeti az Oroszbirodalmat; és azt csak rendkívüli pénzügyi éleslátás háríthatja el, ilyet azonban az oroszoknál eddig kevés alkalommal tapasztalhattunk. A helyzet veszedelmesen komoly voltának megértésére talán elég lesz, ha felemlítjük, hogy az orosz nemzet Witte pénzügyminiszter jelentésére alapítva számításunkat legalább is *16,000 millió koronával tartozik külföldi hitelezőinek és e roppant összeg évi kamataira közel 700 millió koronát fizet évente*. Ehhez számítandó még mintegy 500 milliós tevő belső adóssága!

E szomorú pénzügyi viszonyokat súlyosbítani fogják *A* jövőben és a nemzet belső gazdasági haladását még pénzügyi bajainál is tartósabban akadályozhatják: az Oroszbirodalom külpolitikai viszonyai.

Itt van az oroszország legközelebbi és legfőbb veszedelme. Terünk fogytán lévén, azért nem szándékozunk itt részletekbe bocsájtkozni. Lehetetlen azonban nem utalnunk a legszembeötlőbb tényekre. Végre is bennünket, idegen nemzeteket belső fejlődésénél közvetlenebbül érdekelnek nemzetközi viszonyai. Belső fejlődése is főként azért érdeklí az idegeneket, hogy ez alapon megítélhető legyen, mennyiben érheti el az Oroszbirodalom vágyait, töltheti be nemzetközi hivatását s valósíthatja világhelyzete által rá mért világgazdasági, világpolitikai és egyetemes civilizatorius rendeltetését?

Természetesen nem politikai spekulációba bocsájtkozunk itt, hanem valóságok, tények várható alakulásaival foglalkozunk.

A mai világhatalmak egymáshoz való viszonyát vizsgálva, azt mondhatjuk, hogy talán egy birodalom léte, jövő sorsa sem függ oly nagy mértékben: nemzetközi politikai viszonyaitól, mint az orosz világhatalomé. Helyzete következtében van ez így. Az Oroszbirodalom határai a legfontosabb államokkal szomszédosak, kezdve északon Svédországgal, folytatódik Németország, Ausztria, Románia, a Törökbirodalom, Perzsia, Afganisztán, India, Kína és Koreában Japánia mellett. Belső politikai viszonyt kötött az Oroszbirodalom azon államokkal, melyekkel határai tényleg nem érintkeznek, mint Franciaországgal, Szerbiával, Bulgáriával, Görögországgal, Montenegróval. Csak az Egyesült-Államokkal nincs közvetlen politikai összeköttetése. A világhatalmak bármelyikében kerül felszínre fontos vagy fenyegető politikai, állami kérdés: az orosz állam érdekelve s érdekeiben rögtön fenyegetve van. Ezért függ az orosz nemzet jövője minden nemzet közt legnagyobb mértékben nemzetközi politikai viszonyaitól. Itt természetesen az összeütköző nagyobb érdekeket csupán érinthetjük bő fejtegetés helyett.

Az orosz-francia szövetség egyenes következése volt a Bismarckkal együtt megbukott orosz-német politikának. Míhelyt a hármas szövetséget kijátszó titkos német-orosz szövetséget Caprivi gróf vonakodott újólá megkötni, Oroszország Franciaországhoz fordult, Németország pedig a Törökbirodalmat vette kegyeibe. Az orosz-francia szövetségnek Franciaország eddig kevés hasznát látta azonkívül, hogy a nemzetközi politikának, bár inkább kitűnő hajóhada s ügyes diplomáciája mint az orosz szövetség révé a ismét tekintélyes, számottevő tagjává lett. Ellenben az Oroszbirodalom azt a óriási hasznat húzta e szöv-

vétségéből, hogy a francia pénz és francia hitel megmentette őt anyagilag jó időre. A francziák eddig mintegy 3000 millió franknyi összeget kölcsönöztek az oroszoknak. A francia hitel nyomát követte a belgák 1600 millió frank befektetése orosz vállalatokba. Francia hitel tette lehetővé a szibériai, mandzsúriai vasutak építését; Witte nagyszabású iparfejlesztését; a perzsa, kínai udvarok pénzelését, s az orosz politikának sok egyéb céljai elérését. A francia nemzet azonban kezdi megenni a kielégíthetetlen orosz szövetségest annál inkább, mert átlátja, hogy azt a célt, a mivel eredetileg megkötöttet, a kettős szövetség nem szolgálja. A világpolitikai konjunktúrák erősen megváltoztak, változott a francia nemzet is, a revanche gondolata nem aktuális. Változott a német világpolitika is. A német császárnak olyan céljai vannak, a miket az orosz politika ellenállás nélkül el nem tûrhet. Mindent elkövet azért Vilmos császár, hogy a kettős szövetséget aláássa, Franciaországot elidegenítse orosz szövetségétől. És hogy ez igyekezete nem sikertelen, azt mutatja a francziáknak és németeknek Kelet-Ázsiában, Afrikában s a világpolitikában együttműködésén kívül sok egyéb, ismert körülmény is.

Az Oroszbirodalom viszonya a Németbirodalommal ma külsőleg a legbarátságosabb ugyan, e barátságos külszint azonban csak II. Vilmos diplomáciai művészete s a két nemzet pillanatnyilag érintkező érdekeinek különös kiemelése tudta létrehozni. Mert bár, mint e folyóiratban ismertetni szerencsém volt, e két nemzetnek gazdasági érdekei a közel jövőben Szibériában azonosak lesznek is, a két nagy nemzet jövőjét illető nagy ellentétek azonban előbb vagy utóbb, de épen olyan *kikerülhetetlen* leszámolásba viszik mindkét nemzetet, mint a hogy váratlanul gyorsan kezdte meg leszámolását Japánia az Oroszbirodalommal.

Ennek megértésére elég lesz utalnom arra, hogy a német-ség ma évente egy millió lélekkel szaporodik. S mint a múlt század alatt lakossága felszökött 24 millióról 60 millióra, a huszadik század folyamán eléri számban a 200 milliót. Földjének termőerejét s természeti erőforrásait már ma is a legnagyobb mértékben kihasználja. Nyüzsgő milliónak föntartására nem elégséges többé a német Vaterland. Kénytelen azért szaporodó népessége egy részét vagy sorsára bízva elveszítem idegen államokba való kivándorlás által, vagy pedig német kolóniákat szerezni s azokban német uralom alatt letelepíteni

fölös népét. Eddig szerzett afrikai birtokai a jövő szempontjából nem sokat érnek. Megszerezni törekszik azért Kis-Ázsiát, szeretné útját biztosítani Kis-Ázsián át a Perzsaöböl felé, hogy így mérsékelt klímájú s európai lakosságának alkalmas, nagyon termékeny földművelő kolóniát szerezhessen; továbbá az Indiában igen nagy arányokban térthódító német kereskedelem miatt is. És szeretné biztosítani magának Kína egy részét is gazdasági okokból.

Az orosz politika programjában azonban szintén benne van Kis-Ázsia, a Kaukázustól, Tifliszből a Perzsaöböl felé húzódó orosz vasúttal; benne van egész Perzsia. Geográfiai helyzeténél fogva, az orosz népre gyakorolható vallásos motivumoknál fogva, az oroszország jövője szempontjából annyira szükséges jégmentes tengeri kikötő biztosítása érdekében: az orosz politika és orosz egyház minden eszközzel terjeszteni törekszik befolyását Kis-Ázsiában, Palesztinában és Perzsiában. Az oroszország dél felé, a Perzsaöböl felé haladó folyók irányát követve, szapora millióival a jövőben elboríthatná szabadon azon területeket, ha német uralom, német ellenállás, német szervezés és vezetés alatt levő török ellenállás nem akadályozza.

Másfelől a japáni-kínai háború után, mikor a francia-német-orosz szövetség megfosztotta Japániát Mandzsúria és Korea elfoglalásától és később belesegítette Oroszországot Mandzsúria birtokába: ekkor Németország szembe állította az orosz és japáni nemzeteket. A két nemzet háborúja minő óriási következményeket s váratlan eredményeket hoz a jövőben, ma még nem tudhatjuk, csak az idők folyamán tűnik az ki. A simonosekii béke és Mandzsúria »bérbevétele« után joggal hihette magát Oroszország északi Kína birtokosának. Csupán időkérdésének látszott ez már, midőn egyszerre elfoglalta Németország Kiaocsaut s bérbe vette Santungot Kínától. Ezzel keresztül feküdt itt is az orosz politika útján Peking felé. Ezt Németország meg nem tehetette volna a többi nagyhatalom tiltakozása és visszaszorítása nélkül, ha a világgal el nem hiteti, hogy az orosz politikának két évvel előbb tett jó szolgálatai fejében bírja éhez Oroszország beleegyezését, sőt szükség esetén tényleges segítségét is. Pedig nem egyéb volt ez, mint jó későn kitűnt, a német diplomácia ügyes fogásánál. A foglalás azonban megtörtént, Kína és a többi hatalom belenyugodott; sőt követte a német példát.

A német érdekek így szemben állanak Kis-Ázsiában és a távol Keleten is az oroszokéval. De szembe kerültek a közeli

Keleten is. Az orosz diplomácia s az orosz pénz végre megtudták szilárdítani nagy nehezen az orosz befolyást a Balkán államokban. Bulgária, Szerbia, Montenegró, Görögország kész voltak utat nyitni, — Románia kivételével, — az orosz foglalásnak Konstantinápoly felé, midőn útját állottá ott nem Anglia hatalma, hanem a német politika. A német császár utazása a Törökbirodalomba s a török udvar iránt tanúsított sokféle kedvessége ismeretes. Eredménye az lett, hogy a Kis-Ázsiát Bagdadig átszelő vasútépítési engedélyt a szultán nem adta meg sem az azt 30 év óta kérő, sürgető angoloknak, sem a francziáknak, hanem egy német banknak. A szándék az volt, hogy a Boszporus áthidalásával egyenes összeköttetésbe hozzák az európai fő vasút vonalat, a Bagdadig s innen később a Perzsaöbölgi kiépített kis-ázsiai vasúttal s ezzel elvonják az indiai és kelet-ázsiai kereskedelem egy részét a brit hajóstársaságoktól. Másik célja az volt, hogy lassankint elfoglalják Kis-Ázsiát német telepések.

Ezt a kettős célját Németország politikája ma is szolgálja.

A német és orosz államok viszonyai mérlegelésénél azt sem kell felednünk, hogy a Baltitartományokban luteranus németek nyögnek orosz elnyomás, ortodox egyházi üldözés alatt. Míg Poroszország keleti részében 3,100.000 lengyellel érezteti a porosz naponta, hogy őket az állam ellenségeinek tartja. S a lengyelek ellen hozott brutális porosz törvények, a lengyel nyelv eltiltása, a 150 milliót áldozó telepítő törvény, általában a lengyelség üldözése, elnémetesítése épen olyan erőszakos kíméletlenséggel folyik Poroszországban, mint az oroszosítás a szomszédos barbár államban. Azonban mindez mit sem használ. Mert Bülow szerint, míg »a németek csak úgy szaporodnak mint a mezei nyulak, a lengyelek oly szaporák, mint a házi-nyulak«; s ezért Poroszország keleti része szláv marad. A porosz eljárása pedig emlékezteti az oroszokat arra, hogy csaknem Berlinig szláv lakossága van Poroszországnak.

Azonkívül az orosz hatalom semmiképen nem hajlandó eltérni s kardcsapás nélkül abba belenyugodni, hogy Németország keresztülhúzza számításait, céljait a Balkánon, Perzsiában és Keleten. Jól ismeri a németek hadi erejét; de jól ismeri nemzetközi politikai viszonyait. S ha kell, Oroszország kész egy európai háborút támasztani Németország ellen, mert tudja, hogy neki *meg kell szereznie* a Perzsaöböl birtoklását mindenáron. Ez magyarázza meg viszont a német császár bűvészkedő

politikáját. Ha kedvez valamivel Oroszországnak, azt rögtön ki is használja. Hogy azonban valahogy Anglia neheztelését maga ellen föl ne keltse, utazgat Angliába, elfogja időnkint a családi szeretet, üzenet, beszédeket tart; szóval úgy viseli magát, hogy mindenik fél azt higgye, hogy Németország ereje vele van a másik ellen; esetleg ellene van a másikkal szövetségben.

Az Oroszbirodalmat a németekéhez hasonlóan gátolják terjeszkedésében a Britbirodalom érdekei. Az oroszok és britek összeütköznek Svédországban az 1855-iki brit-svéd-francia szövetség értelmében; összeütköznek a Földközi tengeren, Kis-Ázsiában, a Törökbirodalomban, Perzsiában, Afganisztánban, Mongóliában és Tibetben, mert félti az oroszoktól India uralmát az angol politika. Összeütköznek érdekeik Kínában is mindkettőjük falánksága miatt. Oroszországnak, Indiára való terveitől ez idő szerint a brit nemzetnek nincs mit tartania. Mert az orosz politika tisztában van vele teljesen, mennyi pénz és véráldozatot követel India kormányzása; tisztába jött azzal is, hogy régi gazdagsága eltűnt, az arany hegyek ott sem hevernek a föld felületén. Csak sok-sok munka, sok dolgos munkás és még több tőke befektetése teremthetne ott is aranyat. Azonfelül az Oroszbirodalomnak sebezhetősége is nagyon megnövekednék; óriási hajóhadat, hadsereget kellene fentartania stb. Egy szóval az oroszok Indiát nem akarja komolyan elfoglalni, Perzsiát és indiai terveit csak a brit politika elleni ütőnek használja ki. Ha ezt egyszer a brit közvélemény megérti s ha erről az orosz politika azt meggyőzni tudja, a Perzsaöbölhöz vezető útjának legfőbb akadályát már le is győzte. Ha pedig sikerülne elfoglalnia azt a kis-ázsiai német-török vasútnak, Bagdad-tól-Kuvejtgig, a Perzsaöbölhöz való kiépítése előtt: úgy útja a szabad tengerhez akadálytalan lehetne.

Ausztria és Magyarország balkáni politikája a közel múltban annyira ismeretes, másrészt a jövő szempontjából annyira változó és kiforratlan, hogy azt bővebben ismertetni részben fölösleges, részben bajos dolog. Sem a magyar nemzeti politika, sem Ausztria nem tűzte ki még eddig elérendő jövő céljául a Balkánországok gazdasági uralmát, sem az Adria tenger uralmát. A magyar nemzetet azonban múltja és még inkább jövője erre utalja. Az önálló, öncélú, önsúlyú magyar államnak, ha világpolitikai rendeltetését teljesíteni óhajtja, ha gazdasági önállóságát kivívni és megszilárdítani akarja, föltétlenül szüksége van az egész dalmata-tengerpartra. Ezenkívül, habár *pillanatig*

sem gondolunk politikai hódításra, a magyar pénznek, magyar tőkének és magyar kereskedelemnek szolgálatába, sőt birtokába kell vennie a Budapest—Konstantinápoly, Budapest—Szaloniki és Budapest—Odessza közötti vasutakat. Magyar hajótársaságoknak kell birtokolni a Duna—Fekete-tengeri hajózást. Ismételve hangsúlyozzuk, a Balkánnak csupán gazdasági kihasználására gondolunk, nem pedig a Nagy-Lajos vagy Mátyás hódító politikájának felélesztésére.

Másrészt nem szabad felednünk, hogy ilyen államokban, a minő a két monarchia, a hol a közvéleménynek nincs kiforrott külpolitikai véleménye s a hol a nemzetközi politikai célok kiszabása és az egész külpolitika az uralkodó személyes véleményétől függ, — uralkodó változás: változott nemzetközi politikát is inaugurálhat.

Azt sem szabad felednünk, hogy Ausztriában a német és szláv faj végső harcra készül, hogy megvívja küzdelmét a hegemoniáért. Valamint hogy felütötte ott fejét és rohamosan terjed mind a pánszlávizmus, mind a pangermanizmus. A pangermanizmus célja nem kisebb, minthogy a Dunát eredetétől a Fekete-tengerig német folyóvá tegye, azaz visszavívja a »szlávágtól.« Viszont a pánszláv propaganda mind Ausztriában, mind Magyarországon erősen terjed, azzal a céllal, hogy a Habsburg-uralom alatt elnyomott szláv testvéreket felszabadítsa, s mint Bittich ezredes 1901 júliusában Prágában hirdette: »A szlávág uralmát az Adriától és Oderától a Csendes-tengerig megszilárdítsa.« Bár e beszédnek nem akarunk különös fontosságot tulajdonítani, mégis komolyan megfontolandó tény az, hogy *Ausztria* ma a *legnagyobb szláv állam* Oroszország után. Durván kettéosztva 9 millió német és 16 millió szláv ajkú és szláv faji öntudattal, fejlett szláv irodalommal, szervezett szláv társadalommal bíró nép él ottan, Cseh-, Lengyel, Morvaországban, Laibachban, Görzben, Karantániában. És bár ez ausztriai szlávág jelenleg nem kívánkozik is a nagyszláv többségbe; sőt mint a *Huszadik Század* júliusi számában kifejtettem, néhány évtizedig nem is csatlakozhatnék, gazdasági okok miatt, Oroszországhoz még akkor sem, ha az osztrák németiség, — csak föltételezzük, — hamarosan beolvadna is Germániába: a távol jövőt azonban ki láthatja előre? Az osztrák szlávok annyira öntudatosan őrzik szláv jellegüket, sőt fejlesztik azt s annyira büszkék szláv voltukra, valamint orosz rokonságukra; az orosz pánszlávizmus és imperializmus is oly igyekezettel s mi több,

sikerrel törekszik megnyerni ausztriai rokonait, hogy a távoli jövőben, egy szabadabb Oroszország felhívása az egyesülésre aligha marad eredménytelen. »Mert ne feledjétek szlávtestvérek, hogy számíthatok Oroszország erejére, hirdette Rittich. Nemcsak rendkívüli anyagi erőforrást s megújulást találhattok Oroszországban, hanem morális erőt is, mely a gyengével érez s azt támogatja. A míg megismerni nem tanultátok Oroszországot, addig nem ismeritek a szlávtság erejét.«

Mi magyarok kettőzött figyelemmel kísérik mindezt, mert tudjuk, hogy a különböző városállamok küzdelme a hegemóniáért döntötte meg Görögországot. Ausztriában is akár a németiség, akár a szlávtság marad győztes, a vesztes fél a szomszédos nagy államba csak annál erősebben fog kívánczolni. És itt már nevezetes tünet, hogy Ausztriában az eddig széthúzó szlávtság különböző nemzetiségei kezdenek felülemelkedni kicsinyes nemzetiségi szempontjaikon; mind gyakrabban áldozzák fel lokális érdekeiket egymásért s a csehek körül csoportosuló szlávtság egyesülése láthatóan szorosabbra fűződik.

Az orosz világhatalom és Ausztria-Magyarország jövő érdekei és céljai az itt vázolt irányban fognak érintkezni.

Az orosz világhatalom és Japánia leszámolásának első felvonása most folyik Kelet Ázsia vérben ázó csatamezőin. Az Oroszbirodalomnak éppen olyan életszükséglete az, hogy 12,600.000 négyszög kilométer területű szibériai birtokainak, az oroszország szaporodó százmilliói e jövő hazájának szabad kijáratot biztosítson a világtörténelem középpontjára: a Csendes-Oceánra, mint a milyen életérdeke Japániának az, hogy Koreát biztosítsa gyorsan szaporodó népe számára, a hol az megnövekedjék, gazdaságilag gyarapodjék s a honnan élelemmel ellássa Japánia lakóit. És a honnan megindulhatott volna Kína kiaknázására, egyszersmind rokonainak, a kínaiaknak, felébresztésére, gazdasági, társadalmi, politikai szervezésére.

A mongol fajszervezkedése lett volna ez a szláv faj uralma és a többi európai hatalmak ellen.

A két nemzet érdekeinek összeütközése a politikai helyzet felületes ismerőt előtt is évek óta kikerülhetetlennek látszott. Csupán idő kérdése lehetett az. Ha Oroszország mérsékelte volna előnyomulását Koreában addig, míg szibériai, mandzsus s egyéb vasutait teljesen kiépítette, míg hatalmát Mandzsúriában megszilárdította, népét eloroszosította; míg az orosz nép gazdaságilag magát kissé összeszedte s birodalmát konszolidálta;

a míg lassú és korrupció bürokráciája a katonai szervezkedést befejezte: kétségtelenül nyert ügye lett volna. Mert Koreát gyorsan elfoglalhatta volna s Koreából, csaknem egy puska-lövésnyiről Japániát összetörhette volna. Mert a japánok izolálva vannak, »a sárga faj« halálmegvető százmilliói s a kína birodalom gazdagsága, *a szervezett* kínai nemzet nem áll a háta mögött.

És épen azért a japánok bármilyen vitézséget tanúsítsanak is a harczmezőn, hősies önfeláldozásuk egy eszme s egy nemzet érdekében, bár homályosítsa el a világtörténelem legdicőségesebb példáit is: Oroszország hatalmához, nép és anyagi erőforrásaihoz viszonyítva, kicsiny nép, kicsiny ország s azért, bár szomorú, a muszka óriást hódító útjában meg nem akadályozhatja, mert az Oroszbirodalmat ma legyőzheti Japánia, de mihelyt összeszedi az erejét, újra és jobban szervezkedve, túlerővel támad fel, hogy rettenetes bosszút álljon csúfos vereségéért.

Az orosz faj terjeszkedését Kelet-Ázsiában és Kinában: csak *a szervezett és egyesült mongol faj* gátolhatja meg, verheti vissza!

Az orosz világhatalom jövő sorsát kívülről befolyásoló nagy nemzetek érdekeiről ennyiben óhajtottunk számot adni. E rövid vázlat is mutatja, hogy az orosz nemzet életének nagy és számos problémája van, és azok szerencsés megoldása leköti minden szellemi, erkölcsi és anyagi erejét, egész diplomáciáját, ítélő képességét, faji energiáját, teljes presztízst. Egyik-másik probléma helytelen megoldása végzetessé válhatik jövő világhatalmára. Mert csodálatos egy birodalom ez. A nagy egységek és nagy különülések országa. Történelmi alakulata szerint ázsiai hatalom volt Európában, ma európai hatalommá lett Ázsiában. Földrajzilag a föld legnagyobb és egységes síkságövét foglalja el, hosszanti övek szerint egységes klímával, egységes flórával, egységes faunával és egységes foglalkozású, életmódú népeiséggel. Az oroszország szülőföldje a Moszkva körüli monoton síkság volt és növekedése közben teljesen különböző típusú népekkel, területekkel került érintkezésbe és bekebelezte azokat birodalmába, úgy hogy ma a legegységesebb síkságot a legváltozatosabb földfelületi alakulások, lakatlan sivatagok, örökös hóval borított magas hegyek, erdőkoszorúzza hegyláncolatok, Dél-Amerika prairie-jeire, savannáira emlékeztető, végtelen puszták, jégben megdermedt tundrás vidékek; nagy tó-vidékek s a legtermékenyebb fekete-föld övek teszik vál-

tozatossá.¹ A földfelülete e nagy egyhangúságának és változatosságának megfelelő a birodalom lakossága is. Mint a nagy síkságövet körülveszik a hegyek, sivatagok, puszták: úgy csoportosulnak a nagy síkságövön lakó orosz faj körül a perifériák felé a legkülönbözőbb fajú népek, a birodalomban több mint százféle kisebb-nagyobb néptörzs.

Vallás tekintetében szintén a közel 90 milliónyi ortodox egyház hívei (70%) mellett² a vallásoknak sokfélesége, fanatikus rajongó szekták és ateisták, szabad gondolkodók és dogmatikusak, keresztények és pogányok, zsidók, iszlámhitűek, buddhisták, bramanisták, tüztisztelők, fetisimádók, feltalálhatók. Morális és intellektuális élete is ilyen ellentéteket foglal össze, az autokrata zsarnoksággal szemben áll a teljes anarchizmus és nihilizmus zsarnoksága; a bürokratizmussal szemben, a felsőosztályok szabad szellemű gondolkodása; a pánszlávizmus faji túlzásával, a szocializmus kozmopolitása; a szokások és külsőségek uralmával szemben a tradíciók hiánya; a nemzeti egyház mindenható hatalmával szemben, a szekták, raczionalisták, ateisták serege. Épen ilyen ellentétekből áll gazdasági és társadalmi élete. A parasztság kommunista községi birtoklásával szemben van az állam és czár országnyi birtokainak monopolizálása, az ipari vállalatok, szesz, cukor, dohány, vasút, posta, utak, hajózás állami monopóliuma. Ipart igyekszik a kormányzat teremteni s ugyanakkor azt véli, kifejlett industrializmus mellett is maradhat minden úgy a mint most van; engedményeket nyújt a forradalmi szellem nyomása alatt s meglepődik, ha látja, hogy a se-hús, se-hal engedmények senkit ki nem elégítenek; óhajtja a köznevelést előmozdítani s ugyanakkor elhatározza, hogy a felvilágosodásnak politikai következése nem lehetséges; felvilágosítani törekszik a népet s megtartani az autokráciát; fölemelni a nemzetet gazdaságilag és értelmileg európai színvonalra, a mellett kizárni a politikai hatalomból; szeretne szabadságot adni, de úgy, hogy az át ne hassa a nemzet egészét; felszabadítja a jobbágyokat s megdöbben az egyéniség és függetlenség szellemének megnyilatkozásától; egyszerre kommunista és autokrata, középkori és egészen modern, kínai és amerikai óhajtana lenni. Az ellentmondások és ellentétek egész halmazata torlódott itt össze, hogy ellensúlyozza a monoton síkság és monoton természeti

¹ D. Aitoff: The Russian Empire. London.

² The Statesman's Yearbook, London 1904.

viszonyoknak az oroszág jellemére gyakorolt évezredes befolyását és következményeit. *A gyilkos ellentéteknek e raja lesz az oroszág faji kultúrájának kifejlesztője; miként a középső monoton síkság az oroszág összetartója, nagyszámú népének táplálója és az ott lakó népből váltják majd ki a természeti, társadalmi, szellemi és gazdasági hatások azt a cél gondolatot, melynek nagysága és nagyszerűsége szellemi, erkölcsi, társadalmi egységet hoz a zavaros ellentétek helyébe.*

Viszont e nagy nép jövőjét fürkésző idegen nem felelheti, hogy tudománytalan és igazságtalan dolog volna az oroszágot csupán a nyugati civilizáció és gazdasági rendszer magaslatáról megítélni, lebecsülni. Mert Oroszország valóban külön világ, melynek megítéléséhez és valódi megértéséhez nem a művelt nyugattól, hanem az orosz történelemből, az oroszág múltjából, az orosz jellemből, s az orosz nép értelmi, társadalmi és gazdasági állapotából keli a mértéket venni. Így azután nemzeti bűnei kisebbek, nemzeti erényei nagyobbak lesznek, vagyis a valóságot jobban megközelítik. A nyugat intézményei, a nyugat szelleme és műveltsége, a nyugat szabadsága ugyan mit használna ma az orosz parasztnak? Viszont egészséges értelme, egyenes gondolkodása, példátlan kitartása az élet legnehezebb küzdelmeiben, makacs bátorsága céljai elérésében, gátló hagyományoktól ment és nyílt értelme minden nemesért önfeláldozó, rajongó hevülete, a fajának dicsőséges jövőjében vetett rendíthetetlen hite, az európai népek között első helyre emelik. Gáncsolhatják a világhatalmasságai az oroszág politikai ideáljait s kormányzatát, azt azonban el kell ösmerniök, hogy Finn- és Lengyelország kivételével, az orosz uralom alá kerülő népek a magukénál magasabb rendszernek lettek részeivé, mely rajok jótékonyan hatott, szakadatlan harcaik helyett közöttük rendet teremtett és a társadalmi, gazdasági fejlesztést megindította. Az Oroszbirodalom Ázsiában az egyetemes kultúra, a rend, a gazdasági és politikai szervezetség képviselője s mint ilyen, ma egyike a vezérlő világhatalmaknak. És azt mondhatjuk, a mennyire az emberi előrelátás kiterjed, desztinálva látszik arra, hogy az is maradjon.

Rác Gyula.

A SZÖVETKEZETI ÜGY REFORMJA.

Ebben a perczben több mint 500 millió korona értékű vagyont kezelnek Magyarországon a szövetkezetek, vagyis ezek a hitelintézetek kezükben tartják közel 1 millió embernek annyi hitelügyletét, a mely a magyarországi nyilvános számadásra kötelezett hitelintézetek összes ügyleteinek több mint V15 részét teszi ki. A mikor tehát a hivatottak és választottak gyűlekezetei immár hónapok óta úton-útfélen a szövetkezetek reformjavaslaival foglalkoznak: akkor el kell ismernünk, hogy ezuttal kivételesen nem a közügyek oroszlánbőrébe bujtatott magán-érdekekről, hanem a magyar társadalomnak fontos gazdaság-politikai érdekeiről van szó.

A mozgalmat — helylyel-közzel erős szenvedélyességgel — a napi sajtó indította meg, azután a közgazdasági kérdésekkel foglalkozó testületek (a kereskedelmi és iparkamarák, a gazdasági egyesületek, majd az ügyvédi kamarák stb.) foglalkoztak vele s végre a kormány is elszánta magát a szövetkezeti ügy törvényhozási reformálására. Úgy ezek az előzmények, mint az újabban nagy arányokban megindult irodalmi és társadalmi tárgyalások két dolgról tesznek tanúságot: egyfelől kétségtelenül igazolják, hogy a magyar szövetkezetek működésében nagy bajok vannak; másfelől pedig reményt nyújtanak arra, hogy a reform a kérdésnek gyökeréig akar hatolni.

Bennünket a szövetkezetek ügye gazdaság-politikai szempontból érdekel és épen azért kívánunk ez aktuális kérdéssel behatóbban foglalkozni, mert úgy találjuk, hogy az eddigi reform-javaslatok és a felettük megindult tárgyalások majdnem kizárólag megmaradtak a jogi és a magán-gazdasági kritika szűk kereteiben, mellőzték ellenben a szövetkezeteknek és a

reform-javaslatoknak gazdaság-politikai vizsgálatát. Pedig a magyarországi szövetkezetek bajai — sok és nagy bajai — nem valami izolált fekély a mi hitelszervezetünk testén, a melyet jól alkalmazott és mélyre ható műtéttel rövidesen meg lehetne operálni; a szövetkezetek a maguk sokféle, szerte ágazódó és a legalacsonyabb rendű gazdasági existenciák érdekeibe is behatoló működésükkel annyira átszötték-átfonták különösen a középrendű társadalmi rétegek mindennapi életviszonyait, hogy ma már a szövetkezetek reformja nem csupán e hitelintézeti alakulatnak czélszerű, vagy alkalmatlan módosulását jelenti, hanem részint közvetve, részint közvetlenül érinti milliók és milliók első rendű életviszonyait. Nem politikus dolog tehát azt mondani, hogy a szövetkezetek ügyét minden melléktekintetek mellőzésével meg fogjuk reformálni, kipusztítjuk közülök a gyomot, hadd hulljon a férgese stb. A kíméletlen szándékú gyomirtás előtt jól meg kell fontolnunk azt, hogy ezek a — mondjuk a divattal — gyomok immár évtizedek óta fontos életműködések közvetítettek a magyar társadalom gazdasági életében; az anyagcseréhez hasonló folyamatok útján úgy az ipari és a mezőgazdasági termelés, valamint a forgalom és a fogyasztás körében nélkülözhetetlen szerepet töltöttek be. A kis iparosnak és kis gazdának beruházási és üzemtökéjét, a személyes szolgáltatásokból élő proletárok időszakonkénti nagyobb hitel szükségleteit és valamennyi kisebb klasszisnak a gazdálkodásában és a háztartásában előálló váratlan kríziseit... mind-mind ezek a szövetkezetek látták el s ezek mellett az aktív tőkegyűjtésnek is hasznos alkalmait nyújtották. És a mi legjobban megérdemli a figyelmünket, az éppen az, hogy a termelési és fogyasztási hitelnek olyan műveleteit végezték, a melyek ellátására a mi hitelszervezetünkben ma egyetlen más intézményünk sem volna képes, de nem is hajlandó arra egyik sem. Sem bankjaink, sem — úgynevezett — takarékpénztáraink nem tudnak s nem is akarnak versenyezni a szövetkezetekkel; a szövetkezeti működésnek ma nincsen külső konkurrencziája: csak egymással versenyeznek az egyes szövetkezetek. Ez a versenynélküliség a reform sorsára nézve igen kedvező konjunktúra, mert reményt nyújt arra, hogy az újítások minden ellentétes külső érdek nyomása nélkül jöhetnek létre; egyúttal azonban azt a komoly mementót is jelenti, hogy ha a reform a mai szövetkezeti szervezetnek akár egyes ágait, akár egészét működésében korlátozni fogja, avagy éppen megakasztja: nem leszen sem égen, sem földön,

a ki a balsikerű reform esetében ezt az elaléló működést felvállalja. Bankjaink sem összeköttetéseiknél sem berendezkedéseiknél fogva nem lennének képesek a szövetkezetek más ügkörének ellátására. Már pedig a szövetkezeti hitelműveleteknek akárcsak ideiglenes megakadása is nagy zökkenéssel járna, a szövetkezetek tömegesebb felszámolása pedig a társadalom középső rétegének súlyos hitelválságát idézné elő.

Egy szóval a szövetkezetek reformja korán sem merőben jogi és közigazgatási feladat, hanem inkább gazdaság-politikai probléma s mi éppen arra akarunk vállalkozni, hogy kimutattván szövetkezeteink bajait, hibáit és bűneit, megbíráljuk azt, mennyiben alkalmasak ezek orvoslására a felmerült reformjavaslatok és végül elmondjuk a magunk szerény nézeteit a szükséges teendők felől.

Általánosan elismert hibája a szövetkezeteknek az, hogy az adós tagokat szerfelett megterhelik. A terhek egy része dologi, más része kötelmi természetű; t. i. egyfelől kamattal és mindenféle járulékokkal mértéken felül zsarolják az adósokat, másfelől pedig a belépést, a kölcsön idő előtti visszafizetését s a kilépést mindenféle kikötésekkel nehezítik, illetőleg drágítják.

Mielőtt e részlet-kérdések vizsgálatába bocsátkoznánk, szükségesnek tartjuk annak kimutatását, hogy a mai szövetkezetek egy része, azok t. i. a melyek nem az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe tartoznak, csak a tételes törvény jogi formáinak gondos megtartásával szerezhették meg a maguk számára a szövetkezeti minősítést, mert működésük lényegét s existenciájuk gazdasági föltételeit tekintve, valóban nem szövetkezetek.

A szövetkezetek és a részvénytársaságok ugyanis a személytelen tőkék egyesülései, ellentétben a közkereseti és betéti társaságokkal; mert a míg ez utóbbiakban a tagok teljes egyéni aktivitásukkal foglalnak helyet, addig amazokban az egyes tagok csupán az évi közgyűléseken adhatják le egyéni véleményeiket s ilyenkor is csupán csak bizonyos általános adminisztratív kérdések felől nyilatkozhatnak. No már most, ha a személytelen tőkék szervezkedéséből vonható következtetéseket nem vesszük is túlzásba: annyit mindenesetre és kétségtelenül meg kell állapítanunk, hogy a szövetkezeti tagokra

nézve az egyenlő jogok s egyenlő kötelességek arányát szükségképpen alkalmazni lehet és kell. Már pedig ezt az önállóan működő szövetkezetekre nem lehet alkalmaznunk.

A szóban forgó szövetkezetek tagjai között t. i. két csoportot kell megkülönböztetnünk; az egyik és pedig a számra nézve kisebbik, az *aktív* tagok csoportja, a másik, nagyobbik a *passiv*, vagy adós tagok csoportja.

Az első csoportból kerülnek ki az alapítók és az egész igazgatóság, meg a felügyelő bizottság; ezek rokonsága és kreatúráik gárdája szolgáltatja az alkalmazottak testületét; ők maguk pénzükkel és a szövetkezet visszleszámitolási ügyleteihez szükséges jótállásukkal járulnak hozzá a szövetkezet megalakításához és fenntartásához. Mindjárt az alakuláskor befizetnek aránylag nagyszámú üzletrész-tőkét, vagy törzsbetét-tőkét és elhelyeznek a szövetkezetnél a szükségnek megfelelő nagyságú takarékbetéteket; az üzlet megindulása után pedig saját vagyoni felelősségük lekötésével szereznek a szövetkezet számára visszleszámitolási hitelt. E tevékenységgel tartják fenn szövetkezeteiket, a melyek az ő közreműködésük nélkül sem létre nem jöhettek volna, sem fenn nem állhatnának. Ha közülök valamelyik kilép az igazgatóságból, vagy a felügyelő bizottságból, avagy csak jótálló nyilatkozatát visszavonja, mindez esetekben attól függ a szövetkezet fennállása, vagy legalább zavartalan működése, hogy sikerül e helyére olyan funkcionáriust találni, a ki vagyonával képes és hajlandó ugyanakkora anyagi támogatást és biztosítékot nyújtani a szövetkezet számára.

Ezekkel az aktív tagokkal szemben áll a passiv tagoknak, az adósoknak, számra nézve tetemesen nagyobb csoportja, a mely viseli a szövetkezet fenntartásának összes terheit, nevezetesen kamat- és díj-fizetéseivel fedezi az üzemköltségeket, az igazgatóság és felügyelő bizottság jutalékait, a nyereséget, a biztosíték- és tartalékalapokat.

Látni való tehát, hogy ezekben a szövetkezetekben a tagok kötelezettségei nem egyenlők; egyfelől a kötelezettségek természete is, másfelől azok anyagi tartalma is más és más, az aktív tagok nyújtják, vagy szerzik a szövetkezet számára a szükséges tőkét, a passzív tagok pedig fizetik mindennek az árát és költségeit.

Még kevésbé egyenlők természetesen a tagok jogai; szabatosabban úgy kell ezt mondani, hogy a törvények és az alapszabályok szerint a közgyűlésen, vagyis a tagok személyes

tevékenységének egyetlen alkalmánál egyenlők ugyan a jogok, de csak a papiroson, mert a valóságban minden ilyen szövetkezethél az történik, a mit az aktív tagok képviselősege, vagyis az igazgatóság akar. A passzív tagok ezt jól tudják, de ha esetleg valamelyik nehezebb fölfogású adós tag a maga alkotmányos jogát az igazgatóság akarata ellenére próbálná gyakorolni: igen hamar és nagyon érthető módon fölvilágosítanak őt naiv tévedéséről.

Ezek a tények így vannak és a struczmadár nevetséges politikáját követi az, a ki ezek előtt behunyja a szemét. Csakis így, ezeknek az állapotoknak ismerete alapján lehet megmagyarázni azt, hogy a magyar kereskedelmi törvénynek helyes rendelkezései daczára, a közgyűlési határozatok könnyű és egyszerű megtámadhatósága mellett, immár évtizedek óta és épen a fővárosban minden e fajta szövetkezetben az történik, a mi az elenyésző kisebbségnek hasznos, a határozathozatalra jogosított nagy többségnek pedig káros. Ha e szövetkezetek közgyűlésein csakugyan a többségi akarat kerülne ki határozatul, akkor egyszerűen lehetetlenség volna az igazgatóság érdekeinek olyan korlátlan és engedelmes kiszolgálása, a mint ez napjainkban az ilyen szövetkezeteknél országszerre mindenütt és pedig legnagyobb mértékben épen a fővárosban történik. Különösen megmagyarázhatatlan volna az, hogy a szövetkezeti tagok túlnyomó nagy többsége minden közgyűlésen, úgy az alapszabályok megállapításánál, mint az adminisztráció helybenhagyására szolgáló határozatoknál a saját érdekeivel homlokegyenest ellenkező álláspontot foglaljon el épen itt a fővárosban, a hol a tagok intelligenciája, adminisztratív dolgokban való jártassága kétségtelenül biztosítaná azt, hogy a szövetkezeti közgyűléseken a többség érdeke határozattá emelkednék, ha a tagok többsége előtt nem állana világosan az a tény, a melyet ma a fórumon senki sem emleget, hogy t. i. a tagok jogegyenlősége csak a törvény szakaszában van meg, a való életből azonban teljesen hiányzik. A tagok egyjogúsága, mint elméleti, abstract jogképesség megvan, azonban annak érvényesítése a gazdasági lehetőségek konjunkturái által teljesen nullifikálva van.

Az egész üzletmenet, ügyvitel, kezelés, a fizetési föltételek megállapítása, a díjazások és jutalmazások meghatározása stb. mind-mind a közgyűlésnek főntebb vázolt működési hibája folytán megyén ferdén: t. i. a passzív tagok nagy többségének hátrányára, s az aktív kisebbség jogtalan előnyére.

A konjunktúrák nyomásával ekként kierőszakolt igazgatósági hatáskör csakis így állapíthatja meg az adós tagok terheit olyan módfelett igazságtalanul, hogy azok aequivalentiaja — bármily enyhe számítás mellett is — megállapítják a szövetkezetekre nézve az uzsora vétségét.

A szóban forgó terhek között a kamattétel számszerű összege még a legkevésbé mutatja az uzsorát; mert hiszen a legtöbb szövetkezet csak 8% névleges kamatot számít, sőt néhány — bár elenyésző kisebbség — 7, vagy 7½%-os kamattal dolgozik. Feltűnő ugyan már magában véve is az a körülmény, hogy a szövetkezetek túlnyomó nagy része a törvény által védelmezett *maximális* kamatlábat alkalmazza: de e különös jelenséget még kedvezőtlenebbül tüntetik fel a kísérő körülmények, nevezetesen a befizetések elmulasztásából származó bírságpénzek és késedelmi kamatok. E késedelmi kamat és bírság-tételeket minden körülmények között a kölcsönpénz árául, tehát kamatul kell tekintenünk, mert azok sem nem az intézeti adminisztráció költségeit, sem nem az egyetemleges felelősségből eredő veszteségeket fedezik, hanem kizárólag a hitel halasztásának az árát képviselik. Ha már most meggondoljuk, hogy a késedelmi kamatokból és bírságpénzekből eredő jövedelmek a legtöbb szövetkezetnél tetemes összegekre rúgnak: akkor meg kell állapítanunk, hogy a szövetkezetek *névleges* kamatlábjá átlagban is, de egyes tagokkal szemben még inkább messze meghaladja a törvény által megengedett maximális kamatlábat.

Ismételten használtuk már a fentebbiekben a *névleges* kamatláb megjelölését. A minek magyarázata az, hogy az évtársulatos szövetkezetek épen úgy, mint a törzsbetétekre alapított szövetkezetek szervezeti intézkedésekkel mesterségesen növelik a kölcsönök névértékét. A törzsbetétekre alapított szövetkezetek — tudniillik — egy, vagy több törzsbetétnek, az évtársulatos szövetkezetek pedig legalább egy negyedévi üzlet-rész-összegnek befizetését kívánják a kölcsönösszeg folyósítása alkalmával, a mi a kérelmezett kölcsön összegének felemelése után megejtett levonás útján történik. Az adós tag tehát mindig nagyobb összeg után fizet kamatot, mint a mekkorát tényleg kezéhez kapott, vagyis a szövetkezetek *tényleges* kamatlábjá még nagyobb mértékben meghaladja a törvény által megengedett maximális kamatlábat.

A szóban forgó szövetkezetek prókátorai ugyan hivatkoznak arra, hogy a törzsbetét és üzletrészelevonások fejében az

adós tagok osztalékban részesülnek és állítják, hogy ez nagyjában rekompenzálja a kölcsön névértékének felemeléséből előállott veszteséget. A tény igaz, a konklúzió azonban nem helyes. Mert azon a kamattöbbleten, a mit a mesterségesen fölemelt kölcsöntőke után fizet az adós tag, vele egyformán osztoznak azok az aktív tagok, a kik e nyereséghez sem kamatteherrel, sem hitelnyújtással nem járultak hozzá. Ez a kamattöbblet olyan illegitim, rejtett haszon, a mely még a ravasz fondorlat »dolus« át is magában hordja.

Mit szóljunk azonban ezek után ahhoz, hogy az egyes szövetkezetek adós tagjaiktól kezelési költség, nyomtatvány-díj, információ-díj, értesítési költség, hitelfedezeti biztosíték és még egy sereg hasonló cím alatt beszedik az intézet fentartásának költségeit és az igazgatósági határozatok folytán előálló veszteségek megtérítését. Az adósoknak e szolgáltatásai lehetővé teszik azt, hogy a kamat címén befolyt összegek pusztán a kölcsön-pénz ára gyanánt maradjanak meg a szövetkezet javára. íme, a tagok közötti teheregyenlőtlenség másik rendkívüli jelensége, hogy t. i. az adós tagok megfizetik az intézet fentartási költségeinek nagy részét és a hitelkockázat egész összegét, úgy, hogy az amúgy is magas effektív kamatok az aktív tagok nyereségeit bőven megadhassák.

A jogok egyenlőtlen elosztása azonban még a jövedelmek elosztásában is mutatkozik; a jövedelmekből t. i. az aktív tagok tetemesen nagyobb részt kapnak, mint az adós tagok. Első sorban az aktív tagok köréből kikerülő igazgatóság egyes tagjai aránytalanul nagy fizetéseket húznak; egy-egy közepes forgalmú szövetkezet ügyvezető igazgatója, vagy elnöke ritkán elégszik meg egy miniszteri tanácsos fizetésével. Jóllehet, erre a nagy javadalomra sem képességeinél, sem egyéniségénél, sem pedig munkásságánál fogva nem méltó. A nagy összegű fizetéseken felül igazgatósági, felügyelő-bizottsági, napi-biztosi, választmányi, váltó-cenzori sine cura állásokban kapnak még az aktív tagok jutalékokat és jelenléti díjakat, a melyek közül az alapszabályoknak nem annyira loyális, mint inkább ügyes és körmönfont rendelkezései szerint csupán a jutalékok összege kerül a közgyűlés megállapító határozata alá, a többi tételek mesés leleményességgel vannak elosztva az eredményszámla kumulált tételeinek homályába.

A fentebbiekben szándékosan mellőztük az egyes tételek számszerű adatait; egyfelől azért, mert ez adatok a napi sajtó-

nak, a szakirodalomnak és a testületi tanácskozásoknak kereteiben pro és kontra sokszorosan megvitattattak; de másfelől bennünket nem is az érdekel, hogy mennyi meg nem szolgált és illetéktelen, sőt jogosulatlan nyereség, vagy jövedelem jut egyeseknek mások rovására. Bennünket pusztán az a szomorú társadalmi állapot érdekel, hogy gazdasági életünkben ilyen nagy arányokban és intézményszerűen immár évtizedek óta folyik ez a szövetkezeti működés, a mely a szerényebb keresetű és csekély vagyonú néprétegek existenciáit gyengíti a nélkül, hogy annak fejében akár e megterhelt osztályoknak, akár más osztályoknak közzgazdaságilag igazolható ellenszolgáltatást nyújtana.

Épen ez az általános szempont tartóztat bennünket attól, hogy a szóban forgó szövetkezetek közül az egyeseket — akárcsak a legbűnösebbeket is — tollunk hegyére véve kiczégérezzük; szorítkozunk tehát kizárólag az összefoglaló adatok feltüntetésére. 1903 december 31-én volt Magyarországon Horvát-Szlavonországgal együtt 2830 szövetkezet. Ezek közül 1653 szövetkezet tartozott az Országos Magyar Hitelszövetkezet kötelékébe. A többiek (= 42%) a Raiffeisen-féle 85 hitelszövetkezet kivételével önállóan működő hitelintézetek, a melyekre a fentebbi fejtegetésekben kimutatott szervezeti hibák föltétlenül állanak és csak igen kis részük mondhatja el magáról, hogy az uzsoráskodást illető szemrehányásokat nem érdemli meg. Még szomorúbb ez a tény akkor, ha számba vesszük a szövetkezetbe szervezkedett tagoknak számarányait. A míg ugyanis az Országos Központi Hitelszövetkezet intézeteinek 366,721 tagja volt, addig az önállóan működő szövetkezetekben 535,448 tag szervezkedett össze; az Országos Központi Hitelszövetkezet intézeteiben tehát a tagok számának átlaga 232, az önállóan működőkben pedig 548 volt. Nem vigasztaló az a kép sem, a mely kétfajta intézetek kezelése alatt álló vagyonszösszegek egybevetéséből tűnik ki; az 500 milliót meghaladó vagyomból ugyanis kereken 334 milliót kezelnek az önállóan működő szövetkezetek, míg az Országos Központi Hitelszövetkezet intézeteiben kereken 168 millió vagyon forog.

Tehát a szervezeti és a működési hibák azokban a szövetkezetekben fordulnak elő, a melyek nagyobb taglétszámuknál és tetemesen magasabb anyagi kapacitásuknál fogva épen az ellenkező eredmények felmutatására volnának hivatva. Röviden szólva a nagyobb taglétszámmal és bőségesebb tőkeerővel működő szövetkezetek dolgoznak drágábban, ellenben a kisebb

taglétszám és csekélyebb tőkeerejű szövetkezetek végzik funkciójukat olcsóbban.

Ha ezt a megdönthetetlen és eddig senki által kétségbe sem vont tényt egybevetjük a közgazdasági élet bármely területén föltalálható törvényszerűségekkel: ki kell mondanunk az önállóan működő szövetkezetek működéséről és szervezetéről a kárhóztatás ítéletét.

A közgazdasági politikának egyik megállapított és bármikor könnyen bizonyítható, ellentmondás nélkül álló törvénye az, hogy az üzemek koncentrációja gazdaságosabbá teszi az üzemet; ez a tétel áll, még pedig igen nagy mértékben áll, a hitelműveletekkel foglalkozó üzemekre is: csupán csak az önállóan működő magyar hitelszövetkezetek mutatják ennek az ellenkezőjét, a mi annál kevésbé igazolható jelenség, mert az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe tartozó és kevésbé koncentrált üzemek kézzelfoghatóan tanúsítják az említett gazdaság-politikai törvény helyességét.

Nincsen tehát arra semmiféle ok, hogy az önállóan működő hitelszövetkezetek mai szervezetét és mai működését közérdekből védelmezzük. Nem is akadt számukra a fórumon más védelem, csak az anyagi hasznaikban közvetlenül érdekelt aktív tagok jajgató szava, a mi azonban — szerény véleményünk szerint — épen nem a védelemnek, hanem a támadásnak erőssége, mert hiszen a támadók zárt sora épen azért vitatja e szövetkezetek rossz voltát, a miért azok jóvoltát védik a védők: hogy t. i. ezek a szövetkezetek nagyon jók az aktív tagok részére.

De hiszen nem is lehet ez másképp, mert a magyar hitelszövetkezetek e csoportjánál az alapszabályok úgy szervezik össze a tagok testületét, hogy egy keretben együtt vannak a hitelezők és az adósok. Az aktív tagok, t. i. a hitelezők, részt vesznek tanácskozással és határozattal a szövetkezetek összes intézkedéseiben a passzív tagokkal együtt. Vagyis az adós és a hitelező között szokásos és helyes ellentét, a hitelföltételek megállapítása körül kifejlődő harc, t. i. az alku és végre a kölesönnek és járulékaiknak behajtása ezeknél a szövetkezeteknél a tagok egyetemének határozatai alá tartoznak. Már pedig a jogi és gazdasági viszonyoknak e komplexuma végzetes belső ellentmondást rejt magában. Hogyha ugyanis a passzív tagok többségei a szövetkezetek közgyűlésein akár a mérleg megállapításánál, akár a választásoknál, akár az alapszabályok módosításával, avagy ügyrendi változtatásokkal saját érdekeinek megfelelő

intézkedéseket tenne: ezzel a szó szoros értelmében kizsebelhetnék az aktív tagokat. Ma ez állapotnak éppen az ellenkezője uralkodik; t. i. a passzív tagok szorultságát, tudatlanságát és szervezetlenségét az aktív tagok használják ki több vagy kevesebb lelkiismeretlenséggel a maguk javára.

A fentebbi fejtegetésekkel több szempontból bizonyítottuk azt, hogy az önállóan működő magyar szövetkezetek gazdasági konjunktúrákra visszavezethető szervezeti hibában szenvednek. Nem az a baj, hogy a szervezkedés alapjául szolgáló kereskedelmi törvény nem jó: hanem az, hogy a törvény keretében az alakszerűségek pontos megtartása mellett ugyanazon egy-egy szövetkezetbe szerveződnek össze az egymással érdekellentétben álló adósok és hitelezők. Az ekként szembekerülő érdekek harcában a kereskedelmi törvény egészen jó fegyver volna a többségi érdek teljes megvédelmezésére; akár a közgyűlési határozatok meghozatalánál való részvétel útján, akár pedig a közakarat meghamisítása esetén a közgyűlési határozatok megtámadása útján minden jogos közérdek megtalálná érvényesülésének feltételeit. . . . Ha ez érvényesülésnek csupán jogi feltételei volnának és nem állnának vele szemben a gazdasági konjunktúrák akadályai.

Hogy ez így van, annak legjobb bizonyítéka az, hogy a részvénytársaságok igazgatása, ügyvezetése s közgyűlései a szövetkezetekkel teljesen azonos törvényszakaszok szerint intéződik: és ennek dacára a részvénytársaságoknak végtelen sokféle fajtája mellett sem fordul elő hasonló visszásság. Pedig a részvénytársaságokban sem csupa Cato ül; a részvénytársasági igazgatóság tagjai között is bizonyára találkoznak vérszopó Harpagonok, a kik azonban állásuk teendőinek ellátása közben a részvényesek többségével sohasem kerülhetnek ellentétbe; és ha egyszer bármily ellentét keletkeznék a részvényesek többsége és az igazgatóság között: ez bizonyára az igazgatóság elbocsátásával járna. A szóban forgó szövetkezeteknél azonban ez nem történhetik meg. Vegyünk két konkrét példát; a mi folyóiratunk a haute finance köreivel nincs ugyan összekötötésben, de talán nem tévedünk azzal a véleményünkkel, hogy Kornfeld Zsigmond úr ő méltósága a Magyar Általános Hitelbank részvényeseinél is bírja a többség bizalmát; tegyük fel, hogy Ő méltósága ezt a bizalmat egyszer elveszítene és megfelelő formák között megválnék díszes állásától. A Hitelbank részvényesei helyére egy

másik igazgatót állítanának, a ki a Hitelbank ügyleteit saját egyéni képességeihez mértén vezetné tovább; a bank vezetésében és ügyleteiben alkalmasint meglátszanék egy energikus, nagy látókörű, vezető egyéniség távozása, talán az üzleti eredmények is módosulnának e miatt, de a Hitelbank főnállását semmiesetre sem kockáztatná még e legkimagaslóbb vezető egyéniségének eltávozása sem. Ha ellenben az »Y Kerületi Hitelbank mint szövetkezet« czégen működő kis pénzintézet valamelyik korifeusa a maga 40—50,000 korona részességével és visszleszámítolási jótállásával válnék meg kisdud intézetétől: ez az intézet a maga 1—2 milliós forgalma mellett is alapjáig megrendülne, hacsak nem sikerülne helyére ugyanakkora anyagi értékű névtelen hőst az igazgatóságba beszerezni. És ez igazgató személyének kiválasztásánál nem az illetőnek rátermettsége, sem nem a szövetkezeti tagok többségének a bizalma lenne az irányadó szempont, hanem a kérdést kizárólag a visszleszámítolási hitelt nyújtó bankok döntenék el.

Ez a két példa karakterizálja az ugyanegy törvény alapján működő kétféle pénzintézet közötti különbséget. A. míg a részvénytársaságnál az intézet ügyeinek vitelében a részvényesek többségi akarata uralkodik: addig a velük egyenlő törvényes korlátok között élő önálló szövetkezetek életében nem a többségi akarat, hanem a hitelszerzés gazdasági föltételei játszanak bele az ügyek vitelébe. Ugyanezt a felfogást erősíti meg az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe tartozó szövetkezetek életrendje. Ezeknél t. i. a hitelszerzésben az igazgatóság bonításának semmi szerepe nincs. Nem is keveredik össze az adósoknak és hitelezőknek semmiféle érdeke úgy, hogy az 1898. évi III. t.-cz. által megengedett 5%-os osztalékmaximumot a legtöbb szövetkezet nem éri el, hanem tagjainak üzletrészbefizetései után túlnyomó nagy részben csak 4%-os, sőt még annál is kevesebb osztalékot fizet. Természetes következménye ennek az, hogy kölcsönei után 7%-nál nagyobb tényleges kamatot sohasem szed és tagjait semmiféle díjak szedésével nem terheli.

Kétségtelenül igazolva látjuk tehát, hogy a baj nem a kereskedelmi törvény hibás, vagy hiányos rendelkezéséből keletkezik: tehát nem is a törvényes rendelkezések szigorításával, hanem gazdasági téren létesítendő alkotásokkal lehet azon segíteni.

Zigány Zoltán.

SZEMLÉK.

Magyar szocializmus.

Magyar szocializmus. Politikai essay. Írta dr. Pataj Sándor. 1904. Grill Károly kiadása.

Ennek a könyvecskének mind a 96 oldala telve van józan okossággal és lelki derékséggel. Nem nagy elméleti koncepczió, nem is teljesen tudatos formulázása és végérvényes megállapítása azoknak a vágyaknak és eszményeknek, azoknak a kételyeknek és problémáknak, melyek a közvetlenül érdekelteken kívül a jók lelkeit eltolt tik: de világos, okos és lendületes kifejezése sok égő szükségletnek, bátor és becsületes leleplezése sok fájó sebnak és csúnya visszaélésnek.

Dr. Pataj Sándor zombori „ügyvédő” és, úgy tudjuk, az ottani függetlenségi párt titkára „a magyar népnek” ajánlja füzetét, „de az urak is okulhatnak belőle”.

Kiindulási pontja gondolatainak ez: „Nálunk közhelylyé vált az az ellenvetés, hogy ellentét van a magyar nemzeti politika — mint minden nemzeti politika — és a szocializmus közt, mert ez utóbbi nemzetközi.

E két fogalomnak az állítólagos ellentétes volta, a legnagyobb kerékkötője a szociális eszmék kellő felkarolásának”.

Szerzőnek kétségtelenül igaza van s munkája értékes kísérlet annak kimutatására, hogy ez az ellentét csak látszólagos. De csak kísérlet, mert többet tételez fel, mintsem bizonyít; s a mi még nagyobb baj: — legalább a tudományos szemlélő előtt — teljesen hiányzik belőle a nemzeti és a szociális áramlat lényegének, fejlődésének és egymáshoz való viszonyának mélyebb megfigyelése. Szerző mindig egyes adatokkal, tényekkel és tünetekkel foglalkozik, nem pedig a társadalmi élet fejlődési tendenciáival.

De ne legyünk igazságtalanok. Ne alkalmazzuk e kis dolgozatra egy szociológiai tanulmány mértékét, mikor szerző szeme előtt csak egy politikai vitairat megírása lebegett, melylyel első sorban pártját

akarja figyelmeztetni régi jó, de már rég szegreakasztott hagyományaira, melyek közül csakugyan számos teljesen egyezik a szocializmus u. n. *átmeneti* követeléseivel.

A jelen tényeinek megítélésében Pataj Sándor élesszemű és ítéletű politikus. Mindig a maga útján jár s nem engedi magát dogmák által befolyásolni, legyenek azok polgáriak vagy szocialisták. „Mert senkinek sincsen patentje a szocializmusra. Nincs joga senkinek arra, hogy entrée-t szedjen, fölvételi vizsga alá vessen, vagy a Vorwärts beleegyezésétől tegye függővé, hogy szocializmusnak ismeri-e el, a mit vallasz . . . Szocializmus az, a mi lesz. Nem az, a mit Bebel parancsol vagy Jaurés óhajt. Nem az, a mit én magyarázok. Hanem az, a mit az élet haladása alkot.” Ez kétségtelenül igaz; de arra viszont határozott, tudományos megállapítás kell, hogy mit tekintsünk haladásnak s főleg *szocialista haladásnak*. Ezzel szerzőnk sincs mindig tisztában. Mert igaz, hogy a földosztás nem szocializmus; de a progresszív adó sem az, ha a haladás eszközét joggal látjuk is benne.

Szerzőnk szocializmusa tényleg inkább egy radikális liberalizmus. De igaz, becsületes, józan eszből és meleg szívből kihajtó — örömmel ismerem el. Olyan friss, olyan fiatalos szellő fű a rózsaszín lapokon, milyent a magyar politika tikkasztó levegőjében nagyon ritkán érzünk.

S a mellett szerző jó, világos, népies stílista. Van benne humor is és erő. Az igazat megmondja nemcsak jobbra, de balra is. Pl. mikor a szocializmus gyakori személyeskedéseit ítéli el, helyesen ír így: „De azért mondja is, még inkább gondolja is magában az a jó magyar polgár, mikor így leveszik a keresztvizet Kossuthról, Ugronról, Bánffyról, Tiszáról, Széllről, Rakovszkyról, — hát akkor te, asztaloslegény barátom, a ki ezeket szavalod, mi vagy, téged ugyan mennyivel olcsóbban lehetne megvenni?”

Szerző alaposan ismeri a vidéki politikát és korteséletet s ezekről is sok érdekest mond el.

Szóval nagyon vonzó, nagyon tanulságos és okos füzet ez.

Úgy hogy csak örvendeni lehet, hogy szerző eszméi népszerűsítésére *Igazság* címen Zomborban egy politikai havi szemlét indított meg.

Az idők jele ama másik vidéki szemle is, melyet Tamássy József Ungvárott indított meg *Közélet* címen.

A *Közélet* vérrokona az *Igazságnak*, bár talán ők maguk nem ismernék el. A lelkek ugyanazt a heves, de még nem teljesen cél-tudatos sóvárgását jelentik, a mely már hazánk majdnem minden vidékén él, kisebb-nagyobb mértékben, s mely valaha egy nagy és termékeny közéleti mozgalomnak lehet táplálója.

Minek nevezzem ezt a lelkiállapotot? Talán legjobb *magyar szocializmusnak* nevezni, mint a derék — mert csak derék ember irhát így — zombori „ügyvédő” teszi.

Persze ez még nem szocializmus.

De az lehet.

John Locke.

John Locke 1704. okt. 28-án halt meg, tehát éppen most kétszáz esztendeje. Száz év múlva Kant ment utána ugyanazon az utón s újabb száz év multán Spencer követte abba a tartományba, a honnan még nem tért meg utazó. Ez a három név, a mely a véletlen folytán ilyen konstellációba került, a modern szellemi élet fejlődésében bizonyos tekintetben önálló korszakot alkot: Locke elején áll annak az iránynak, a mely eddig Spencerben érte el fejlődésének legmagasabb csúcsát. Spencerben a magasabb fokon való visszatérés elméletének megfelelően kifejlődve és tökéletesülve láthatók amaz elemek, a melyek már Locke munkáiban ott szunyadoztak: bizalmatlanság a metafizikai gondolkozásmód iránt, a tények tisztelete, az elme határainak kimérése és a természettudományos gondolkozásmód csirái. Nagy, azt lehetne mondani, óriási befolyást gyakorolt Locke francia közvetítői és népszerűsítői révén a francia forradalmat elkészítő elvekre és így az egész újkorszak történetére is. Mindmegannyi szempont, a mely igazolja, hogy az elmélkedés halálának mostani kétszáz-estendő fordulóján megállapodjék nála néhány pillanatra.

Ha valaki annak a beteg tüdejű és kurta lélegzetű, törődött embernek — a hogy John Locke magát nevezni szokta — azt mondotta volna, hogy kétszáz év multán sokan, kik az igazságot lelkükben imádják, kegyelettel fognak megemlékezni róla, hogy az oxfordi egyetem, a mely akkor-tájt dicsőségének tartotta azon doktorok iratainak elégetését, a kik Cambridgeből kerültek ki, a mely II. Károly parancsára megfosztotta őt ösztöndíjától, fényes ünnep keretében iparkodik majd elfeledtetni múltjának ezt a homályos pontját: Locke bizonyára bús mosolylyal utasította volna rendre az ilyen kötekedőt. Mert ámbátor tudta, hogy az emberi értelemről írott tanulmányával némileg hozzájárult a megismerés útját eltorlaszoló törmelékek eltávolításához, mégis azt gondolta, hogy utódai érdeklődését annyira leköti majd az ezen úton való minél sebesebb előhaladás, hogy nem lesz idejük sem kedvük az úttörők emlékével foglalkozni. Ha Locke gondolkodásmódja, a mely egy minden ízében intellektuális lélek gyümölcse s a történelmi kegyeletnek is ellensége volt, tökéletesen diadalmaskodott volna, akkor Locke csendes rezignációja csakugyan fején találta volna a szeget. A mai ember azonban nemcsak a Locketól kiinduló felvilágosultság eredményeit hordozza lelkében, hanem a romanticizmusét is, a mely az észszerűség kizárólagos uralmában való hitet megtörve, az érzés jogaiért és *in integrum restitució*-jáért szállott síkra. Mindkét nagy szellemi áradat megtermékenyítette csapadékával a modern ember lelkét: a racionalizmus örökül hagyta rá azt a törekvést, hogy egész, egyéni és társadalmi életét az ész logikus és áttetsző formái szerint iparkodjék rendezni, a romanticizmus pedig a történelmi érzéket, a mely becsülni és tisztelni tudja egy már letűnt és túlhaladott kultúrfok képviselőit is. De Locke nemcsak történelmi szempontból érdekelheti a modern embert; gondolatai még frissek és elevenek, s ha az ember az egyház és állam szétválasztásáról szóló fejtegetéseit avagy az új-carolinai gyarmatok számára készített alkotmánytervezetét olvassa, az az érzése támad, hogy íme egy élesesű, nyugodt angol nyilatkozik a francia politika legégetőbb kérdéseiről. Ha nagy művét

olvassuk, az elvont fejtegetések dohosságán mindenütt átszivárog az élet friss lehelete; az ember érzi, hogy elmélkedései valódi szükségletből fakadtak, és ez még ott is érdekessé teszi őket, a hol az eredmények itt-ott elavultak. Schopenhauertől ered az ember *metafizikai* szükségleteiről szóló szállóige. Ha látni akarja valaki, mint támad ez a szükséglet a mindennapi, a *fizikai* élet szükségleteiből, olvassa el Lockenak ma is érdekes, nagy munkáját bevezető ajánló sorait. Őt-hat gentleman gyűlt egyszer össze lakásán s erről-arról beszélgettek; de a mint valamely kérdésnek a velejéhez akartak lehatolni, okoskodásuk azonnal megfeneklett. Így támadt a társaság egyik tagjában az a gondolat, hogy hátha rossz úton járnak, s innen az akadály; mielőtt a dolgok mivoltát vizsgálják, meg kellene vizsgálni az elme mivoltát. E gondolatot Locke megvalósította, s egy ív papirotra felírta, a mit e tárgyról gondolt; húsz évi folytonos elmélkedés ezt az ív papirost két kötetes nagy munkává dagasztotta. Gondoljunk evvel szemben arra a szükségletre, a melyből például Kant főműve eredt: ez a szükséglet annak megvizsgálásából támadt, vajjon lehetségesek-e a priori szintetikus ítéletek? Ez a két szükséglet tanulságos és jellemző a német és angol filozófia, sőt a két nemzet történetére is.

S a fogantatás körülményei meglátszanak a munka egész lelkén. Sokrates óta, a ki a teherhordó szamarokról, kovácsokról, cserzővargákról szóló beszédeivel és hasonlataival kétségbeejtette az athéni szép lelkeket, a finom szavú szofistákat, nem akadt filozófus, a ki annyira az élet nyelvében szólott volna, mint Locke. Az igazság kutatását vadászathoz, solymászathoz hasonlítja s azt tanítja, hogy az emberek esze ép úgy különböző, mint inye s hogy a mint nem lehet a házigazdának azt remélnie, hogy minden étel egyformán ízlik majd minden vendégének, úgy nem az írónak, hogy minden igazság egyformán tetszik majd minden olvasójának. A ki mindent kétségbevon azért, mivel számos dolgot nem érthet meg, éppen olyan okos, mint az, a ki nem venné hasznát lábainak s egy helyen vesztegelve elpusztulna azért, mivel nincs szárnya, a melylyel röpködjön.

Ha néhány levelet elolvas munkáiból az ember s képeinek nyomán megérzi az eleven valóságot, nem csodálkozik azon, hogy az a filozófus, a ki így ír, nem volt szobatudós, hanem kellemes modorú férfiú, kiváló politikus, nagy urak barátja, a kinek legfőbb gyönyörűsége a gondolatokra való solymászás mellett a lovaglás volt. Nem szerette a könyveket s nem volt szokása, hogy összekoldult vélemények morzsalékaival tengesse életét, hanem inkább belemarkolt teli kézzel az életbe, s kezét nem üresen húzta vissza. Azt vallotta, hogy az ember rendeltetése a cselekvés, nem pedig a gondolkodás vagy élvezés; nyíltan hirdette, hogy a filozófiának, mint minden más emberi tevékenységnek is, a hasznosság szolgálatába kell szegődnie. S ez a második minden ízében angol vonás szellemi arczatában, ez tünteti fel Bacon-nek, a modern világ nagy „*kürtös*”-ének lelki rokonául, a ki a hasznos tudás gyarapításában és az embernek a természetben való hatalmának kiterjesztésében látta a filozófia legfőbb feladatát. Jól látta — noha a kép csak Kanttól való — hogy az emberi tudás kicsiny sziget az ismeretlen oceánján, de olyan fából faragott ember volt, a ki e szigeten jól és kellemesen akart és tudott élni, becsülve önmagát és másokat, gondolkodva és elismerve mások gondolatait. Nem szűnt meg egész élte folyamán türelemre inteni embertársait s a vallási türelemnek, a lelkiismeret

szabadságának kérdése életének egyetlen nagy — intellektuális — szenvedélye volt. Ebben Spinoza utóda és Voltaire előde volt és mivel ez a kérdés még mindig fölötte eleven, azért Locke innen nézve modern ember is. Nem bízott azokban, a kik embertársaikat azon ürügygyel, hogy lelkük üdvösségéről gondoskodnak, bajokba döntötték, mivel azt gondolta, hogy senkinek sincs joga embertársát azon a címen már ezen a világon kínozni, hogy az a másikban majd elkárhozik s nem hitte, hogy őszinte lélekkel fáradozhatik embertársának a pokol tűzéből való megmentésén az, a ki minden lelkiismeretfurdalás nélkül juttatja a máglyára. A vallásnak egyébként is pusztán gyakorlati oldalát vette figyelembe s ennek megfelelőleg a tőle származó új-carolinai alkotmánytervezet a polgárjog elnyerésének feltételéül az Istenben való hitet állítja oda, mivel — s ez a megokolás az érdekes — az atheista számára az eskünek és szerződéseknak szerinte nincsen kötelező erejük. Önkénytelen eszébe jut az embernek Kant pompás szava az esküről: *die metaphysische Eselsbrücke*.

Locke maga buzgó, vallásos ember volt; tudjuk, hogy mint Shaftesbury gróf titkára naponta háromszor köteles volt megjelenni a misén, vasárnaponként meghallgatni a prédikációt s évente háromszor áldozni. S különös, hogy mégis ennek az istenes embernek gondolatai rázták meg — sokszoros deformáció után ugyan — a legerősebben az egyháznak és a hitnek hatalmas, de avatag épületét. Montesquieun, Rousseau, Voltairen keresztül az ő gondolatai termékenyítették meg a lelkeket s oltották be az értékesebbekbe a szabadság vágyát. Az anglikán papok az egyházi emberek finom szimatával rögtön, munkái megjelenése után megéreztek a veszedelmet; a velünk született eszmék ártatlan tagadása, a szubstancia fogalmának elemzése mögött ezek meglátták az egyházra nézve veszedelmes következtetéseket.

Ha Locke tudta volna, minő szellem indul munkáiból világgá, tán megsemmisítette volna őket, mivel ő buzgó keresztény volt. De épen ez mutatja a természettudományok óriási hódító erejét, hogy szándéka és akarata ellenére is hatalmukba kerítik az embert, hogy a mely fejbe egyszer belekerültek, ott előbb-utóbb le kell omolnia a régi dogmák bástyáinak, mint a hogy le kellett rontani Ilion falait, hogy a falovat bevihessék a városba. Locke pedig a természettudományok klasszikus századainak volt neveltje, hiszen Newtonnek volt kortársa. És ebben a korszakban az új tudomány nagyszerű igazságai olyan uralkodó erejűek voltak, hogy mindenki gondolkozásában felszívódtak. A mi világunk nagyszerű technikai felfedezéseinek és politikai alakulásainak elméleti alapjait ebben az időben vetik meg, a melynek minden gondolkozó fője elmondhatta volna Descartes szavait: íme az én könyveim, monda a filozófus, néhány csontvázra mutatva.

Locke lélektani gondolatait Condillac, a politikaiakat Rousseau, a , vallásiakat Voltaire fejlesztette és építette következetesen ki, s eme nagy, noha mesterüknél, az elmélkedés erejében mégis kisebb követői révén, még ma is élő kulturerő, a melyre a lehordás és újra építés munkájában nagy feladat vár.

Dr. Kunfi Zsigmond.

Az ember származásának egy újabb bizonyítéka.

George H. F. Nuttall, Univ. Led. Cambridge: Blood Immunity and Blood Relationship, a demonstration of certain blood-relationships amongst animals by means of the precipitin test for blood. Cambridge. University Press. 1904. (XII. 444.)

Prof. Dr. Uhlenhuth, Stabsarzt in Greifswald: Ein neuer biologischer Beweis für die Blutsverwandschaft zwischen Menschen- und Affengeschlecht. Archiv für Rassen und Gesellschaftsbiologie. I. 1904. Berlin. Archivgesellschaft. (682—688.)

Nemcsak biológiai, de kihatásaiban társadalomtudományi tekintetben is fontos e két munka, melyek a palaeontológiával, összehasonlító bonczattannal és embriológiával párhuzamosan egy nem kisebb horderejű negyedik bizonyítási eljárást tesznek lehetővé az állatok egymás-közi rokonságának kimutatására. Sőt, a mennyiben a palaentológia aránylag csekély anyagra van utalva s az összehasonlító boncztan és embriológia segítségével vont következtetésekbe könnyen keverednek szubjektív elemek, örömmel kell üdvözlőnünk egy oly tudományágot, mely e nagyfontosságú kérdésben a kísérletre támaszkodik,

Nuttall és Uhlenhuthnak a szérumreakciókat sikerült e célra eredményesen felhasználni.

A mióta Behring kimutatta (1890), hogy egy difteria ellen mentesített állat széruma képes, más állatba oltva, ezt is megóvni a difteria ellen, a biológiai vérszérumkutatás nagy lépésekkel haladt előre. Ehrlich mutatta ki azután (1891), hogy a szervi mérgek semlegesítő tétele szérum által a kísérleti üvegben is bekövetkezik, azonban — és ez a fontos — a mentes szérum semlegesítő hatása ezen mérgek mindenikére jellemző, a mennyiben minden egyesre csak az ugyanolyan méreggel nyert szérum hat az által, hogy benne csapadékot idéz elő. Ezen kísérletei alapján Ehrlich azt következtette, hogy ezen mérgekben egy különleges atom-csoport van, mely a legnagyobbmértvű specifikus összefüggésben van az ellenmérreg egy bizonyos atom-csoportjával, úgy, hogy ezzel a leggyorsabban egyesül. Ezek a visszahatások (reakció) a leggyöngébb oldatban (1 gramm fehérnye 100 liter vízre) is bekövetkeztek. Mindezen itt nem részletezhető kutatások és eredmények azt a gondolatot ébresztették Uhlenhuthban és tőle függetlenül Nuttallban, vajjon nem volna-e lehetséges, hasonló módon különböző állatok vérének egymástól megkülönböztetni. Friedenthal, Marshall, Bemard és mások, valamint saját igen alapos és kiterjedt kísérleteik alapján — így Nuttall 900 vérfajtán 16,000 kísérletet végzett — arra az eredményre jutottak, hogy ez igenis lehetséges s így pl. képesek voltak kimutatni a ló és szamár, a disznó és vaddisznó, kutya és róka, birka, kecske és szarvasmarha közti rokonságokat.

Nem ide tartozik ezen nagyszámú, Nuttall által alaposan és nagy részletességgel kidolgozott (id. mű 220—311. és 364—380. old.) részben vérrel, részben tojásfehérjével végzett érdekes kísérleteket elősorolni és ismertetni. Itt csak annyiban kívánom a figyelmet rájuk felhívni, a mennyiben a belőlük levont következtetések és eredmények társadalomtudományi tekintetben is horderővel bírnak, azaz a mennyiben azok az emberre és származására vonatkoznak.

Egy embervérrel kezelt tengeri nyúl vérszéruma 34 emberi véroldatban,¹ melyek közt mongol, indiai és néger is volt 7, egyforma erős csapadékot adott, valamint erős csapadékot szolgáltatott 8 emberszabású majoménál, melyek közt oráng, csimpánz és gorilla volt. Innen kezdve a majmok során végig haladva, még egynéhánynál adott erősebb csapadékot, de a folyton gyengülő hatás végre a lemuroidáknál teljesen elvész.² Viszont, ha a különféle állatok vérével nyert vérszérumnak az emberi véroldatokra gyakorolt hatását tekintjük, úgy a majmok s főleg az oráng széruma majdnem minden kísérletnél (48 véroldatból csak három nem mutatott reakziót) középéros hatást ért el, míg más állatok közül átlagban csak a hiéna és disznó szérái idéztek elő csekély hatást sokszor csapadék nélkül. Ezek mellett említést tesz Nuttall Friedenthal érdekes kísérleteiről, ki 25 cm³ emberi vért bocsátott egy csimpánzba, minden hatás nélkül, míg más majmognál, néha már kisebb adagok is haemoglobinuriát idéztek elő, 10 cm³ pedig egy tengeri nyúlnak méreg.

Ezek a kísérletek fényesen beigazolják az embernek a majmokkal — főleg az óvilágéival s ezek közt is első sorban az emberszabásúakkal — való közeli rokonságát, közös származását; matematikai pontossággal, az aprólékosságig gondos kémiai kísérletek biztosságával még jobban megerősítik ezt a tételt, melyet az összehasonlító boncztan, az embriológia és palaeontológia a maguk körében már bebizonyítottak.

Az ember származásának kutatása és megállapítása pedig nagy horderjű társadalomtudományi következtetéseket kell, hogy maga után idézzon. A társadalom egyedüli alkotója és eleme az ember s létének és származásának kutatásában tett minden lépés a társadalomtudományokra nézve is haladást jelent, mert az emberrel mint társas lényvel foglalkozó tudományok csak úgy érhetnek el eredményeket, ha az emberrel általában, az emberrel mint egyben természeti és társadalmi lényvel foglalkozó tudományokkal párhuzamosan, kutatásaikat, de főkép ezek eredményeit tekintetbe véve, haladnak előre.¹

Ezen nagy horderjű következményeken kívül fontossággal bírnak Uhlenhuth és Nuttall kísérleteinek eredményei a bűnügyi nyomozások terén; így Poroszországban az igazságügyminiszter 1903 július 24-iki rendeletével a bíróságok elnökeinek és az államügyészeknek figyelmébe

¹ Nuttall kísérletei.

² Nuttall 2 kísérlete szerint. Uhlenhuth még ezeknél is talált reakziót.

ajánlja az Uhlenhuth-féle eljárást emberi véryomok azonosítására. Érdekes e tekintetben, hogy nemcsak friss emberi részeknél, de még mumifikált 60—70 éveseknél is lehetséges azok származását beigazolni.² Végre még élelmiszereknél a kémiai vizsgálatot hathatósan kiegészíti ezen eljárás, így pl. a lóhús megállapítása a kolbászban csak így lehetséges teljes biztossággal.

Teleki Pál gróf.

A prostitúció rendszerének alkonya.

A mikor a kutató tudomány megingatta a „született prostitúált” fogalmát, megdőlt az a feltevés is, hogy a prostitúció az emberi természettel összeforrott, kiirthatatlan, szükséges rossz, melynek hatósági rendszeresítése közegészségi és közrendészeti szempontból kívánatos.

A prostitúció máig megállapított fázisai a rávonatkozó irodalom szerint: primitív, vendégszerető, vallási és törvényes prostitúcióra oszlanak. Az őskorban fennállott nőközösségben, bár találmra, alkalmi viszonyra egyesített nőt és férfit, nem konstatálhatunk prostitúciót, mert e fogalom alatt csak az anyagi érdek kényszere alatt álló nemi viszonyt értjük. A primitív prostitúció akkor kezdődik, a mikor a nőért folytatott harczban a férfi nem személyes tulajdonságaival, szépségével, bátorságával hódítja meg, hanem — a mint Rabutaux mondja — a mikor a nő egy szép madártollért, egy darab vadhúsért, egy halért vagy más efféléért adta magát át a férfinak. A prostitúciónak ez a formája még nem mutatja a későbbi fázisok jellegző vonását: a kényszert, ez még önrendelkezésen alapul.

A második fázis abban a korban fejlődik, a mikor a társadalom családokká, népfajokká tömörül és tartós viszonyok keletkeznek. Ebben a korszakban a férj vendégszeretete nejét a vendégnek szolgáltatja ki. Körülbelül egy időbe esik a vallási prostitúció is, melyet Vénusz-, Bachus-, Priapus- vagy Isisszolgálat néven ismerünk. Erről a fázisról sok irodalmi emlék szól s tiltakozó értelemben az ó- és új testamentum is többször emlékezik meg róla.

A prostitúció fejlődésének utolsó fázisa a jelenbe nyúl, mai foka: a törvényes prostitúció. E fogalom alá esik a törvényhozás által a maga körébe vont prostitúció, melyet rendeletekkel szabályozott és törvényekkel határolt. Ez az évezredes fázis maga is különféle változáson ment át, de egész történetén egy felfogás vörös fonálként húzódik végig. Egész fejlődésén át megállapíthatjuk a prostitúált és prostitúáló között tett erkölcsi és jogi megkülönböztetést.

Kezdetől máig egyforma a prostitúált nő jogi és erkölcsi számkivetése, társadalmi megbélyegzése. Bárhol vessünk pillantást a törvényes prostitúció történetébe, mindenütt igazolását találjuk a ténynek. Világítsuk ezt meg néhány példával.

Solon teremtette a törvényes prostitúciót, a mikor észrevette, hogy a Vénusz-templomok papjai az idegenek látogatásai folytán nagyon meggazdagodtak. Ez a megfigyelés ugyanis arra vezette őt, hogy a benszülöttek kielégítésére külön helyiségeket rendezzen be. Nagy *dicteriont* épített, ezt államköltségen külföldön összevásárolt rabszolgánokkal népe-

¹ Ezt a fontos tételt közelebbi időben bővebben lesz alkalmam kifejteni.

² Újabban Hausemann egy 3000—5000 éves múmiát is pozitív eredményel vizsgált meg, azonban Uhlenhuth kísérletei ezekkel nem sikerültek.

sította be. A dicteriont állami intézetnek minősítette, a látogatások árát olcsón szabta meg és a külön házirenddel ellátott intézet felügyeletével állami hivatalnokot bízott meg és Venus-Pandemos védnöksége alá helyezte.

A mikor Solon Görögországban így meghonosította a törvényes prostitúciót, mindjárt kivételes törvények közé szorította a szolgáltatásban álló nőket, tilalmakkal, rendeletekkel vette őket körül. Eltiltotta a kéjnéket a néppel való közlekedéstől, megtiltotta nekik bizonyos városrészek látogatását; nyilvános ünnepélyen nem jelenhettek meg, nem emelhettek igényt törvény előtt, születési jogaik megsemmisültek s előírás szerint kellett öltözködniük. Athen courtesanejai, a kik a társadalomban nemcsak sexuális szolgálataikért, hanem magas műveltségük és finomult ízlésük miatt nagy becsben állottak s a „tisztességes nőket” mindenképen elhomályosították és háttérbe szorították, mesterségük miatt, bár polgármódra adót fizettek keresetük után, nem használhatták a „polgárnő” címet.

Rómában is, hol a házasságot legtovább tudták tisztán fentartani, a Görögországból és Aziából behatolt szokások hatása alatt mindjobban elfajult a vallási prostitúció, úgy hogy ott is törvényes rendezés alá került. A prostitúált nőknek az aedileknél kellett jelentkezniük s csak a beiratkozás által menekültek meg a kéjelgésre kitézött nagy büntetések alól. Nincsen feljegyzésünk arról, hogy mikor szervezték Rómában az állami prostitúciót, de azokból az adatokból, a melyek megemlítik, hogy a római házasságtörő nőt kényszerprostitúálásra a bordélyba számították, kitűnik, hogy ez az intézmény 500 évvel a keresztény számítás előtt már létezett Rómában. Itt is ugyanolyan törvényes megszorítás közé vonták a nőt, mint Görögországban. Korlátozták szabad mozgását, általános emberi jogait megrövidítették.

A kereszténység eleinte protestált a prostitúció megtűrése és támogatása ellen, de csak elvileg; a gyakorlatban nem tett ellene semmit. Később az elvi üldözésből is engedett, míg végre belenyugodott abba, hogy a prostitúciót mint kiirthatatlan bajt és szükséges rosszat tűrni kell. Megtúrta tehát a kereszténység is, és pedig mindig azzal a felfogással, hogy a prostitúált nőt emberjogaitól megfosztani, egyéni szabadságában megkötni és önrendelkezésében korlátozni mindenképen szükséges és helyes. A térítés fáradságának kárbaveszését halállal is lakoltatták. Aneas Sylvius pápa 1450-ben Bécs leírása közben említi: „Auch ein Kloster zu St. Hieronymus ist hier. In dieses werden die Frauenzimmer aufgenommen, die vom Sündenleben sich zu Gott wenden wollen. Sie singen Tag und Nacht Hymnen in deutscher Zunge. Fällt eine von ihnen wieder in den vorigen Wandel zurück, so wird sie in die Donau gestürzt.”

A vázoltakhoz hasonló, helyüket sem az emberi szabadság, sem a törvényes jogok megosztásának szempontjából meg nem álló irányelvek vezetik ma is a prostitúció társadalmi és hatósági rendezését.

A kérdés a múlt század dereka táján került a természet- és társadalomtudósok bonczoló kése alá, tanulmányozása azóta állandóan napirenden van. A kutatás több irányban folyik.

A természettudomány a prostitúció fiziológiai oldalával foglalkozik s néhány évtizedes munka kiderítette, hogy a prostitúció intézményének legszilárdabb támaszpontja: az intézmény szükségességének abból a tételből merített magyarázata, hogy a monogam házasság nem elégítheti ki a férfi sexuál-fiziológiai életét, alaptalan. Kétségbevonhatatlanul bebizonyult a nemi abstinencia feltétlen ártalmatlansága.

Hírreves orvosok, mint dr. L. X. Bourgeois, Max Simon, Duffieux,

Diday, A. Mayer, Briguët, Frédault, David Richard, Prof. Flesch, Sanitätsrat Bilfinger, Prof. Gruber, I. Worms* tudományos alapon állították össze adataikat, a melyeket a régi tétellel szembe állítottak. Buffon is, kit az abstinentia káros volta mellett szoktak idézni, kijelenti, qu'on a peut-être mille exemples de gens perdus par les excès pour un seul malade de continence”.

Az orvosi gárda kritikusan gondolkodó része nyíltan küzd a prosztituczió reglementációja ellen. Ebben a küzdelemben persze magát a prosztituczió intézményét sem kímélik. Sok nyugati egyetemen a beiratkozóknak az indexszel együtt szaktekintélyektől** szerkesztett olyan brochurákat adnak át, melyek a nemi abstinentiát higienikus szempontból ajánlják.

A természettudomány tehát végzett a prosztituczió szükségességének álérvével, helyességét tagadja s ezáltal a maga részéről határozottan pálczát tört az intézmény felett.

A másik irány, a társadalomtudomány szempontjából indulva, szintén csődöt mondott ki a prosztituczióra, mint az erkölcstelenségnek államilag rendezett üzletére. Kitérta ugyanis azt a mérhetetlen szociális nyomort, a mely az élet legnagyobb kerítője s a mely annyira megkönnyíti a csábítást, annyira *kényszerűi* a nőt testének vásárra vitelére.

A nagyvárosok szörnyű lakásviszonyai, a nyerves, bűzös odúkra tuczatszámra összeszorult embereket minden szeméremből kivetkőzött életre kényszerítik. Ott romlik meg a nyomor gyermeke, ott meg *kell* romlania, onnan kergeti ki a prosztituczió csábja. A nő szervezeten munkájával járó kizsákmányolás olyan nyomorúságos életre kényszeríti, hogy a prosztituczióba való sülyedése szinte elkerülhetetlen. A törvényes prosztituczióknak minden egyes tünete egytől-egyig a gazdasági viszonyokra vezethető vissza — a nő részéről.

A prosztitúálók maguk részére mentségül szintén a gazdasági viszonyokat szokták okolni, mert ezek nehezítik meg az idejekorai családalapítást, állítólag tehát a prosztituczióra utalnák őket. Ez a kifogás azonban nem állja meg a helyét, mert rengeteg nagy számmal van közöttük olyan ifjú, a kinek kora még sehogysém vád a házasságkötés gazdasági lehetetlensége ellen. Ezek nevelésük, illetve lelki nem-neveltségük áldozatai. Nem állja meg a helyét azoknál sem, a kik családos ember létükre élnek ez intézménnyel. De végül gazdasági szempontból azokra nézve sem mentség, a kik tényleg képtelenek

* Worms egy helyen írja: „Étant attache au service medical de l'armée française qui campa en Crimée pendant dix-huit mois, je me suis préoccupé de l'influence que pouvait avoir une continence ineluctable sur la santé des jeunes officiers et des soldats; je pus les interroger d'autant plus aisément et plus utilement que la fin de la campagne se passa presque dans l'inaction. Je n'ai pas trouvé *un seul cas* ou des troubles de santé aient pu être sérieusement rattachés à la continence. Invariablement il m'a été répondu que la violence des désirs était grandé pendant les trois ou quatre premières semaines de ce nouveau genre de vie, mais qu'après cetté période un peu tumultueuse, la privation n'avait plus rien de pénible, les désirs s'effacaient peu à peu . . . Depuis cetté époque, déjà reculé, j'ai eu de fréquents entretiens avec des hommes de tout age sur ce sujet, qui m'a de tout temps fort intéressé. *Je suis fermement convaincu que la continence, des hommes est bien rarement une cause de troubles sérieux de la santé. Il me par aît utile que cette vérité soit connue; sa diffusion peut aider, dans une certaine mesure, à la limitation de la prostitution; eile lui enlevera la partíe de sa clientele qui croit à l'hygiène de la débauche.*”

** A legtöbb német egyetemen Gruber egyetemi orvos-tanár füzetkáját osztogatják, melyet 18 német, osztrák és svájci orvos írt alá.

keresetükből feleséget, gyermeket és háztartást eltartani. Mert hiszen az alsó- és a középosztályban mindjobban hódít a nők gazdasági függetlenítése, a kenyérkereseti pályákra való tódulása, a mi a család-alapítást nemcsak hogy nem nehezíti meg, mint a hogy a felületesen néző elfogultak mondják, hanem éppen nagyon is megkönnyíti a házasság gazdasági terheinek megosztása által. Önámítás tehát, ha a megszokott formáktól függők egy új életfelfogást távol tartanak maguktól és a régi, könnyen változtatható irányt teszik felelőssé a társadalmat erkölcsileg és fizikailag rontó bajért. Kétségen kívül áll, hogy a prostitúció kérdésében a gazdasági viszonyok csak a nőt sújtják, mint a hogy a következmények ezer igazságtalansága is csak őt sújtja.

A mikor a prostitúció okait és rendeltetését kutató két irány összehalálkozik a prostitúció hatóságilag szervezett intézményének, mint feltétlenül szükséges rossznak tagadásában, felmerül a kérdés, miért áll fenn hát mégis az erkölcsrendészet intézménye?

A társadalom ragaszkodik az intézményhez, a mely „a család tisztaságának fentartása érdekében” éles vonalat húz a tisztességes nők és a prostituáltak közt.

Ez olyan erkölcsi felfogás, a mely a nyárspolgárius erkölcs teljes brutalitásának bélyegét hordja magán. Annak a jóllakot nyárspolgári hatalomérzetnek a tükre, a mely a mit magától nem akar megvonni, másen lakoltat; a mely két bőrt nyúz le egy állatról. Itt kell neki a szabadjára eresztett női test, ott pedig a család féltékenyen őrzött szüziessége, itt tehát hatalmával sújt, hogy féken tartson, ott pedig gyengéden véd, hogy a társadalom erkölcsi tükrére foltot ne lehessen a prostitúció behatolásának lehetősége. Ezt a kettős célját az erkölcsrendészet szolgálja.

Lajstromba szedi azokat a nőket, a kik testüket kiszolgáltatják és azzal kiközösíti őket a társadalomból. Kivételes törvényeknek rendelik alá, utczáktól, terektől eltiltják őket, ezer és egy paragrafust mérnek rájuk, akár Solon korában. A nyárspolgárnak az a lajstrom tehát egy részről beszerzési listája, másrészt biztosítási kötvénye, a mely a családját elriasztja a mesterségtől.

A prostituáló társadalomnak azonban tudományos jelszava is van az erkölcsrendészet fentartása mellett s ez, hogy meg kell gátolni a nemi betegségek terjedését. A rideg számok tudománya azonban szárazon jelenti, hogy a nemi betegségek szörnyű mértékben terjednek a reglementáció mellett is. Az institúció hívei ezt helybenhagyják s azt kérdik, mi lenne még csak, ha eltörölnék az intézményt?

Ez megint csak a felületesség kényelméből eredő felfogás, melyei szemben áll az a sok tudóstól adatokkal igazolt állítás, hogy ott, a hol megszüntették a prostitúció hatósági szervezését, miben sem fokozódott a nemi betegségek száma. A szeptemberben Drezdenben tartott abolitionista kongresszuson Henry Wilson (Sheffield) angol parlamenti tag ismertette annak a beható enquétenek eredményét, melylei egy kiváló angol tudósokból álló bizottság arra nézve szerzett meggyőződést, hogy a prostitúció reglementációjának beszüntetése óta a syphilitikus betegségek az angol népnél és katonaságánál határozottan csökkentek. Ugyanazon a kongresszuson *Bilfinger* egészségügyi tanácsos alapos előadásban mutatta ki a prostituáltak kötelező vizsgálatának abszolút eredménytelenségét. A magyar orvosszövetségben a kilenczvenes évek végén *Török* tanár mutatta be sok ezer esetre terjedő vizsgálatának eredményét, a mely megdönthetetlenül bizonyítja, hogy a nemi betegségek közel 85%-a éppen a rendőrorvosi kényszervizsgálat alatt álló nők útján származott át. Ugyanakkor Varga Géza dr.

fővárosi orvos hasonló eredményű vizsgálatról számolt be. Különbön a laikus előtt is világos lehet, hogy a kényszervizsgálat szigorítása miben sem gátolhatja a nemi betegségek terjedését, mert az inficiált prosztituáló nyugodtan és felelősség nélkül terjeszti az emberiséget megtizedelő fajrontó kórt. Az egész baj a „Herrenmoral” átka, azé a hazugságé, melynek talpkövéét már kilökte alóla a tudomány. Minthogy az igazság kutatói a prosztituczió reglementációját támogató feltevésekkel végeztek, a társadalom jogérzetéhez appellálnak a következő kérdésekkel:

Az emberi szabadság és igazság szempontjából mivel védelmezhetik azt az intézkedést, hogy egy két félt legalább is egyenlően terhelő tettért csak az egyik fél lakoljon?

Ha a prosztitucziót „szükségesnek” tartják, miért bélyegzik a prosztituáltat bűnösnek?

Ha pedig bűnnek tartják, miért tűrik, miért kívánják hatósági szervezését?

Ha szükségesnek tartják a csábítás szabadalmazását, miért közösitik ki a prosztituczióra szabadalmazott nőket az emberi társadalomból? Ha megvetik a prosztituáltak foglalkozását, miért adóztatják meg e mesterséget, mint bármely más polgári foglalkozást?

Se szeri, se száma a kérdéseknek, a mik így felmerülnek. E meddő kérdéseknél értékesebb az a néhány szóból álló tétel, a melylyel az abolitionnisták megokolják a reglementáció megszüntetésére irányuló évtizedes és több országban már sikerrel járt mozgalmukat: La Federation abolitionniste internationale est une ligue constituée dans le but d'obtenir dans tous les pays l'abolition de la prostitution spécialement envisagée comme institution legale ou tolérée.

Par prostitution spécialement envisagée comme institution legale ou tolérée, on entend toute loi, tout réglemant, toute organisation ayant pour résultat de faire de la prostitution une institution publique, de l'ériger en un métier reconnu, autorisé, patenté, régié par l'autorité. La Federation combat done le régime connu sous le nom de police des moeurs et démontre que ce régime, dont la mission n'est pas, comme on se l'imagine trop communément, de conibattre la prostitution, mais d'en regier l'exercice, est à la fois une erreur hygiénique, une injustice sociale, une monstruosité morale et un crime juridique. Magyarországon a hatóság látszólag liberálisabban jár el a prosztituczió dolgában, mint Németországban és Franciaországban, hol a kényszervizsgálatok és a gyanúra épített kényszerbeiratások a leghihetlenebb visszaélésekre vezetnek. De ha nem is szenvedünk a prosztituczió reglementációjának e legbrutálisabb kinövéssei alatt, a nőt sújtó igazságtalanságban együtt haladunk művelt szomszédainkkal.

Hazánkban nem szabályozza egységes rendszer a prosztituczió reglemenfációját, hanem a hány vármegye, a hány város, annyiféle erkölcsrendészeti szabályrendelet. S bár különféle eltéréseket látunk e szabályrendeletekben, abban mind egyformák, hogy a prosztituált nőket kivételes törvények alá helyezik.

Minthogy pedig a prosztituáló társadalmat a reglementáció nemcsak hogy nem védi meg a fertőző betegségektől, hanem éppen-séggel infleziálja, mert a hygiénikus védelem látszatával prosztituálásra csábítja, minthogy a nemi abstinentia veszedelmének rémét az orvosi tudomány teleplezte és a társadalomtudomány bebizonyította, hogy a nőket gazdasági okok viszik e mesterségre: sem a hatóságnak, sem a közönségnek több erkölcsösködő kifogása nem lehet arra, hogy a rab-szolgaságnak ezt a szörnyű következményekkel járó szervezését fentartsák.

Csak ha a hatóság védnöksége alól felszabadult a prosztituczió, csak akkor lesz e téren igazi fogantatója a társadalom gazdasági és erkölcsnemesítő fáradozásának.

Schwimmer Rózsa.

A Thália-esték megnyitása.

Fiatalok, telve buzgalommal a jövő intim művészeti kultúrája iránt, bizalmat merítve a külföld hasonló irányú kezdéseinek diadalából, néhány hónappal ezelőtt megalakították a „Thália társaság”-ot. A társaság célja alapszabályai szerint drámai irodalmi vagy egyéb előadható oly régi és új műalkotások időnkinti bemutatása, a melyek a fővárosi színházak játékközlésében nem szerepelnek, a melyeknek azonban vagy művészi vagy kulturális értékük és érdekességük van. Az előadásokat a társaság saját erővel akarja rendezni, vagyis a darabokban hivatásos vagy legalább szerződésben lévő színész nem szerepelhet. A darabok megválasztásáról, kiadásáról, az idegenek lefordításáról, betanításukról egy „művészeti bizottság” gondoskodik, a melyet rendezésben esetleg meghívott szakférfiak támogatnak.

A fiatal társaság életéről tanúskodik, hogy néhány havi fennállás után már a közönség elé léphetett csendes munkálkodása eredményével. November 25-én este mutatkozott be úgy számra, mint értékre tekintélyes publikum előtt a Rottenbiller-utcai lövőház dísztermében, a hol kicsit Shakespeare-kori primitív színpadi milieuban egyébként a jó Feld rikatja meg a kicsinyeket a *Hófehérke* és más gyermekdrámákkal.

A fiatalok első támadásukat a közönség érdeklődésének és elismerésének megejtésére kissé hevesen kezdték. Negyedfél órán túl tartott az este; négy darabbal vonultak föl. Lássuk először, hogy sikerült darabválasztásu.

Az első este műsora ez volt:* Goethe *A testvérek* (fordította Bánóczy László), Courteline *A rendőrfőnök jó fiú* (fordította Benedek Marczell), Edvard Brandes *Egy látogatás* (fordította Moly Tamás), s Paul Mongré *Becsületének orvosa* (fordította Lukács György.)

Goethe egyfelvonásos darabja igénytelen, kedves apróság, minden erősebb drámai alapozás nélkül. A kis nyárspolgár-fészek fölött, a melyben Wilhelm és állítólagos nővére, igazában szerelme lakoznak, föltűnik ugyan a mosolygó egén egy felhő, a vetélytárs: Fabrice házassági ajánlata. De ne féljünk, a felhőből nem cikáznak a drámai viharok villámai: a vetélytárs mihamar és mikönnyen átengedi a tért Wilhelmnek. Az ég jobban mosolyog, mint valaha. A darab a rococo szeretetreméltó léhaságának egyik irodalmi okmánya. (A német rococo-é,

* A darabok *Thália-esték* cím alatt nyomtatásban is megjelentek. A fordítások többnyire jók, bár néhol kellenél több bennök a műmagyar-ság. Az egyik fordítónak pl. megsúgjuk, hogy a *Foglalkozva vagy a polonaise-re* s e fajta fordulatok szövmagyarítások.

a hol a francia báj egy kicsit *gemüthlich*-hé és *behäbig*-gé nehezül.) Nem lévén benne igazi drámai összeütközések, nem is nyújt alkalmat a szereplőknek erős szenvedélyek visszatükrözésére. De a maga szerény és derült szépségében, általános kontúrjaival alkalmat ad klasszikus önmérséklésre, egyszerű dikcióra, s a kontúroknak lélektani finomságokkal való kitöltésére. — Courteline bohózata, a mely megfricskázza a rendőri tekintélyt, arra int, hogy künt vagyunk a Goethe kissé kényelmesen sasírozó drámai technikájából. Itt a helyzet- és szókوميкум gyorstüzetnek lélekzetvétel nélkül kell egymásra következnie, hogy a rekeszizmoknak ne legyen idejük nyugovóra térni. — Edward Brandes kétfelvonásos színműve az ibseni építésmodorral való rokonságra vall: katasztrófát ad a múltak, az előzmények: a bűn, jobban mondva: a végzet analitikus kihámozásával. De a szerző, a ki darabját 1882-ben írta, többet tanulhatott volna az akkor már megjelent *Nóra*-ból, a *Kísértetek*-ből, a *Nép ellensége*-ből, a mi a drámai gazdaságosságot illeti. Mindent hosszú lére ereszt, s ebben elvész a tagadhatatlanul erős drámai mag, a drámai helyzet igazi hatása. — Az utolsó darab véres satira a becsületügyekre, s az előkelőbb körök erkölcstelenségére; durván, vakoló kanállal fölvert ríktó és torzító színekkel, a melyek intim elmélyedés nélkül sem téveszthetik hatásukat. Egy fiatal építész egy nő boszuló lovagjává csap föl a férj úr ellen. Párbajra hívja. De a két ellenfél és segédek a körülmények kényszerítő nyomása alatt (a vidéki városkában, a hol párbajozni akarnak, csak egy fűtött helyiség van), összeülnek enni-inni, s a nedű összehozza őket. A komoly lovag egy ideig küzd az ellenfél s a címre nézve előkelő, de lélekre nézve annál alacsonyabb környezet cinizmusának szennyes szóáradata ellen, a melylyel minden ideált lesajnáltnak; de azután borközi állapotban ő is kezd az árral úszni. S igaza van! Íme most jön a hír, hogy a nagyartartott ideál, kiért életét tette kockára, megszökött egy harmadikkal! — Világos, hogy ez a lehangosabb, a legvaskosabb eszközökkel dolgozó darab.

A változatosságnak tehát mi híjja sem volt. De a rendezőség mégis okosan tette, hogy a második előadáson elhagyta a Mongré darabját. Ezzel rövidebbé és élvezhetőbbé tette az estét, mert negyedfél óra mégis csak sok a jóból, s ha már föl kellett áldozni egyet a négy darabból, az artisztikus, színművészeti szempontból csakugyan legkisebb értékűt hagyta el.

És az előadás?

Egészen véve igen tisztességes volt. Nagy szó ez, ha a körülményeket méltányos figyelembe vesszük. Legtöbbsnyire azt tapasztaltuk, hogy a szereplők intelligensek, szerető igyekezettel mélyedtek el a szerző intenczióiba, iparkodtak bensők, egyszerűek, természetesek, igazak lenni. Némelyiküknek ez igen szépen sikerült.

Az egyes főszereplők tudásának és sokoldalúságának próbakövétől az szolgált, hogy több darabban mutatkoztak be. Így Kürti József úr

a *Testvérek* titkon égő Wilhelmjét, s a Brandes-darab szerencsétlen férjének szerepét játszotta. Az első műben bizony a Nemzeti színház harmadrangú „vieux joueur”-jeire emlékeztetett, különösen a szenvedély nyilvánításaiban. Mint Jens Neergaard már sokkal közvetlenebb volt a családi boldogság verőfényében épúgy, mint akkor, a mikor a látogatás feldúlja fészket. Arról, hogy a darab vége oly kínosan végtelen s neki oly „larmoyant” módon kell vergődnie, míg a függöny legördül, nem tehet. Ez a szerző s a rendezői színes czeruza bűne. Az utolsó darabban a korcsmáros kis szerepében néma-mimikájával kacagtatott meg. — Ugyanilyen sokoldalú volt Kis Jenő úr. A *Testvérek* Fabrics-jának, a fölösleges „harmadik”-nak természetesen az a hálátlan szerepe, hogy elhalványuljon. De mint ilyen is, beszéde értelmes és nemes volt. Azonban mint a rendőrfőnököt megkínzó örült már kárpótolhatta magát a hatással, de volt annyi ízlése, hogy nem túlozta a darab bohózati túlzásait. A harmadik műben az antipathikus excsábítót, s a negyedikben a még antipathikusabb férjet adta, s a cinizmus klaviatúráján kellett játszania. Száraz s hideg hangja mindkét esetben bevált. Kevésbé vagyunk megelégedve merev tartásával és fás mozdulataival.

A hölgyek közül kitűnt Moly Margit (Marianne a *Testvérek*-ben) és Forgács Rózsa (Gerda a *Látogatás*-ban). Úgy éreztük, hogy Moly Margit kisasszony naiv keresetlenségével, mély érzelmességével egészen olyanak teremtette elénk ezt a bájos gyermekleányt, a milyennek Goethe gondolhatta, a minőkkel Goethe nemcsak képzeletben játszadozott. A kis leány rejtett, de több mint testvéri vonzalmát, a melyről maga sem tud számot adni, zavarát a kísértés alkalmával, majd bátor vallomását igen finom fokozással ábrázolta. — Gerda asszony drámaibb szerepe erősebb eszközöket igényel. Forgács Rózsi kisasszony rendelkezik ezekkel, sőt inkább az erő, mint a báj eszközeivel. A mikor a légkör komorabbá válik, s a látszólag teljesen boldog otthonba betoppan az egykori csábító, néma réműlete, utóbb pedig kétségbeesett vergődése, vezeklése férje előtt valóban megindító volt.

Említsük meg még Dobi Ferencz urat, a póruljárt rendőrfőnököt. Alakítása jó volt, de nyelve még vehetne peregő-leczkéket a Vígszínház művészeinél. A francia bohózat előadása egyáltalában kissé gyorsabb menetű lehetett volna.

Rossz színészek a Mongré-darabjában éktelenkedtek. Nevöket borítsa a jótékony homály, a míg haladásuk föl nem ragyogtatja.

A rendezés tudtunkkal Hevesi Sándor és Moly Tamás urak műve volt.

Ha már most az este hatását összegezzük, be kell vallanunk, hogy a megelégedés érzetével távoztunk haza, ha nem is azzal az érzettel, hogy itt egetverő dolgok történtek, a melyek új korszakot jelölnek. Lehet s reméljük, hogy csalódunk, hogy szemünk, a levés, fejlődés első hullámán megtévedt, s hogy a Thália színházból majdan oly kulturmozgalmak fognak kiindulni, mint Francia- és Németország

hasonló vállalkozásaiból. Mi örülnénk legjobban, ha úgy volna, ha a Thália-társaság úgy drámairodalmunknak, mint színművészetünknek oly tehetségeket nevelne, mint a minők az ilyen kezdetekből külföldön támadtak. Egyelőre ne játszszunk jósszerepet, hanem várjuk érdeklődéssel s jóakarattal a fejleményeket, a további Thália-estéket.

Wildner Ödön.

A nagyváradai munkástanfolyam.

Nagyváradon, mint tudjuk, tavaly indultak meg a szervezett munkások tanfolyamai. Most örömmel látjuk a beküldött programmból, hogy az üdvös vállalkozás az idén tovább folytatódik.

A folyó évi novembertől 1905 márcziusig terjedő 2. ciklusban előadnak: dr. Somló Bódog jogakadémiai tanár szociológiát, Bíró Lajos szerkesztő fejezeteket Magyarország történetéből, dr. Konrád Béla orvos élet- és fejlődéstant, dr. Erdős Adolf természet- és vegytant, dr. Sonnenwirth Lajos jogi ismereteket. E tanfolyamokkal kapcsolatban dr. Edelmann Menyhért négy egészségügyi előadást ígér, Szűts Izsó iparostanuló-iskolai igazgató „Művészet az iparban”, végül dr. Sonnenwirth Lajos „A szocializmus tudománya” címmel tart előadást. A tanfolyam rendes tárgyai 13 — 16 előadásra vannak tervezve. Minden hallgató csak két, tetszése szerint kiválasztott tárgyat hallgathat, de részt vehet a fentemlített kapcsolatos előadásokon, a melyeket a rendes tanfolyam idején kívül tartanak. Az előadások díjtalanok, de minden hallgató köteles a programot, a mely az előadások anyagát is részletesen ismerteti, 60 fillérért megvenni. Nem lesz érdektelen, ha a mi tanfolyamaink beszámolója mellett e vidéki párhuzamos vállalkozás két évi eredményéről is közölhetünk majd beszámolót; remélhetőleg szintoly örvendetesét.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG.

Vita a társadalmi fejlődés irányáról.

— Folytatás. —

I. Gróf Batthyány Ervin zárbeszéde.

(1904 május hó 13. vitaülés.)

A Társadalomtudományi Társaság által rendezett felolvasásokon és vitákon kifejezésre jutott nézetek két ellentétes felfogás körül csoportosulnak: az egyik a társadalom mai rendszerének fenmaradása, illetve fentartása, a másik annak elmúlása és a társadalomnak teljesen új alapokon való felépülése. Az első magában foglalja a liberalizmust és a konzervativizmust, keresztény-szocializmust és a krisztianizmus nevei alatt fellépő irányzatot, melyeknek közös fővonása, hogy a társadalom bajait „a mai rend keretén belül” az uralmon levő tényezők által keresztülvendő reformok által óhajtják orvosolni. És azon áthidalhatlan szakadék, mely ezen irányokat a szocializmustól és anarchizmustól elválasztja, ez a nagy tévedés teszi egyformán czélszerűtlenné és kivihetetlenné mind a kettőt. A társadalmi jelenségek nem elszigetelt tények, melyeken tetszés szerint változtatni lehetne, hanem organikus fejleményei a társadalmi rendszernek, melyek elháríthatlanul és újból és újból létrejönnek, a míg az ok a fennálló társadalom alapintézményei ugyanazok maradnak. De épp ezeket akarja a nevezett két irányzat mindenáron fenntartani; és ezzel ellentétbe jön a társadalom fejlődésével, mely az emberek átalakulásban levő intellektuális és erkölcsi színvonalának és törekvéseinek — egyszóval világnézetének — új formákat keres és melyet külső intézkedésekkel sem feltartóztatni, sem irányítani nem lehet.

A mai társadalom — és minden civilizált társadalom — az *uralkodáson*, az emberek osztálykülönbségén és osztályellentétén alapszik. Ez az alapelv a tulajdon és az állam intézményeiben nyer kifejezést

és direkte vagy indirekte ezek hozzák létre a társadalom mai állapotát. Nem akarom ezt most részletesebben megrajzolni; azok a képek, melyeket e két szó: nyomor és háború élénk idéznek, eléggé jellemzik azt. Ezek a viszonyok nap-nap után számtalan ember életét, egészségét és boldogságát pusztítják el; az emberek nagy része alig elviselhető tehernek érzi azokat. Lelkükben egy új társadalmi állapot ideálja keletkezik, a melyben nincsenek gazdagok és szegények, uralkodók és elnyomottak és az emberek testvéri egyenlőségben és szeretetben dolgoznak és élnek együtt.

Es ezen ideál képzetének lehetősége, az utána való vágyakozás az első lépés ahhoz, hogy az meg is valósuljon. Az emberek kezdik megérteni életük valódi értelmét, felismerni, hogy életük egy az egész emberiség életével. És ha ezen belátás megerősödik és általános lesz, akkor mindenki tényleg „úgy fog cselekedni másokkal, mint a hogy akarja, hogy mások cselekedjenek ő vele”.

Érdekes, hogy épp az egyházi kereszténység, mely azt vallja alapítójának, a ki ezen szavakat mondta, támadja legerősebben azt a társadalmi irányzatot, mely azokat — 2000 év multán — az emberiség életének alapjává akarja tenni. Ez csak azt mutatja, hogy az egyházi kereszténység dogmáinak a kereszténységhez — krisztusi értelemben — semmi közük sincs. De a míg dogmákkal vitatkozni nem lehet, méltán várhatnánk több belátást attól az iránytól, mely állítólag tudományos alapon állva kijelenti, hogy ezen elv az emberi természettel ellenkezik.

Mi hát az az emberi természet? Ha tudományos világnézetünk sarkitételét, a fejlődést nem akarjuk megtagadni, akkor az embert csakis mint az élő lények hosszú fejlődési sorozatának egyik fokát tekinthetjük; és mi joggal mondhatjuk, hogy ez a legutolsó? És ezt a fejlődést nem szabad pusztán biológiai változásként felfogni; annak legfontosabb momentuma az intellektuális és erkölcsi élet, egyszóval a világnézet átalakulása; másképp vissza kell térnünk a bibliai mythoshoz, hogy az emberi természet az állati testbe egy Isten által belélelt valami, a mi ezen „teremtés” óta változatlanul és változhatlanul él benne. De ha a világot egységesen tekintjük, mint saját belső lényéből folytonosan fejlődő életet, akkor nem mondhatjuk, hogy ez vagy amaz megfelel vagy nem felel meg az emberi természetnek. Az ember, világnézetének bizonyos fokán csupán saját érzékileg korlátozott egyéniségének életét bírta felfogni. Az ő természetének az felelt meg, hogy egyedül saját szükségleteit elégítse ki és mindenkit, a ki ennek útjában áll, legyűrjön, megöljön, esetleg meg is egyen. De a társadalomban élő ember ezt többé éppen nem tartja természetesnek. Ő a család, törzs, nemzet vagy osztály életének tudja a maga életét, természetesnek találja, hogy a vele egy csoportban élő embereket segítse, védje és jogaikat tisztelje, de természetesnek tartja azt is, hogy más csoportok tagjait ellenségeinek tekintse és a mint lehet elpusztítsa. A mi világfelfogásunk azonban mindinkább eltávolodik ettől is. Mind szélesebb

körben ver gyökeret az egész emberiség összetartozásának felismerése; mi magunk szenvedünk, ha más embert — bármily csoporthoz tartozzék is — szenvedni látunk és örülünk, ha őt boldognak tudjuk; természetesen, a világnézet ezen három fokozatát nem választják el merev határok, egyik belenyúlik a másikba, de a fejlődés iránya az, hogy az *én* fogalma mindinkább kitágul, és az önzés, melyet a felszólalók nagy része mint az „emberi természet” társadalomellenes és korlátozandó tendenciáját igyekeztek odaállítani, a korlátolt egyénről kiterjeszkedik a csoportra és végül az egész emberiségre. Ez az önzés pedig minden altruizmusnál magasabban áll és a társadalmi élet egyetlen biztos alapja. Ezzel azt hiszem, megfeleltem Leopold Lajos barátom ellenvetésére is, a ki az anarchizmust azért nem hajlandó társadalmi irányul elismerni, mert ez a szolidaritást apriorisztikusnak tartja. A fennálló rend védelmezői meg az individualizmust tartják apriorisztikusnak.

Egy bizonyos értelemben mind a két állítás igaz, a mennyiben tudniillik szolidaritás alatt a mindenség fundamentális egységét, individualizmus alatt pedig annak egyéni differenciálódását értjük. De ezen két princípium öntudatra jutása az emberekben természetesen időben történő fejlődés. Minden jel arra mutat, hogy most egy olyan társadalmi rendnek megyünk eléje, melyben önszeretet és emberszeretet, individualizmus és általános szolidaritás egybe fognak esni; az e felé való fejlődésben látom én mindenkor az emberi haladás lényegét; és a társadalmi irányzatok értékét az határozza meg, miképpen illeszkednek bele ezen fejlődésbe.

A liberalizmus és a másik soknevű irány programja tisztán külső természetű; az ember belső lényegét érintetlenül hagyja és pusztán külső intézmények fenntartásával és reformjával véli a társadalmi fejlődést szabályozhatni. Intézkedései közül az egyik rész egyszerűen fenn akarja tartani a fennálló osztálykülönbséget és hatalmi szervezetet, melyek pedig egy elmúló félben levő fejlődési fok képződményei. Egy másik rész az ezek által elnyomott és kizsákmányolt tömegek sorsán akar enyhíteni, de nem úgy, hogy a kizsákmányolást lehetetlenné tegye, hanem úgy, hogy a kiváltságosak az összeharácsolt vagyon egy részét alamizsnaként visszaadják a kizsákmányoltaknak. A harmadik rész kollektivistikus természetű, vagyis az a tendenciája, hogy a társadalom munkájának gyümölcse ne egyeseknek, hanem a társadalom összességének javára fordíttassék. De ezt a szocializmustól vette át és gondja volt reá, hogy „a mai társadalmi rend keretein belül” vagyis — mivel ezek a keretek ezen elvnek egyenes ellentétei — sehogy se akarja megvalósítani.

Szemére vetik az anarchizmusnak, hogy minden organizációt és fegyelmet és ezzel minden kultúrintézményt lehetetlenné tesz. Hegedűs Lóránt úr nevetségessé igyekezett tenni egy olyan vasutat, melynél az alkalmazottak nem egy felsőbb fórumnak engedelmessé válnak, hanem saját belátásuk és akaratuk szerint végzik a szolgálatot. Csakhogy az

észszerű összeműködés, melyre ez esetben szükség van, semmiképen sem teszi szükségessé egy *uralmi* szervezet fennállását; de ellenkezőleg feltételezi a szabad egyéni felelősséget és kölcsönös segítséget, vagyis az anarchikus-szocialisztikus világnézetet. Ha a közreműködők csak a kényszerűség, felülről jövő parancs és fegyelem szorítják munkájok végzésére és mindenikük csak a maga kicsinyes személyi érdekével törődik, akkor az eredmény az lesz — a mit manapság látunk. A valódi organizáció csakis az egyének szükségleteiből, belátásából és szabad elhatározásából fakadhat és ez eleve kizár minden felső uralkodó hatalmat és kényszert. Éppen a vasutak szervezete szolgáltatja erre már ma is a legjobb példát: az európai vasúthálózatot alkotó számtalan társaság és vállalat a forgalmat, díj szabást stb. teljesen egy-egyedül oldotta meg. És ezen megállapodásokat nem egy felsőbb fórum hozta létre és tartja fenn, sőt még egy központi szervezet sem, hanem csupán a résztvevők szabad megegyezése.

A liberalizmus álláspontját különben nagyon őszintén és találóan világította meg Hegedűs úr, a mikor kijelentette, hogy a szocializmus és anarchizmus Magyarországon az uralkodó faj *létérdekét* veszélyeztetik. Felteszem, hogy uralkodó *faj* alatt tulajdonképp az uralkodó *osztályt* érti; mert hiszen a magyar proletár épp úgy szenved a jelen állapotok alatt, mint tót vagy oláh testvére és a magyar arisztokrácia, zsenri és polgárság létérdeke az, a melyért Hegedűs úr liberális érzése — épp úgy, mint konzervatív és keresztény-szocialista kollégái — aggódnak. És éppen az, hogy ezen irányok egy osztály *létérdekét* elébe helyezik az igazságnak és az emberiség boldogulásának, legjobban jellemzi őket. Ezzel kimondták magukra a halálos ítéletet, jobban, mint én azt a leglesújtóbb érvekkel tettem volna.

A szocializmus és anarchizmus az az irány, mely az emberiség fejlődésével összhangban áll. Eszményük egy, céljuk közös, annyira, hogy végeredményükben egyik a másik nélkül nem is lehetséges. Nem is szívesen említem őket, mint külön két irányt, hanem inkább anarchikus szocializmusról akarok beszélni, mert azt hiszem, hogy a szocializmusnak keletkezésében is anarchikusnak kell lennie, hogy célját elérje. A nem-anarchikus szocializmus félreismeri saját jelentőségét, ha a szocializmust a *mai* termelési állapotokból és osztályellentétekből akarja leszámaztatni; az sokkal univerzálisabb és régibb keletű, mert *minden* kizsákmányolás és osztályuralom ellen irányul, ez pedig a civilizációval egyidős. A termelés technikai formája ezen az időn belül sokszor és sokat változott és ehhez mérten módosultak az uralkodás és osztályellentétek formái is — rabszolga, jobbágy, proletár a legszembevetőbb típusai ezen változásnak — de lényege ugyanaz maradt. A történelmi materializmus hatalmas kultúrmunkát végzett, a mikor megszabadított bennünket a theokratikus szentimentális történelmi mesemondástól és besorozta az embert a természet organikus rendszerébe. Csakhogy az evés, ruházkodás stb. . . az embernél többé-

kevésbé öntudatos cselekvések és valamely kor gazdasági rendszere nem automatikus fejlemény, melyre az embernek nincs befolyása. Az ember különböző fejlődési fokain különféle dolgokat tart szükségesnek (eltekintve persze az elkerülhetlen primitív szükségletektől) és ezeket más és más módon törekszik elérni; így függenek egy kor gazdasági és társadalmi viszonyaitól végső elemzésben az egyének intelligenciájától, belátásától és erkölcsi érzésétől, egyszóval világnézetétől. A kapitalizmus és annak megteremtője, a gépipar mai formája soha se jöhettek volna létre, ha az emberiség nagyobb részének világnézete nem állott volna azon az alacsony fokon, mely a nyereségben, anyagi élvezetekben és másokon való uralkodásban keresi az élet értékét.

És most se a gazdasági fejlődés változtatja meg az emberek sorsát, hanem fordítva, az öntudat fejlődése, egy magasabbrendű világnézet terjedése ébreszti fel az elnyomottakban a szolidaritást, a kölcsönös segítséget, melylyel a kizsákmányolásnak ellentállanak és azt eddig is lassanként szűkebb és szűkebb körre szorították. De ha a termelési koncentráció egész a legteljesebb kollektívizmussig is fejlődne a *szocializmus világnézete nélkül*, azt a hatalmon levők épp úgy ki fogják használni a kizsákmányolásra, mint a hogy kihasználták a mai „szabad versenyt” és a feudális jogokat. Az *uralkodás* alapjait kell tehát aláásni és ennek csak egy módja van: az emberek *belső átalakulása*. A mitől a szocializmusnak leginkább őrizkednie kell, az a hatalommal való szövetkezés és a törekvés a hatalomra; bárcsak sikerülne, hogy úgy ne járjon, mint a kereszténység Konstantin császár alatt! Garami barátunk azt vetette szemére az anarchisztikus szocializmusnak, hogy nem látja az utat, nem ismeri az eszközöket a közös cél elérésére. De én azt hiszem, hogy sokkal kevésbé tévedhetünk le a helyes útról, ha ideáljainkat külső életünkkel összhangba igyekezzünk hozni és ezáltal megfosztjuk az uralkodó rendszert egyetlen alapjától: az autoritás iránti tisztelettől és engedelmességtől, mintha politikai és gazdasági stratégiákkal igyekszünk a hatalmat az uralmon levők kezei közül kivenni.

Mіндеzt nem a szocializmus támadására, hanem megvédésére hoztam föl; nem is akarok vele a „Harmonieapostel”-ek mintájára a t. közönség erkölcsi érzésére appellálni. Az anarchikus szocializmus társadalmi ideáljait én is csak az osztályharc útján hiszem megvalósíthatóknak, de ezt nem az osztályoknak a hatalomért folytatott háborújában látom, hanem egy magasabb világnézetet képviselő osztály küzdelmében a túlélő, nyüggé vált formák eltörléséért. Ebben a küzdelemben egynek kell lennie mindenkinek, a kiből az új társadalmi ideál képe él és ez előtt félre kell tennünk minden részletekben való eltérést; ha a lefolyt vita ezt elősegítette, akkor nem volt hiába.

II. Dr. Gratz Gusztáv zárbeszède.

(1904 májas 10. vitaülés.)

A hosszantartó vita, mely utolsó vitaülésünkön véget ért, oly sok érdekesnél érdekesebb problémát vetett fel, hogy valóban zavarban vagyok, a mikor mint az egyik fejlődési irány, a liberalizmus előadója, még egyszer szót kell kérnem, hogy a magam szempontjából levonjam következtetéseimet e vitából s annak eredményeiből. A múlt szelleme, a jelen törekvései és a jövő ideáljai egyaránt találtak hivatott védőkre körünkben. Hallottunk tudósokat, kik emelkedett szempontból magyarázták meg korunk irányadó áramlatait, praktikusukat, kik okszerű tanácsokkal látták el a legközelebbi teendőkre nézve és apostolokat, kik eleven képzelettel új és szerintük szebb jövőt rajzoltak szemünk elé. Egyetértésre nem jutottunk, hisz mindenkit meggyőző örök igazságokat ép ezekben a komplikált kérdésekben már a szempontok különbözősége folytán sem lehet találni. A mi az egyiknek fontosnak tetszik, az a másiknak közömbös, a mit az egyik óhajt, attól a másik fél, a mit az egyik oldalon nagy nehezen erős érvekkel megkonstruál valaki, azt a másik oldalon ép oly súlyos érvekkel lerombolja a másik. De ép ezért társaságunk az elmúlt hetekben hű tükörképét adta a társadalomnak, hol szintügy mérkőznek a legkülönbözőbb irányok és szempontok és a mint itt nincs győző és nincs legyőzött, úgy a nagy társadalomban is ki tudná megmondani, hogy melyik irány fog győzelmesen kikerülni a harcából. Talán egyik sem! Mintha igaza volna Luther Márton egy drasztikus mondásának, a mely szerint az emberiség olyan, mint a részeg ember, ki lovagolni akar. Ha felsegítjük lóra az, egyik oldalon, lepottyan a másikon és ha kis időre meg is üli a nyeret, nem tudja, hogy a ló merre viszi őt. De azért az ilyen discussiok, mint a metyiknek tanúi és hallgatói az elmúlt hetekben voltunk, kétségtelenül sok élvezetet, sőt talán — nincs kizárva — némi tanulságot is nyújtanak.

A mikor tehát ily körülmények között most a vita végén is kijelentem, hogy hű maradok eredetileg elfoglalt álláspontomhoz, a mely szerint a helyesen felfogott és salakjától megtisztított liberális irány az, a melyen az emberiség szellemi, anyagi és erkölcsi javát és haladását a legcsekélyebb áldozatokkal és a legbiztosabban mozdíthatjuk elő, ne méltóztassanak korántsem azt gondolni, hogy ezzel tagadni akarom minden más törekvésnek jogosultságát. Világért sem akarom követni Picos de Mirandola gróf példáját, a ki az úr kegyelmének 1486. évében Róma egyik kolostorának kapuján 900 thezist függesztett ki a tudomány minden szakából, büszkén kijelentvén, hogy e tételeket, mint abszolút igazságokat megvédi bárkivé) szemben. Elismerem, hogy a liberalizmus *ellen* is lehet fölhozni érveket, és hogy a konzervativizmus, a szocializmus, sőt anarchizmus *mellett* is lehet súlyosan argumentálni. Ezt a vitát nem is fogja eldönteni semmi, mint maga az élet, a jövő

fejlődése, sőt nagyon tartok tőle, hogy ha majdan az emberiség végig kóstitolt minden az ő boldogítására kitalált rendszert, csak arra az eredményre fog jönni, hogy az egyikben is van jó és üdvös vonatkozás, a másikban is, csak egy nem létezik: abszolúte jó rendszer, mely minden érdeket tökéletesen kielégít. Ez meddő eredmény, mely így ridegen odaállítva fatalizmusra vezetne, de éppen ebből az eredményből vonom le a legfőbb érveket a liberális eszméknek helyessége mellett.

Mert mit akar a liberalizmus? A mikor arra törekszik, hogy az egyéni gondolatot, az egyéni akaratot szabaddá tegye, hogy az egyéneket nem ugyan gazdaságilag, de jogaik szempontjából egyenlőkké tegye egymással, hogy az egyéneknek befolyását demokratikus intézmények által az államok és társadalmak vezetésére is biztosítsa, hogy a folytonos haladást, az intézményeknek a változó eszmékhez való hozzáalkalmazkodását megkönnyítse, hogy elhárítsa mindazokat az akadályokat, a melyek a békés fejlődésnek útjában állnak, voltaképpen nem tesz mást, minthogy megkönnyíti azt, hogy minden kornak minden vágyakozása a lehetőség szerint érvényesüljön. A tiszta liberalizmus egyedüli dogmája az, hogy minden, törekvés egyaránt jogosult, hogy tehát minden törekvés szabadon érvényesülhet addig a határig, a melyen épp oly jogosult törekvésekbe nem ütközik, és a törekvések ezen ütközéséből, az egyéni és társadalmi érdekeknek ezen természetes kiegyenlítéséből alakítja ki magának azt a politikát, a melyet egy adott államban, egy adott időben megvalósítani igyekezik. Csak egyet zár ki a liberális doktrína minden körülmények között, azt a mi az erőknél ezen szabad fejlődését, szabad mérkőzését meggátolja.

Erre mondták sokan, hogy ez negatív elv és hogy ezért a liberalizmus nem képes megvalósítani az emberiség nagy céljait. Ezt kifogásolták a liberalizmusban a konzervatív világnézet összes képviselői, ezt kifogásolta benne a szocializmusnak egy igen tudós és a dolgokat magas szempontból tekintő védője, Garami úr is, és állításaiknak beigazolására hivatkoztak éppen az én expozémnak egy passzusára, a melyben azt mondtam, hogy a liberalizmus üres keret, melyet meg kell tölteni szociálpolitikai tartalommal. Hát én azt most is elismerem, hogy a liberális politika, a liberális elv negatív, de ezt nem tartom hibának. A liberalizmus negatív, mert az akar lenni. Megállapítja szigorúan, ha úgy tetszik negatív, azokat a szabályokat, a melyek az egyéni törekvések szabad kifejlődését lehetővé teszik, pozitív irányban legfőljebb odáig megy, hogy intézményesen megkönnyíti ezeknek a törekvéseknek szabad kifejlődését, de a liberális politikának *tartalmát* mindig maguknak az egyéneknek társadalmi törekvései adják meg.

Abban a mi a liberalizmus magvát adja, az egyéni és társadalmi törekvések szabad érvényesülésének biztosításában ma a felvilágosodott konzervativizmus és a szocializmus hívei jóformán egyetértenek, ebben a tekintetben teljes terjedelmükben azokat a tanokat veszik át, melyeket a liberális doktrína teremtett meg. Honnan jönnek akkor mégis a táma-

dások a liberalizmus ellen. Én két okra vezetem vissza azokat. Úgy látom ugyanis, hogy a más felfogások követői vagy az ellen a doctrinair liberalizmus ellen harcoltak, amelyik azt akarja, hogy a liberális politika egyáltalában semmit se tegyen, mint azt, a mi lényegéből folyik, azaz biztosítsa a szabadságjogokat, és aztán nézze nyugodtan, mit csinálnak az egyesek, vagy pedig harcoltak a konkrét formát öltött liberális politika ellen, a mint azt különböző országokban ily czégér alatt áruba bocsátották. Az első csoportba tartoznak, különösen a konzervatív nézlet képviselői, kik majdnem kivétel nélkül a ma gyakorlatban már alig létező doctrinair liberalizmus ellen irányították támadásaikat, a másikba a szocializmus hívei, kik leginkább azt a liberalizmust támadták, a melyet a különböző hozzánk közelebb vagy távolabb létező liberális pártok képviselnek. De a kik a kérdést így állították fel, azok — legalább én velem szemben — nyitott kapukat törtek be. Én sohasem állítottam, hogy az állam befejezte feladatát, ha a szabadságokat biztosította, és sohasem állítottam, hogy a liberalizmus eszményét, bármely ország valamelyik politikai pártja megvalósította volna. Ellenkezőleg határozottan hangsúlyoztam, hogy a liberalizmus azzal, hogy az egyéni társadalmi törekvések szabadságát biztosítja, csak keretet alkot meg, mely nem zárja ki, hogy a liberális gyakorlati politikusok ezenkívül még pozitív politikát is folytassanak, pozitív politikát, mely hozzásimul a társadalom minden vágyaihoz, a mely hajolhat a konzervativizmus vagy a szocializmus felé, a mely megtölti a liberalizmus kereteit és a melyiktől a liberalizmus szempontjából csak *egy*t kell feltétlenül megkövetelni: hogy t. i. azt a bizonyos liberális keretet szét ne rombolják és a társadalmi erők szabad fejlődését meg ne akadályozzák. És viszont, egyenesen hangsúlyoztam, hogy az, a mit eddig a liberalizmus neve alatt gyakorlatilag megvalósítottak, részben a liberalizmus igen szűk értelmezése, részben a liberalizmus követelményeinek lanyha megvalósítása miatt semmiképpen sem tekinthető a liberalizmus ideáljának, sőt igyekeztem kimutatni a liberalizmus igen kevésbé kielégítő formája elterjedésének okaira is, mely abban áll, hogy a liberális tanokat a történeti fejlődés utolsó évszázadában egy előretörekvő erős osztály a maga érdekében meghamisította. És a mint én sem az ellen az abszolút konzervativizmus ellen küzdök, melynek itt-ott képviselője akad és mely az elnyomatással, a teljes stagnációval volna egyetértelmű, a mint az anarchizmusnak is csak azon tisztultabb faja ellen küzdök, mely nem terrorisztikus eszközökkel, törrel és bombával akarja az emberiséget boldogságra kényszeríteni, a mint a szocializmus védőinek leendő államszervezeteikben való eljárását sem Ítélem meg abból, a mint ma bizonyos kongresszusaikon saját eretnekeik ellen viselkednek: úgy viszont én is vindikálom magamnak azt a beneficiumot, hogy a ki a liberalizmus ellen érvel, ne tartsa szem előtt sem annak torzalkjait, sem doctrinair formáit, sem a neve alatt forgalomba jött politikai párttörekvéseket, hanem azt, a mit ma a liberalizmus még

meg nem valósított végcéljaként kitűztünk. *Hanc veniam damus, petimusque vicissim.*

Ezért én megvallom, nem nagyon értem, ha valaki az egész kérdést egyszerűen megvető kézmozdulattal utasítja el, azt mondván: a liberalizmus csődbe jutott, nem volt képes az emberiséget boldogítani, nincs többé szerepe. Hát ez nem áll, a liberalizmusnak még igen nagy szerepe van, sőt még hozzá sem jutott, hogy szerepét végig játssza. És ezért igen sajnálom, hogy Garami Ernő t. barátom, a ki pedig érdekes fejtegetései során mindvégig komoly, alapos érvekkel igyekezett küzdeni, a liberalizmus sorsát eldöntöttnek vélte egy igen tetszetős falláciával, a mikor azt mondta: „a jelen bajai a liberális rendszerben fejlődtek ki, tehát a liberalizmus nem gyógyíthatatja azokat, mert hisz csak Münchhausen tudta magát saját czopfjánál fogva kivonszolni a mocsárból”. Ez nem egészen úgy van. A jelen bajai a liberális rendszerben fejlődtek ki. Igen, de egy hamisan felfogott, önző célokra kihasznált liberális rendszerben, a mit éppen Garami Ernő úr tud legjobban. Mindjárt ő vele fogom ezt bebizonyítani. Az, a mit a modern szocializmus hívei követelnek, egy jó darabon a liberális doktrínával egyezik, a liberális elveket akarja tisztább formában kifejezésre juttatni. A mikor a szoczialisták az egyesülési, a gyülekezési szabadságot, a teljes jogegyenlőséget, az általános választói jogot követelik, nem-e követelnek oly dolgokat, melyek a liberalizmus lényegéhez tartoznak, a melyeket azonban a liberálisnak nevezett politikai pártok nem tudtak vagy nem akartak megvalósítani? Eszem ágában sincs, apasági keresetet intézni a szocializmus ellen, vádolni őket, hogy ők e részben kisajátították a liberalizmust, hisz ez teljesen egyremegy, nem az a fő, hogy új utón haladjunk, de az, hogy jó utón haladjunk, de azt mindenki meg fogja engedni nekem, hogy a szoczialista program ezen, úgyszólván bevezető része, nemcsak összeegyeztethető a liberalizmussal, de egyenesen folyik belőle. A különbség a szocializmus és a tulajdonképpeni liberalizmus közt csak a gazdasági szabadság vagy kollektívizmus alternatívájánál áll elő, és ott aztán a szocializmus tanai az egész liberális elméletet szemben találják magukkal. De vallja meg maga Garami úr, hogy ma a szocializmus, mivel szerez magának több hívet, azzal-e, hogy ostorozza a liberálisnak létező állapotok hibáit teljesen a régi liberalizmus tiszta elvei szempontjával, vagy azzal, hogy a kollektivisták állami élet gyönyöreit állítja oda hívei szeme elé. Én elég szoczialista népgyűlésen voltam jelen és tapasztalásból tudom, hogy ott bizony keveset beszélnek a kollektívizmusról, de annál többet a szabadság elfojtásáról, letiprásáról, megnyirbálásáról, tehát oly dolgokról, a hol ők és a tiszta liberalizmus hívei egy és ugyanazon talajon vannak, a hol ők a liberalizmus jelszavaival küzdenek. Tehát úgy látom, ők is a liberálisnak nevezett rendszerek hibáit a liberalizmus egy erősebb esszenciájával akarják meggyógyítani, azaz ők is saját czopfjuknál fogva húznák ki önmagukat a mocsárból, ha

ugyan ez a hasonlat csak némileg is találó volna. A liberalizmus, tehát nem juthatott csődbe, ha árui még oly nagy keresletnek örvendenek, nem juthatott csődbe már csak azért sem, mert hisz voltaképpen magában még üzletet sem nyitott csak oly társakkal, kik az üzlet jövedelmét saját zsebükbe vándoroltatták.

Épp oly kevéssé tartom jogosultnak azt a másik, kivált konzervatív oldalról jövő érvet a liberalizmus ellen, hogy az csődbe jutott, nem képes az embert boldogítani, mert csak azt mondja, mit nem szabad tenni, de ezenbélül teret nyit a fékezetlen egyéni önzésnek. Már reámutattam, hogy ez csak a doctrinair liberalizmusra áll, mely valójában úgy fogja fel a liberális állam hivatását. De ennek a doctrinair liberalizmusnak híveit ma hiába keresnők. A mai liberális politika elméletben és gyakorlatban igenis ragaszkodik ahhoz, a mi a liberalizmus lényegéből folyik. Megállapítja a szabadságjogokat, a melyekkel szemben semmit a világon érvényesülni nem enged, a mi *sine qua-non*-ja minden liberális államalakulatnak, de azért semmiképpen sem mondja, hogy ezzel az állam feladata ki van merítve. A liberális intézményeknek teljesen ép fenntartása mellett a liberálisok gyakorlati politikájának mindenha számot kell vetnie a társadalom mindenkori törekvéseivel és ezekből kell pozitív tartalmat nyernie. Azért látjuk, hogy az olyan liberális országokban, a hol a társadalmi erők konzervatív formában nyilatkoznak meg, a politika teljes hasonlóságot mutat oly törekvésekkel, a melyeket bátran konzervatívoknak tekinthetünk, míg ismét más liberális országokban, a hol a társadalmi erők között a munkásosztály törekvései lépnek különösen előtérbe, a liberális politika szocialisztikus színeket kezd öltetni. És éppen a liberalizmus ezen alkalmazkodó képességében, mely abban áll, hogy igazán csak olyan tételeket állít fel fix pontokul, melyek jogosságát manapság, legalább elvben, sem a felvilágosodott konzervatív, sem a szociálista nem szokta tagadni, azonkívül azonban az örökéletű, mindeneket boldogító társadalmi elméleteknek és tételeknek létezését kereken tagadja, látom én a liberális eszmének főerősségét. De még egy oknál fogva nem fogadhatom el azt az ellenérvet, hogy a liberalizmus pozitív irányban nem tehet semmit az emberiség boldogulására. Nem fogadhatom el, mert a kik ezt az érvet felhozták, többnyire a liberalizmusnak azt a koncepczióját tartották szem előtt, a mely szerint az állam egyedüli feladata az egyeseket fizikai bántalmazások ellen megvédeni, míg az új liberalizmus elismeri az államnak azon feladatát is, hogy az egyeseket a gazdasági elnyomatás ellen megvédje. Erre különben expozémban eléggé bőven terjeszkedtem ki.

Mielőtt tovább mennék, engedjék meg, hogy pár szóval összegezzem az eddigi eredményeket. Abszolút, minden érdeket kielégítő, örök igazság társadalmi rendszer szerintem nem létezik. Ezért legjobb, ha az egyes társadalmaknak mindenkor meg van az a lehetőségük, hogy

mindenkori törekvéseiket és vágyaikat könnyen megvalósíthatják. Ezt akarja lehetővé tenni a liberalizmus, a mikor intézményileg biztosítja az egyes társadalmi erőknél az államok keretén belül való érvényesülhető süket. A liberalizmus tanait helyeseknek, igazaknak tartom, de megvalósításuk nem merítheti ki egy modern állam feladatait. Tartalmuk: *la vérité, rien que la vérité* de nem *toute la vérité*. Azt pedig, hogy mit valósítson meg a politika a überaus elvek mellett, azokon kívül, de sohasem azok *ellenéve*, annak mindenkor a társadalmi törekvések szerint keh¹ kialakulnia. A mai korban, a mikor a munkásosztály magát mai elrendezkedésünk mellett gazdaságilag elnyomottnak, kizsákmányoltalak tartja, a liberális politikának ezzel a törekvéssel kell első sorban számot vetnie és azért szociális tartalommal kell kiegészülnie, nem félelemből, nem önvédelemből, de mert lényegében van, hogy az alapelvvel nem ellenkező társadalmi törekvésekkel egészíti ki önmagát. A határvonalat, a meddig a liberalizmus szociális politikájában elmehet, mindig megadja az az elv, hogy a liberális politika cselekedhetik ugyan a liberális tanokon kívül is, de sohasem azok ellenére.

Miután így igyekeztem körülhatárolni, mi az, a mit én liberalizmusnak tartok, engedjék meg már most, hogy az itt kifejtett három főbb társadalmi iránynyal szemben megvédjem ezt az álláspontot.

Sorban utánam következett — de különben is vele szeretnék először foglalkozni — az *anarchizmus* szószólója, gróf Batthyány Ervin úr. Igen értékes fejtegetéseiben ő nekünk egy új világ képét állította szemünk elé, egy oly világot, a hol nincs külső kényszer, hol az emberek nem tartja össze más mint a szolidaritás érzete, hol kölcsönös barátságban, békeességben él egymás mellett mindenki, a nélkül, hogy a másikat zavarná, olyforma állapot, mint a holland iskola azon gyakori festményein, a melyek a paradicsomot ábrázolják és a melyeken farkas és bárány, gazella és tigris, róka és tyúk nyugodtan egymás mellett fekszenek, örülnek életüknek és mást nem tesznek. Elismerem, hogy ez a kor, ha valaha létezett, ideális kor volt és elismerem azt is, hogy a Batthyány gróf úr által megrajzolt kor, ha valamikor fog létezni, ideális kor lesz, de a mint az említett képek szemlélésével sohasem tudtam megszabadulni attól a gondolattól, hogy a paradicsomban voltaképpen miből táplálkozott a farkas, a tigris és a róka, a mikor a bárányt, a gazellát és a tyúkot nem volt szabad bántaniok, és e kérdésre magamban mindig csak azzal tudtam megfelelni, hogy akkor a ragadozók más vérmérséklettel, más természettel bírtak, úgy Batthyány gróf úr fejtegetéseire sem tudok mást mondani, mint hogy azok nem a mai emberekre, de egy más, lelkében teljesen átformált emberi nemre vannak szabva. Ezzel neki nem mondom új dolgot, hisz éppen az anarchizmus hívei erősen hangoztatják az emberiség átformálódásának szükségét. Nem is volna méltó ellenérv, ha azt válaszolnám t. előadótársamnak, hogy tegyen próbát és valósítson meg egy kényszer nélkül alakult társadalmat mai átlagemberekből. Ezt ő sem akarja és tán ő maga sem fogadna el olyan

missziót, hogy egy államot most rögtön saját elvei szerint rendezzen be. Ezt kifogásolni tehát a *thema probandi* eltolása volna. Az ő álláspontjára helyezkedve inkább azt kell kutatnunk, hogy vajjon az ő kényszer nélküli társadalma 1. kívánatos-e, 2. megvalósítható-e legalább idővel. A mi kívánatos voltát illeti, maga az az idillikus állapot, a melyet az anarchikus társadalom megteremtene, talán sok szenvedéstől, harctól, küzdelemtől mentené meg az emberiséget, de kétségtelenül a mi egész modern civilizációnk ennek az elismerem nagy érdeknek áldozatául esnék. Az emberiségnek ama hatalmas előretörekvése, mely most évszázadok óta tart, kétségtelenül az egyének és nemzetek egymásközi küzdelmének és versenyének köszönhető, annak a vágynak, hogy egyik többet tegyen mint a másik, az igények folytonos szaporodásának, az étvágy növekedésének. Az, a mit az anarchizmus apostolai prédikálnak, az egymásnak való alárendelés, a békés együttélés előfeltétele, az a lemondásnak evangéliuma. Nem akarom eldönteni a kérdést, hogy az örök béke a szenvedések korlátozásával érdemel-e elsőbbséget, vagy a mostani friss harc, a lemondás az élvezetekről vagy a törekvés az élvezetek kvantitatív és kvalitatív fokozására. Az első a filozófikusabb, a másik az emberibb álláspont. Én — még át nem alakult gyarló ember lévén — megvallom, nem tudok egészen az anarchizmus filozófiai magaslátára emelkedni, nekem tetszik a mi küzdelemteljes életünk úgy is, a mint az van és ha az anarchikus állami ideálokról hallok, mindig eszembe jut az a gyermek, a mely a mennyország után érdeklődött és kérdezte, mit is fognak majd ott csinálni. „Mindenki jól fogja magát viselni, és himnuszokat fog zengeni Isten dicsőségére”. „És aztán?” „Egyet semmit.” „Nos hát —” sóhajtott fel a gyermek — akkor én ezentúl nem is fogok imádkozni azért, hogy a mennybe jussak.” Így vagyok én az anarchista ideállal. De lehet, hogy a gyarlóság és fogyatkozás bennem van.

A másik kérdés, a melyre az anarchizmus híveinek is meg kell felelniök, az, hogy megvalósíthatók-e az ő elveik, azaz átformalthatók-e úgy az emberek, hogy az anarchista eszmény megvalósítható legyen. Erre a kérdésre nehéz megfelelni, de kétségtelen, hogy az emberiség eddig soha ilyen lelkiállapotban nem volt s sehogysem tudom észrevenni, hogy az önzés, mely az anarchista eszménynek útjában áll, ma gyengébb volna, mint azelőtt. Az őskereszténységnek voltak anarchikus vonásai, de ez a vallás akkor az elnyomottak vallása volt, kiket egy közös kötelék tartott össze az elnyomókkal szemben. Ezek annyira túl-erősek voltak, hogy velük szemben semmi más, mint a passzív ellenállás nem volt lehetséges. Ezért erényt csináltak a szűkségből s ha valaki megütötte őket arczuk egyik felén, annak odanyújtották arczuk másik felét is, hisz visszaütniök nem lehetett és akkor mutatkoztak legerősebbeknek, mikor az ütéseket föl sem vették, mert ezzel kicsavarták elleneiknek fegyverét kezükből. De az elnyomottak vallása is más szint öltött, a mikor uralkodó vallássá lett, a mi nem egyedül a „gaz

Constantin” eselfogása volt és a mit az ókereszténység betű szerint követett, azt később képletes beszédmódnak vettek. Távolság van tőlem, hogy az evangélium tartalmát gáncsoljam, meg vagyok győződve, hogy a ki tanait igazán magába szívja, jobb és nemesebb emberré válik még most is, de hogy ezekre az elvekre, a minden kényszert elvető tanokra a maguk tisztaságában fel lehetne építeni a világot, abban hinni nem tudok.

Ennyit az anarchizmusról. Az anarchizmus ideált konstruál meg, a modern liberalizmus erről eleve lemond, a liberalizmus a létező állapotokat akarja lassan gyógyítani, az anarchizmus lemond a gyógyításról és új állapotokat akar teremteni.

Ellenben komolyan kell számolnia a liberalizmusnak a *szocializmussal*, legnagyobb ellenfelével, mely mindinkább halad előre és már-már megremegetti alatta a talajt. Rövidlátóság volna, elzárkózni az elől a tény elől, hogy a szocializmus óriási módon erősödik és nem lehetetlen, hogy itt-ott magához fogja rántani a hatalmat, de ez a tény magában még sem szól a szocializmus mellett. Ha a fejlődési irány a szocializmus felé vezetne is, nem következik, hogy ez irány szolgálatába kell állnunk, a minthogy abból, hogy mindnyájan meg fogunk halni, korántsem következik, hogy a halál felé törekednünk is kell. Igaz, hogy a szocializmus azon az utón van, a *melyen* már oly sok eszme jutott diadalra — eleinte phantom volt, s most problémává lett és tán valósággá fog válni — de hogy ez az eszmény meg fogja-e hozni az emberiségnek a végleges megváltást, a teljes elégedettséget, azt legalább is kétesnek kell tartanom, bármennyire meg vannak arról győződve a szocializmus hívei. *Fidarsisi è bene, ma non fidarsi è neglio.*

Mindenekelőtt szeretném felvetni azt a kérdést, hogy mi az, a mi a szocializmusnak oly nagyszámú híveket biztosít. Nagy részben — nem akarom mondani legnagyobb részben — pusztán az elégtelenség a létező viszonyokkal. A mit a liberális *pártok* vétettek, azt mind a liberális eszme bűnül rójják fel. A szabadságjogok megvédésének és biztosításának követelményét ma a szocialisták vették át az elernyedtt liberális pártoktól, a haladás követelményét ők írják legvilágosabban zászlójukra, ők követelik a demokráciai intézmények kiterjesztését! Mindez oly feladat, mely a liberalizmusra várt volna és a mely a liberalizmusnak egyenes folyománya, sokkal inkább mint a szocializmusé. A mit a szocializmus az alsóbb néposztályok színvonalának emelése érdekében követel, a mivel enyhíteni akarja az egyenlőtlenséget szegény és gazdag között, az mind olyan követelés, melyet a mai társadalmi rend alapján álló liberális ember is magáénak vallhat. A szocializmusnak igen sok hívét pedig csak ezek az igen méltánylandó szempontok csábítják a szocialista zászló alá és csakis ott, hol a liberális pártok nem álltak feladatuk magaslatán, a hol liberális jelszók alatt tényleg osztálypolitikát folytattak, a hol nem szabadítottak föl a külön-

böző rétegeknek törekvéseit, de ugyanazt a szűkkeblű elnyomatási politikát folytatták az új eszmék ellen, a mely ellen egykor, mikor az az abszolutizmus védői köréből indult ki, ők foglaltak leghevesebben állást. Németországban vagy Ausztriában igenis a szocialisták vették át azt a missziót, hogy a szabadságjogokat megmentésük és ezért váltak hatalmakká, Angliában vagy Amerikában, hol igazán liberális eszmék uralkodtak, a szabadságjogok megmentésére nem volt szükség és ott a szocializmus sem fejlődött oly erőssé. Németországban vagy Ausztriában a szocializmus híveit azzal szerzi, hogy nemcsak azt követeli, a mi a szocializmusból folyik, de azt is, a mit a liberalizmus elmulasztott és ezzel a kettős zászlóval hódít, Angliában és Amerikában, hol a liberalizmus nem mulasztott el semmit, vagy keveset, a szocializmus önmagára van utalva és ott gyenge. Mert ha önmagára van utalva, akkor nem toborozhat híveket azokkal az örökké vonzó, de voltaképpen liberális jelszavakkal, hogy az elnyomók ellen küzdeni kell, hogy a népszabadságot meg kell védeni, csak magával a kollektívizmussal, és én úgy találom, hogy minden országban, a hol a szocializmus megerősödött, ép ezeknek az elveknek van legkevesebb részük benne. Mint az az ember, a ki szereti a túróscsuszát, csak túró ne legyen benne, vannak ma már szocialisták is, a kik szeretik a szocializmust, csak kollektívizmus ne volna benne.

És én ezt nagyon is értem. Szabó Ervin t. barátom fejtegetései sem tudtak arról meggyőzni, hogy az, a mit ő a szabadság legszebb fogalmának nevez és a mit szerinte a szocializmus fog az emberiségnek nyújtani, csak ideig-óráig is ki fogja-e elégíteni az embereket, beleszámítva magukat a munkásokat is. Nem vitatom egy perczig sem, hogy a szabadság fogalma nem szenvedhetne változást, hogy a szabadság-vágy új és új formában nem merülhetne fel. Ez úgy van és én el tudom magamnak képzelni az oly szabadság-fogalmak keletkezését, a melyeket ma el nem tudok képzelni magamnak, de ha hajlandó vagyok mindent szabadságnak venni, csak egyet nem fogok annak sohasem elismerni, az önrendelkezésnek, tehát annak a mit szabadságnak nevezünk, egyenes megvonását. Ha igazán úgy volna, a mint azt Szabó Ervin t. barátom mondja, hogy a biztosított megélés alkotja a munkás számára a szabadság legszebb fogalmát, nos hát akkor igen könnyen arra az eredményre juthatnék — ha a szókkal akarnék játszani — hogy a fogházakban található meg a legtöbb szabadság, mert a megélhetés ott van legjobban biztosítva, hisz az még nem fordult elő, hogy az állam valamely foglyot éhen hagyott volna halni. De az ilyen argumentáció nem volna méltó t. barátomnak épp e részben igen szép és tartalmas fejtegetéseire, azért hát engedjék meg, hogy behatóbban fejtssem ki, miért tartom én azt, hogy a kollektívizmus alapjaira fektetett állam sohasem fog kielégíteni semmiféle szabadságképzetet, még a munkásokat sem, hogy tehát ellentétben áll az emberi természettel s ezért közvetve haladásellenes is.

A kollektív termelés mellett a munkaeszközök az állam tulajdonába és valami kisebb közület, mondjuk a község kezelésébe fognak átmenni. Helyes. De a termelést akkor is szabályozni kell valamivel, különben előfordulhat kollektív termelés mellett is. hogy egy cikkből igen sokat, másikból igen keveset fognak termelni. E felett tehát valakinek örködnie kell, valamint kell valami felügyeletnek lenni a munka minősége felett is, még pedig annál inkább, minél kevésbé függ a munkás megélhetése a szállított munka minőségétől. Bizonyos vezetésnek tehát itt is kell lennie, ez a vezetés olyan kezekben lesz, a kik maguk nem állítanak elő javakat, mivel pedig mindezen funkciókra bizonyos előképzettség, gyakorlat szükséges, a vezetők annál inkább fognak feladatuknak megfelelni, minél tovább foglalkoztak ilyen ügyekkel, és azért köztük és a tulajdonképeni munkások közt ugyanaz a viszony fog kifejlődni, mint ma egy nagy társaság alkalmazottai, és munkásai közt és úgy fognak kifejlődni bizonyos társadalmi kasztok mint ma. Hát ez nem lesz egyenlőség, de hisz azt úgysem lehet megvalósítani. Nagyon jól mondta egy angol államférfi, hogy a ki egyenlőséget keres, úgy jár el, mint az, ki sötét szobában keres egy fekete kalapot, a mely nincs is ott. A baj azért nem volna olyan nagy, hisz a munka értéket a szocialista államban nem egyesek vágják zsebre. De menjünk egy lépéssel tovább. A termelési eszközök kollektív rendszere mellett az állam tulajdonába mennek át, tehát nem maradnak a munkások szabad rendelkezésére. A mikor a munkás használni akarja ez eszközöket, a kollektív szervezethez kell folyamodnia, a mely neki meg fog testesülni néhány hivatalnok képében. Ezek jóakaratótól fog függni, hogy dolgozhatnak-e vagy nem, ezek jóakaratótól függ mennyit kell okvetlenül dolgoznia, ezek jóakaratótól függ sok minden más is. Szóval a munkás teljesen ezeknek jóakaratótól fog függni. Már most képzeljünk el hivatalnokokat, kiknek ennyi hatalom van kezükben és a melyektől a munkás nap-nap után, egészséges és beteg állapotában, annyira fog függni úgy a munkaeszközök tekintetében, melyeket használni akar, valamint a munkaanyag, a munkahely és a munka jutalmazása tekintetében! Nem hiszem, hogy akadjon egy munkás, kinek szabadságképzetét, bármint alakult is az át, ez az állapot kielégíthetné, a ki nem érezné nagyon hamar, mint nyomják azok a lánczok, a melyek után most vágyakozik. Ma a munkás, ki egy munkaadónál nem érzi magát jól, felkeres egy másikat, ha működési helyén nem érzi magát jól, elmegy más helyre, ha egy foglalkozást megun, még azt is megteheti, hogy másra adja magát, a kollektív rendszer mellett mindez megszűnik. A hivatalnokokból Fourier egy szava szerint valóságos *omniarchák* válnának, deszpoták, a milyenek eddig a világon alig léteztek. Hiába konstruálnák meg a legszebb ellenőrzési mechanizmust, senki sem akadályozhatná meg, hogy az az ember, ki hivatalnokoktól függ a munkaeszközök használatának tekintetében, ki engedély nélkül nem változtathatja meg foglalkozását, sőt lakhelyét, ne érezze magát épp

úgy rabszolgának, mint a középkor jobbágjai. Nagyon kétlem, hogy ezt bárki is a szabadság egy módosult formájának fogja venni.

De minék is Chalcedont építeni, mikor Byzancz terül el szemünk előtt! Hajlandó vagyok esetleg elismerni, hogy ha a mai társadalmi élet néhány kirívó baját nem vagyunk képesek másként szanálni, ha a munkásoknak megélhetését nem tudtuk egyéni termelés mellett biztosítani, ha a jelen rendszerrel elválaszthatlan kapcsolatban állna a legalsóbb néposztály legrettenetesebb nyomora, ez mint súlyos érvet képezne a kollektívizmus mellett, bármily nagy áldozatokat is kíván az meg tőlünk oly erkölcsi javakban, melyek ma majdnem nélkülözhetetleneknek tűnnek fel szemünkben. De engem erről eddig mi sem győzött meg és az, a mit itt minduntalan hallottam, hogy a liberális politika *eddig* nem szüntette meg a nyomort, fog erről legkevésbé meggyőzni. Bármily nagy a tőke hatalma, azért még sem oly mindenható istenség, mint a milyennek a szocializmus oda szokta állítani. Éppen a valóban liberális államokban, teszem azt Amerikában, majdnem mindennapos dolog, hogy a szegény, de ügyes és tetterős munkás felemelkedik a tőkés sorába, a tőkés pedig lesüllyed a proletariátusba. Minél liberálisabb valamely állam gazdasági politikája, annál gyakoribb ez a helycsere a társadalmi rétegekben és korántsem áll az, hogy a tőke lényegénél fogva kényszeríti a munkásokat a modern rabszolgáság egy nemébe. Az az amerikai munkás pedig, a ki éppen a liberális politika mellett nyitva látja maga előtt az utat a gazdagságig s a hatalomig, a ki látja, hogy mindenki annyit ér, a mennyi erőt tud kifejtem embertársai sorában, éppen az érez legkevésbé hajlandóságot az iránt, hogy szociálistává legyen. Az nem helyezkedik arra a kényelmes és önző szociálista szempontra, hogy a gazdagokat kell egyenlőkké tenni ön velem, de azon iparkodik, hogy önmaga tegye magát egyenlővé a gazdagokkal. A következménye ennek az ország mérhetetlen felledülése, megerősödése. Tehát semmiképpen sem fogadhatom el azt a nézetet, hogy a mai rendszer, a nagyipar kifejlődése szükségképpen kasztokat állapít meg olyformán, hogy a munkás soha tőkésé nem lehetne. A végső konczesszió, a melyet ez irányban megtehetnek, az volna, hogy ez idő szerint túlságosan nehéz ez az átmenet. De meg lehet és meg kell ezt könnyíteni a liberális államban is, ha gondoskodunk róla, hogy a szegény ugyanígy megszerezhesse az előhaladásához szükséges eszközöket, mint a gazdag. Azok az intézkedések, a melyeket ez irányban meg lehet tenni, ingyenes iskoláztatás, gyakorló iskolák felállításai stb., lényegesen elősegítik ezt a célzt és éppen a liberalizmus programjából folynak. Már ez egymagában erős praeventív intézkedés a nyomor ellen. De még itt sem kell megállni. Már expozémában kifejtettem, hogy a liberális politikusok tévedésben voltak, a mikor gyakorlati feladatukat is befejezettnek vélték az elméleti liberális elveknek — azoknak a bizonyos negatív elveknek — felállításában, a mikor az egyeseket csak mások fizikai erőszaka ellen igyekeztek megvédeni. Ha nem is folyik

egyenesen a liberalizmusból — de semmi esetre sincs ellentétben vele — hogy a liberális politika az egyeseket megvédje az indirekt, gazdasági bajok ellen is, melyekkel mások őket sújthatják. Okos, a maga célját mindig szem előtt tartó állami beavatkozással, nézetem szerint mindent el lehet érni ez irányban, a mi egyáltalában óhajtható. És én a magam részéről ugyan nem mennék oly messze, de ha valaha a munkások gazdasági elnyomatásának megszüntetésére a munkabér minimumának megállapítása vagy, a mi már inkább lehetséges, a munkaidő állami szabályozása válik szükségessé, nem látok semmi akadályt az ellen, hogy ilyen intézkedések tétessenek. Ez nem lesz doctrinair liberalizmus, de még kevésbé lesz szocializmus. Én szociális liberalizmusnak nevezném, de nevezzük bárhogyan, az teljesen mindegy, abban az egyben erősen hiszek, hogy ezen az úton, a liberalizmus elveinek, épen tartásával s a gyakorlati liberális politikának szociális tartalommal való kibővítésével a társadalmi bajokat meg lehet gyógyítani annyira, a mennyire ez emberileg egyáltalán lehetséges.

Engem tehát a vita folyamán hallottak sem tudtak meggyőzni a szocializmus üdvösségéről s még kevésbé annak egyedül üdvözítő voltáról. Én nekem a jogegyenlőség az egyéni szabadsággal, (ha Szabó Ervin barátom úgy akarja, a *mai* egyéni szabadsággal) sokkal becsebbnek tűnik fel, mint az a kikényszerített gazdasági egyenlőség, melyet a szocializmus tudna az emberiségnek nyújtani az egyéni szabadság mai formáinak elsöprésével. És én úgy látom — ha valaha szociális forradalomra kerülne a dolog, — akkor ez csak olyan önző osztálypolitika volna, mint az, amit a szocializmus a mai liberális politikában annyi joggal támad a politikai hatalom és erő kihasználása nem a köz, de egyes osztályok érdekében. Az eddigi liberális államok vétettek, mert nem igyekeztek eléggé az alsóbb osztályokat felemelni, a szocializmus elkövetné azt a még nagyobb vétet, hogy az alsóbb osztályok nivójára súlyossem a többieket is. Mindkettő önző, mindkettő kapzsi, — nekem egyik sem kell. Ha az alsóbb néposztály saját jogosult érdekeinek kiküzdésére törekednék, akkor beérné azzal, hogy a tiszta liberalizmust győzelemre segítse, mert e mellett minden jogosult törekvés legkönnyebben érvényesül. Érvényesült eddig a burzsoázia érdeke, mert ez az osztály volt legerősebb, érvényesülni fog valamikor a munkásosztály érdeke, mert ez lesz erősebb. Mikor a munkások ennél tovább mennek és politikai hatalmuk felhasználásával a kollektíviumba túlsúlyra akarják juttatni az ő legsajátosabb osztályérdekeiket, elnyomván éretük minden mást, ugyanazt teszik, mint az általuk támadott liberalizmus, sőt mivel követeléseik jobban beleütköznek a magánéletbe, még sokkal nagyobb zsarnokok volnának. Ezen pedig mit sem változtat az, hogy ezt a zsarnokságot azért, mert mindenkinek megélhetését biztosítja, a szabadságnak kereszteljük el és a szabadság egy újabb képzetének tartjuk. Ha a beteget egészségesnek nevezem és az egészséget betegnek, azzal még korántsem értem, el azt, hogy ezentúl akkor érezzem magamat jól, ha

valami baj szállt rám. És ha Szabó Ervin úr azt, a mi nem szabad azt szabadságnak nevezi, ezzel azt még nem tette rám nézve kellemessé.

A mi a *konzervatív* felfogást illeti, ezzel némileg különösen vagyok. Harrer barátom a kinek érdeme, hogy 6 új fiókot talált fel, melyekbe felfogásainkat a társadalmi fejlődés irányairól, ha akarjuk, elraktározhatjuk azt mondta, hogy az, a mit előadtam, voltaképpen nem liberalizmus, hanem konzervatív individualisztikus etatizmus. Wolfner Pál barátom nem tagadta ugyan, hogy az általam kifejtettek megegyeznek a liberalizmussal, de azt mondta, hogy a liberalizmus ma defensívában lévén, szükségképpen összeér a konzervativizmussal. Prohászka főtitest, úr minden a mi a mai társadalmi rendben az individualisztikus iránynyal szemben áll, s így szocziális irányú, konzervatívnek vesz, bár Harrer őt az individualisztikus fiókba teszi. Bernát István úr pedig az ő konzervatív felfogásával alig különbözik a liberális felfogástól másban, mint a haladás tempójában. Mindezek a nyilatkozatok arra engednek következtetni, hogy a konzervativizmus mibenlétéről igen zavaros fogalmunk van, és ezért mindenképpel igyekeznünk kell megállapítani, hol ér össze a liberalizmus és a konzervativizmus és miben térnek el egymástól.

A konzervatív felfogás összes hívei hangsúlyozták — szerintem teljesen jogosan — hogy a konzervativizmust sem szabad mint minden létezőnek konzerválására, fenntartására irányuló törekvést felfogni. Ők is reformálnak, ők is haladnak, ők is a kor igényeihez módosítják programjukat, a mint tehát a liberalizmus nem veti el feltétlenül a létező állapotokat és nem helyesel *eo ipso* minden újítást, úgy a konzervativizmus sem ragaszkodik feltétlenül a létező állapotokhoz és nem vet el *eo ipso* minden újítást. Ezért a kettő e szempontból, a haladás irányának szempontjából voltaképpen azonos és legfőljebb tempóbeli különbségeket találhatunk a konzervatív és a szabadelvű felfogás hívei között. A konzervatív halad, a hol haladni szükségképpen kell, a liberális ember halad, a hol csak haladni tud. Azért mégis abból, hogy a kettő törekvéseinek egy bizonyos minimális pontjánál összeér, kétségtelenül következik, hogy azokban a kérdésekben, a melyekkel első sorban kell foglalkoznia ma minden rendszernek, a nagy társadalompolitikai törekvésekben, a konzervativizmus és a liberalizmus programja sok tekintetben azonos lesz. Mégis igen felületesen és könnyedén ítélek az, a ki ebből mint Wolfner barátom, mélyreható következtetéseket von le a mai liberalizmus jelentőségére, vagy az, a ki mint Harrer barátom, azokat a felfogásokat, melyeket én liberalizmus czímén védtem, egyszerűen konzervatíveknek kereszteli el.

A különbséget a liberalizmus és a konzervativizmus közt én a következőkben látom: annak, hogy valamit politikai liberálisnak nevezünk, *conditio sine qua non*-ja. Az, hogy ez a politika a szabadságjogokat — vélemény szabadságot, gondolatszabadságot, sajtószabadságot, gyülekezési és egyesülési szabadságot stb. — biztosítsa s azzal lehetővé tegye, hogy minden társadalmi törekvés, tekintet nélkül arra, hogy a

létező állapotokat miként fogja átfőrnálni, érvényesüljön. A mely politikai rendszer ezt elismeri, azt feltétlenül liberálisnak tartom és a liberalizmusnak vindikálom. Tehát a konzervativizmus felvilágosodott képviselői is annyiban — a mennyiben ezt elismerik — liberális alapon állnak és a szocializmus is addig a határig, a meddig ezt a politikát magáévá teszi, liberális. Valamint már most a szocializmusban a liberális elvek uralma megszűnik ott, a hol a társadalmi tényezők szabad konkurrencziája helyébe a szocializmus a politikai hatalom igénybevétele segítségével akar egy a társadalmi tényezők szabad konkurrencziáját kizáró, szerintem zsarnoki rendszert meghonosítani, úgy a tulajdonképpeni konzervatív program is ott kezdődik, a hol a konzervatívek a létező állapotok fenntartása érdekében koncessziókat tesznek a szabadságjogok kárára, a hol tehát egyik vagy másik módon a gondolatszabadság, a sajtószabadság, a vallásszabadság stb. *ellen* is cselekesznek, ha ez a létező állapotoknak az általuk szükségesnek tartott mértékben való fenntartására kívánatos. S ebben látom én az elválasztó vonalat a liberalizmus és konzervativizmus között.

Ilyformán a konzervatív felfogások közös vonása a törekvés arra, hogy bizonyos létező állapotok fenntartassanak a velünk ellentétben ható társadalmi törekvésekkel *szemben*, esetleg a szabadságjogok *rovarára* is. De ez a törekvés különféleképpen nyilvánul meg a szerint, hogy mely létező állapotok fenntartását, konzerválását tartja valaki szükségesnek, a konzervatívek egy nagy része a létező állapotok sorából kivált az egyház nagy hatalmát akarja biztosítani, ezek az u. n. klerikálisok. Egy másik rész a mai nagybirtokos osztály javára szolgáló állapotokat akarja konzerválni, mint pl. a porosz agrárius konzervativizmus. A harmadik egy nemzet vagy nemzetiség védelmére tartja szükségesnek, hogy a társadalmi erők szabad konkurrencziájának útját állja, mint a különböző pártok, melyek magukat „nemzeti” jelzővel látják el. A negyedik ismét nem habozik, hogy a szabadságjogokat a mai burzsoázia érdekében megnyirbálja, ha ez kívánatos és akkor ez az irány is konzervativizmussá válik, ha ma liberális cégér alatt is folytatja működését.

Ezek a különféle törekvések — lehetnek kívülök még mások is — melyeket a konzervativizmus fogalmával fedezhetünk, természetesen nem egyforma elbánást érdemelnek. A történelmi fejlődés bizonyos fokán mindegyiknek meglehet a maga jogosultsága, és én eszményként e részben csak azt állítanám fel, hogy ezek a törekvések érvényesüljenek a maguk természetes súlyával mindenkor a liberalizmus által a szabadságjogok megvédésére megalkotott intézményes kereten belül, de sohase menjenek odáig, hogy magát ezt a keretet szétörjék a célból, hogy maguknak mesterséges politikai eszközökkel nagyobb erőt biztosítsanak más, ellenkező törekvésekkel szemben, mert ez a fejlődés természetes processzusát meggátolja és azért társadalmi bajoknak, zavaroknak folyománya.

A konzervatív felfogások sorában első helyen említettük meg azt, a mely az egyház érdekében ragaszkodik a létező állapotokhoz. Általában ezt klerikális rendszernek mondják, de én megvallom, nem szívesen használom ezt a szót, a melynek a napi politika kellemetlen mellékízt kölcsönöz. E felfogás érdekében a mi vitáink folyamán is szót emeltek. Távol legyen tőlem, a vallás nagy jelentőségét a társadalmi életben kisebbiteni. Nem akarok foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy óhajthat-e valaha egy vallás nélküli társadalom megalkotása, sőt még azzal sem, hogy lehetséges-e a szélesebb néprétegekben a vallás erkölcsi hatását valaha filozófiai doktrínákkal helyettesíteni. Én úgy az egyiket, mint a másikat kizártnak tartom, de ha nem is volna az, igen hosszú időre még pótolhatatlan lesz a vallás. Nem áll ugyanez az egyházi tanokra vonatkozólag. Az én vágyaim e részben oda irányulnának, hogy a vallásnak bizonyos felvilágosodottabb, a modern tudománynyal és szabad szellemmel ellentétben nem álló formái érvényesüljenek, de ha ettől fájdalom még messze vagyunk is, ebből nem vonhatok le semmiféle következtetést az egész vallás káros voltára. Elismerve már most az, hogy a vallás egyszerű kiküszöbölése a mai társadalomból sem nem kívánatos, sem nem lehet, mégis három megjegyzést kell tennem rá.

Az egyik az, hogy a vallásos törekvések hassanak a bennük rejlő nagy súlynál és erőnél fogva, de ne igyekezzenek, külső politikai eszközök segélyénél hatalmukat növelni, a mi sem a társadalomnak, sem a vallásnak nem válik javára. A liberális rendszer, a mikor mindenkinek biztosítja a maga szabadságát, biztosítja azt a vallás hirdetőinek és híveinek is. Használják fel ezt, hogy a vallásos fogalmak lehetőleg mély hatásúak legyenek az egyesekben, s így közvetve a társadalomban is, de ne akarjanak maguknak vindikálni semmiféle állami funkciót, ne akarjanak külső hatalmi eszközöket igénybe venni a vallási fogalmak terjesztésében, ápolásában.

A másik, a mit meg akarok jegyezni, az, hogy az egyház hatalma konzerválásának politikai biztosítása ma már azért sem lehetséges, mert nincs olyan egyház, a mely az összes embereket magában foglalná és mert, ha volna olyan egyház, nem tartanám jogosnak kizárni azt, hogy valaki az egyházon kívül állhasson, felekezet nélküli lehessen. Ettől a követeléstől a liberalizmus el nem állhat. Az a körülmény, hogy a mi egyházi konzervatívjeink természetesen egy egyházat tartanak szem előtt, vezet az antiszemitizmusra is, mely — bármely egyéb rugói legyenek is — eminenter vallásszabadságellenes. Én részemről soha, semmiféle körülmények között és semmiféle valóságos vagy állítólagos társadalmi érdekből nem fogadhatnék el egy oly felfogást, mely az embereket születésüknél fogva különbözőkké kvalifikálja, mely az embereket tekintet nélkül fajukra vagy vallásukra egyenlőknek nem tekinti, a mely az egyéneknek nem működését nézi, de származásukat kutatja. És ha nekem valaki bebizonyítaná — a mit senki sem fog tudni bebizonyítani — hogy a zsidóságnak 90 vagy 99 százaléka meg-

átalkodott gonosztevő, a megmaradt 10 vagy 1 százalék érdekében ragaszkodnék ahhoz, hogy a zsidókat sem törvényileg, sem társadalomilag külön kasztnak tekinteni semmi szín alatt sem szabad, hogy akkor is ők az állam és társadalom szempontjából semmi egyebek, mint emberek. Hozzunk törvényeket a vétkek ellen, ítéljük el a bűnöket, de az embereket csak akkor, ha a vétkeket elkövették.

És még egy harmadik megjegyzésem van az egyházi konzervativizmussal szemben. Az egyház ugyanis ma nem képes már abszorbeálni a társadalmi életet. Jelentékeny tényező marad, de be kell illeszkednie a többi tényező sorába, mely a társadalomban és a társadalomra hat. Az az idő elmúlt, a mikor az egyházban való élet az egész élet volt, a mikor Schwarzenberg herczegnek jelmondata járta: „Die Leute müssen gehorchen, Steuern zahlen und wenn sie ein Extravergnügen., haben wollen, so dürfen sie m nie Kirche gehen.*” A mikor tehát az egyházi konzervativizmus az egyházzal minden bajt meg akart gyógyíttatni, pár évszázadot aludt át.

A konzervativizmus egy másik fajtája az, a mely egy nemzet fenntartása vagy erősítése érdekében töri át a szabadságjogok keretét egyik vagy másik irányban. Én nagyon szeretném, ha ezek a törekvések is megmaradnának társadalmi téren, ha a nemzeti versengések ott folynának le és ha senki sem venné igénybe az állam hatalmát arra, hogy az egyik fajnak hatalmát a másik felett külső eszközökkel biztosítsa. A természetes fejlődés elnyomása itt is súlyos bajokkal járhat és a legjobb nemzetiségi politika nézetem szerint az, a mely a nemzetiségek békés együttélését lehetővé teszi és a mely mindenkivel egyformán bánik el, akármely fajhoz tartozzék. A liberalizmus ezt követeli. Nem vonok le ebből következtetést, csak konstatació, hogy a nemzeti érzés erősen hat a liberalizmussal szemben is, hat nemcsak az uralkodó fajokban, de a többiekben is és így a nemzeti törekvések rendszerint azokból indulnak ki, a kik nem uralkodók, de azokkal szeretnének lenni. Ezért ezekben a kérdésekben állandóan hadi állapotban vagyunk — nemcsak itt, de más államokban is — és ily állapotban sokat tartanak az emberek megengedettnak, mit rendes, normális viszonyok meg nem engednének. Nem foglalkozom azzal a konzervativizmussal, mely liberális czégér alatt majdnem minden országban a burzsoázia érdekeinek fentartására törekszik, mert ezzel expozémban, sőt jelen előadásomban is bőven foglalkoztam, de egyenesen rátérek arra, a mit par excellence konzervativizmusnak nevezünk, az osztálykülönbségek fentartására irányuló törekvésekben, a mint azok különösen a német konzervatív pártokban mutatkoznak. Nálunk talán Baross János fejtegetéseiben találhatunk legtöbbet ebből a felfogásból, bár nála is minden bátorsága mellett féltéken húzódtak meg. Ennek a felfogásnak követői egészen tudatosan formálják ki maguknak azokat az intézményeket, melyek a hatalmat a földbirtokos kezébe teszik le, ennek bizonyos előnyöket biztosítanak, a munkást pedig meghagyják munkásnak és intézményileg

kényszerítik, hogy ő munkás maradjon. Hajlandók megkötni a szabad költözködés jogát, ha ez után maguknak olcsó munkásokat biztosítanak, hajlandók az örökjogot úgy átformálni, hogy vagyonnélküli munkás mindig maradjon, ideáljuk a gabonaárak fölverése a fogyasztók kárára, sőt álmodoztak állami gabonamonopolról is és így tovább véges-végig az állami élet egész mezején. Hát a mily kevés kifogásom van Geőcze Sarolta ő nagyságának legtöbb nézete ellen — hisz ő oly konzervatív, ki még a hitbizományokat is elveti — a mennyire egyet tudok érteni Bernáth István úr higgadt előadásának legnagyobb részével, oly kevésse fogom valaha ideálként elfogadhatni azt a modern rendiséget, a mely ezeknek az uraknak szemük előtt lebeg.

Mutatnak részvétet és rokonszenvet a társadalom bajai iránt ők is, hisz mint la Rochefoucauld mondja, — mindnyájunknak elég erőnk van ahhoz, hogy mások szenvedéseit elviseljük. Hangoztatják ők is, „hogy a nagy uraknak patriarchális módon védelembe kell vennie a szegényeket, sőt talán, a míg egyfelől megdrágítják a kenyeret, másfelől szegényházakait építenek, egészen úgy, mint az a Don Juan de Robres, akiről az a közmondás azt mondja, hogy ritka keresztényi szeretettel építettett a szegényeknek menhelyet, de előbb maga csinálta meg hozzá a szegényeket. De egész követeléseik s elveik olyanok, melyek a szegényt elnyomják. Baross szavaitól is hallottuk, a mint a szegényeket azzal vigasztalta, hogy a gazdagság még nem boldogság, hogy szegény gazdagok is vannak, hogy a gazdagságot nem a szerint mérik, kinek miye van, de a szerint, hogy ki mit kíván és ha már spanyol verseknél tartunk, a szegényeket a Baross János szellemében egy másik verssel is tudnám vigasztalni, (hisz a spanyoloknak volt idejük a konzervatív tanoakat egész teljességükben megismerni és élvezni) egy verssel a melyben a böles panaszkodik nyomorúsága miatt és elmegy a mezőre füvet enni, mikor visszafordítja tekintetét, látta, hogy akadt valaki, a ki megette azt a füvet, mit ő meghagyott. Hát ismétlem, könnyű bölcselkedni a gazdagság hiábavalósága és a szegénység boldogító ereje felett, de ezzel egyetlen könnyet nem lehet letörölni, egyetlen éhséget sem lehet csillapítani, egyetlen szenvedést nem lehet enyhíteni. Az beszéljen a boldogságról, melyet a szegénység nyújt, a ki a gazdagságot eltaszítja magától, de megtartani a gazdagságot és a mellett kikiáltani, mily jó dolga van a szegényeknek, az legalább is csekély őszinteségre vall. És ép ily gyanuu-s nekem mindaz, a mit a valódi konzervatívok — természetesen a megfelelő kivételekkel, mert hisz őszinte tévelygő itt is akad — a szegény nép boldogítására javasolnak. Eszembe juttatja azt az angolt, aki a halászás módjáról értekezvén a horogra akasztandó fűregről ezt írja: *use the worm as if you loved him* — bánj a fűregről úgy, mintha szeretnéd. Voltaképen a konzervatívok is csak azért mutatnak szeretetet iránta, hogy — halászhassanak vele.

Ezért tehát én a konzervatív felfogásoknak védelmére nem vállalkozhatom. Egyikére sem, mert hisz különbözők azok, ha egy közös

alap-okon, bizonyos fennálló állapotoknak esetleg a szabadságjogok ellen való megvédése alapján épülnek fel és ennél fogva a közös szimpáthia is összetartja őket. És ha Harrer t. barátom azokat a nézeteket, melyeket expozémban előadni szerencsés voltam, konzervatíveknek nevezni, úgy én ezt valóban sajnálom, de ebből nem az ön nézeteim helyessége ellen látok érvet, legföllebb érvet a mellett, hogy az olyan u. n. „egészségesen tudományos” felfogás, a mely feladatát kimerítettnek véli, mikor pár nevet állapít meg s azokat variálja és permutálja, a helyett, hogy az egyes irányok tartalmát, céljait, következményeit vizsgálja, teljesen meddő, czéltalan, solasztikai mulatság. Bocsánatot kérek, ha a társaság igen tisztelt tagjainak türelmét oly sokáig próbára tettem. Tartoztam ezzel nem annyira magamnak, a ki itt csak gyenge visszhangját tudtam adni egy igen erős meggyőződésnek, mint inkább annak a liberalizmusnak, a melynek megvédésére vállalkoztam, annak a liberalizmusnak, a melyről széltében azt hirdetik, hogy meghalt, a melyről azonban én erősen hiszem, hogy él és élni fog. És élnie kell is, bárhogyán támadják két oldalról is, hisz egy nagy előnye van minden más irány felett. A szocializmus a megélhetést akarja biztosítani s azt mondja ez a szabadság, bár ez mai, mindnyájunknak drága szabadságfogalmainkkal élénk ellentétben áll. A konzervativizmusnak nem kell a szabadság, sem a megélhetést nem biztosítja. A liberalizmus ellenben megtartja nekünk azt a szabadságot, melyet az előző generációk oly drágán szereztek meg nekünk és kellő szociálpolitikával biztosíthatja mindenkinek megélhetését is. Hát lehet-e itt nehéz a választás? A konzervativizmus és a szocializmus arbitrair módon megállapított mesterséges törvényekkel akarja bizonyos irányba szorítani az emberiség életét, a mi jó volna akkor, ha bármiféle törvényhozó vagy törvényhozó testület csalhatatlanságát vindikálhatná magának az emberi jólétre vezető eszközök megválogatásában, a liberalizmus ellenben megelégszik azzal, hogy negatív formában megállapítsa a kereteket, azokat a szabadságjogokat, a melyeket semmiféle politikai cél kedvéért le nem szabad rombolni, egyebekben azonban azt várja, hogy az élet, a mindenkori társadalmi törekvések szabják meg e kereteknek tartalmát. A konzervativizmus és szocializmus megköveteli, hogy az emberek simuljanak ő hozzá, azokhoz a rideg elvekhez, melyeket tudósok eszeltek ki számára, a liberalizmus maga simul hozzá az emberiség mindenkori törekvéseihez, *Balzac* mondja egy helyen egész találóan: *la politique c'est l'art faire régner l'opinion publique*, a politika, az a közvélemény érvényrejuttatásának — művészete. Nos én hozzátenném, hogy a liberális politika az, a melynek művészete abban áll, hogy érvényre juttassa a mindenkori közvéleményt. A ki elég önbizalommal bír arra, hogy saját eszével szabja meg a közvéleménynek határait, ám kövessen más elveket, de a történet mutatja, hogy azok a társadalmak fejlődtek mindig legnyugodtabban, a hol a közvélemény érvényesülése legkönnyebb volt. En azért hű maradok a liberalizmushoz, mely megköveteli: *teljesedjék mindig a népek akarata*.

III. Geöcze Sarolta zárbeszéde.

— 1904 május hó 20-iki vitaülés. —

A midőn a vita eredményét az általam képviselt irány szempontjából összegezném, legyen szabad annak csupán tárgyilagos érveire terjeszkednem ki. Első sorban tehát a konzervativizmus ellen fölhozott tárgyilagos érveket fogom megczáfolni. Azután a többi három irány mellett felhozottakat fogom megvizsgálni és azt a főkérdést, vajjon azok képesek-e az azokkal szemben táplált aggodalmakat eloszlatni?

Vége, e vizsgálódás alapján vonom le a következtetést.

Mindenekelőtt egy-két tévedést kell tisztáznom.

Egyik az a több változatban kifejezett nézet, hogy a konzervativizmus egy *haldokló, korhadt* világrend. Nos, azok a heves támadások, melyekkel a többi irányok összes védői kitüntették, életereje mellett bizonyítanak; korhadt fa kivágásához nem kell olyan éles fejsze. Él az és élni fog, mert mélyen gyökerezik az emberi lélekben.

Mert a konzervativizmus nem egy meghaladott kulturfok helyreállítására irányuló törekvés, mint egyik igen t. felszólaló úr mondotta, hanem, miként expozémban kifejteti szerencsém volt, igenis, óvatosság a haladásban és megbecsülése a meglevő intézményekből mindannak, a mi jónak és tegyük hozzá: a nemzeti erő fentartására jónak bizonyult. Józan ember azt, a miért megdolgozott és megküzdött, könnyű szerrel, ok nélkül el nem dobja; a mi abból becses, ahhoz ragaszkodik és fentartani kívánja. Nem bontja le régi házát, melyhez a kegyelet fűzi, mielőtt meggyőződnek, jobbat építhet-e helyette? Ez a kegyeletes érzés annak a régi háznak sok hiányával kibékíti. Egyik t. felszólaló ugyan megrótt azért, hogy e vita keretébe az érzelmi szempontot is beviszem. Ám a jelen vitát ennek mellőzésével eldönteni — legalább úgy, hogy annak a döntésnek gyakorlati becse is legyen — nem is lehet. Mert a társadalom érző emberek összesége, melynek meglegedettsége vagy elégtelensége s így a fejlődést megindító küzdelme is, nem pusztán az élet anyagi szükségletein fordul meg. A kereszténységnek gyógyító ereje s a keresztény-szocializmusnak felsőbbsege úgy a liberális szociál-reformmal, mint a szocializmussal szemben épp abban áll, hogy az embernek nem csupán anyagi, szellemi és érvényesülési szükségletét elégíti ki, hanem a kedélybelit is. Innen ered hatalma a szívek felett; s ezért tévednek azok, a kik elavultnak mondják; mert az emberi szív nem változik.

Éppoly tévedés az is, hogy a keresztényszocializmus nem illik a konzervativizmus keretébe. Nagyon is illik. Mert a konzervativizmusnak a fölvetődő társadalmi kérdésekkel és szükségletekkel, természetesen, számolnia kell; de épp oly természetes az is, hogy azok megoldását nem a társadalom erkölcsi alapjainak szétrombolására törő, hanem az azokat erősíteni s továbbfejleszteni kívánó irányzat, tehát a vele egy alapon álló keresztényszocializmus útján keresi, mely voltaképp nem egyéb, mint a keresztény elvek alkalmazása a modern társadalmi és gazdasági bajok orvoslására.

Hogy melyik keresztény felekezet felfogása szerint? — az teljesen mindegy; ezért tévedés a protestáns kereszténységnek a katolikussal való szembeállítás. Mert hiszen a keresztényszocializmus nincs felekezethez kötve; épp úgy gyakorolhatja azt, a mint hogy gyakorolja is, az anglikán Londonban, a presbyteriánus Edinborough-ban, a református Genfben vagy itt Budapesten, az evangélikus Zürichben vagy Krisztiániában, a r. kath. Parisban, Brüsszelben, vagy Páduában. Valamint hogy maga a kereszténység sem az egyes felekezetek rituális formájában nyilvánul, hanem abban a tisztultabb erkölcsben és világnézetben, melyhez a kebelébe tért népeket tényleg fölemelte s mely által a korhadt pogány civilizáció romjain a középkor keresztény társadalmát kifejllesztette, de a modern társadalomnak is erkölcsi alapjait megvetette, eszményi magaslatra emelvén a családot s a Mária-kultusz révén a nőt. E társulat tudós alelnöke nálamnál jobban tudja, hogy az általa felhozott provencei *Cour d'Amour* nem a középkori keresztény erkölcsnek, hanem a gallrómai déli vérkeveréknek volt egy specifikus terméke. A középkori keresztény erkölcsnek kissé zordon jellegét jobban jellemzi a középkori városok státútuma, mely a házasságtörő nőt fejvesztéssel bünteti. Ez az intézmény nem volt krisztusi szellemű, elismerem; nem is modern liberális; de igenis, megvédte a családi élet tisztaságát.

A mi a középkor s az egyház ellen fölhozott egyéb vádakat illeti, azokra ennyit: minden intézményt csak a saját kora mértékével lehet mérni; ezt így kívánja a tudományos tárgyilagosság, de így kívánja az egyszerű józan ész is. Nagyban tévednek tehát azok, kik a középkori intézményeket a maiakkal hasonlítják össze. A ki azokról s az akkori keresztény társadalom erkölcséről helyes ítéletet akar alkotni, annak azokat nem a maiakhoz, hanem a középkori nem-keresztény társadalmakéhoz, pl. az akkori ozmán birodaloméhoz kell mérni, vagy a kultúrkörén szintén kívül eső Oroszországhoz Rettenetes Iván idejében, valamint a korábbi pogány — görög-római vagy barbár — társadalmakéhoz. Akkor azután kitűnik, mekkora óriási haladást jelentett az az emberiség társadalmi és erkölcsi fejlődésében.

Szemére lobbantják a keresztény középkornak a hűbériséget. Csakhogy a hűbériség nem keresztény, hanem germán koncepczió melyen maga a függetlenebb szellemű angolszász faj mihamar rést ütött. Nem is volt általános. A magyar közjog az Árpádok alatt nem is ismerte; csak a frank származású Anjoukkal került hozzánk, de soha teljes kifejlődésében.

S hogy a mai Franciaország Angliával szemben aláhanyatlott, kevésbbé ered abból, hogy a középkort később vetette le, mintsem abból, hogy igenis korán levetette a keresztény erkölcs fékét a családi és a társaséletben. Az angolszász faj felsőbbségének viszont van egy elsőrendű tényezője, melyről e vita folyamán megfejtettek: a nő tisztelete és erkölcsi oltalmazása s a családi élet tisztasága és az otthon

szentsége; a mi a ma is elevenen ható keresztény erkölcs eredménye. Azok a „konzervatív háziszerek”, melyeket Láczy úr úgy kicsinyel, ott csodálatos erejű nemzetfentartó szernek bizonyultak; az egykor nagy francia nemzet sülyedését pedig éppen azoknak hiánya sietteti. Holott Francia-Kanada 1½ milliónyi népe, a régi Franciaország törzsökös családjainak ivadékai, mely a Szt. Lőrincz-folyam mentén kath. papok vezetése alatt telepedett le s azoknak kormányzása alatt hozott létre az egykori vadon helyén virágzó városokat, gazdag, erős országot, mely Angliától csak névleg függ, melynek buzgó katolikus népe szabadságszerető, tisztaerkölcsű, munkás és megelégedett s szemben a meddő anyanemzettel, viruló, népes családokból áll¹, életerejét megőrizte, sőt növelte.

De ott van Tyrol, Stájerország és Bajorország katolikus népe; erkölcs tekintetében még a német faj is terem-e bárhol különbet? Lengyelországról köztudomású, hogy azt nem vallása, hanem politikai züllöttsége — a veto-jog — vitte sírba. Spanyolország hanyatlását pedig nem csupán az inkvizíció, hanem a könnyű szerrel, munka nélkül szerzett világhatalom s az újvilág aranya idézte elő, mely az egykor — épp a középkorban — nemes, derék nemzetet az erőkifejtéstől s a munka megbecsülésétől elszoktatta. Ily hanyatlás példáját mutatta egykor Karthago; s ez fenyeget minden világgyazdságra jutott nemzetet, ha e hatalom fenntartása küzdelemben nem kerül, így ma az angolt, s immár a németet is, valamint az amerikai Uniót, melynek erkölcsi hanyatlása immár nyilvánvaló.

Engem tehát a felhozott érvek a kereszténységnek mint elsőrangú kulturtényezőnek, értéke felől táplált meggyőződésemben megingatni nem bírtak. A kereszténység fentartotta és továbbfejlesztette azokat az intézményeket, melyeket az emberi természet nemesebb hajlamai hoztak létre: a *vallást*, csakhogy azt megtisztította a pogányság materiális salakjától; a *magántulajdont*, csakhogy ahhoz a vele járó kötelességek fogalmát csatolta; a *házát*, csakhogy annak pogány fogalmát — a rab-szolgaság eltörlésével — kibővítette; a *családot*, melyet az egynejlőség, a házassági kötelék felbonthatatlansága s a nő és a gyermek tisztelete által megszentelt.

De fölmerült itt a középkort illetőleg egy másik tévedés is. Az, hogy a *haza* nem középkori fogalom. Ezt igazán e társaság nagy-tudományú és bámulatos memóriájú alelnöke mondta volna? Hát feledi Dantét, a középkori szellem klasszikus exponensét, kinek költészetét a lángoló honszerelem inspirálta? És feledi a középkori hazafias néplélek karakterisztikus exponensét, Jeanne d'Arcot s az egész angol-francia százéves háborút? És az olasz s a germán szellem százados ütközését, melynek előterében a pápák és a császárok, háttérben azonban az egymást lenéző, egymást megérteni nem tudó népfajok állottak, a maguk

¹ Egy családban 18—20 édes testvér nem ritkaság. Erről l. bővebben a M. G. Sz. f. é. febr. számában „Francia Kanada mai viszonyai” cz. alatt

erősen kialakult nemzeti sajátásaival; elannyira, hogy a császáriakat Itáliából nem a pápai tülerő, hanem a faji öntudatára ébredt olaszság gyűlölete szorította ki. És feledi-e a középkori nemzeti költészet és művészet csodálatos kialakulását, melyben a nemzeti egyéniség s a faji sajátások jobban nyilvánultak, mint a XIX. század mondvacsinált romantikájában? A könyvnyomtatás s az újságírás feltalálása előtt a nemzeti érzésről kevesebbet beszéltek, de elevenebben élt és hatott az; a mi az egymástól elszigetelten élő népeknél természetes is volt. Elannyira, hogy e nemzeti elzárkózással szemben az európai egyetemes kultúra szempontjából valóságos szükségletnek tettek eleget a keresztes hadjáratok, egy oly eszmét vetvén föl, mely először rombolta le a faji válaszfalakat s ébresztette fel a művelt keresztény népek szolidaritásának érzetét, melyet később az ozmán veszedelem tartott ébren.

De hallottunk másnemű vádakot is a középkor ellen: hogy az az agrár-társadalom alakulata volt, melyben a polgári iparos- és kereskedő elem el lett volna nyomva, „róla, nélküle mások intézkedtek,” s hogy a liberalizmus annak hozta meg a felszabadulást. Itt megint kénytelen vagyok az egyoldalú megítélés hiányaira utalni. Tudtommal ama társadalom legelnyomottabb rétege a jobbágy és a zsellér volt, a mi szintén „agrár-alakulat”; ezzel szemben a városi iparos-polgárnak vagy kereskedőnek (főként a Hanza-szövetségben) a községi autonóm szervezet oly boldogulást, a czéhrendszer pedig oly tekintélyt, oly megbecsültetést s oly biztos megélhetést biztosított, minőre ma hiába vágyik; arról nem is szólva, hogy e szűkkeblűnek nevezett rendszer mellett maga az ipar valóságos iparművészetté, még pedig tisztán kialakult nemzeti iparművészetté fejlődött, míg a mai liberális szabadverseny mellett a silány tömeggyártás színvonalára süllyedt; a liberalizmus által való „felszabadulás” pedig megteremtte az anyagi és erkölcsi tömegnyomort.. Tehát a foglalkozási kategóriák felállítása nem egészen válik be.

Épp ily egyoldalúan ítélték meg az egyházat is azon t. felszólalók, kik az egyháznak róvták fel azt, hogy eljárásában az illető kor barbár erkölce érvényesült, képviselői pedig vajmi sokszor osztoztak koruk bűneiben. Eszemágában sincs bármelyiket védelmezni; sőtét feltjai azok az egyháznak, melyek minden jóézésű embert felháborítanak. Csak lélektani okukat konstatalom. Bármely kor világnézetének alapja az értékbecslés. Természetes, hogy a mely kor a vallási igazságot tekinti legfőbb jónak, annak a szemében az a legnagyobb bűnös, a ki az ellen vét s azt sújtja legkeményebb büntetéssel; tehát a középkori egyház a boszorkányokat, kikben a régi pogány hit fentartóit, s az eretnekeket, kikben az igaz vallás ellenségeit látta. Íme, a boszorkányperek s az eretneküldözés magyarázata. S a tüzesvas-próba s az autodafék? Az önsanyargatás s a test megvetése korában, mikor a lopást is testcsonkítással, a rablást karóbahúzással büntették, szemükben a legrettenetesebb bűnre a legfájdalmasabbat, a tűzhalált keresték ki, melynek szimbolikus értelme

is volt, a pokol tüzére emlékeztetvén. Embertelenség volt ez; de a kor pszichéjéből érthető.

Szintoly téves az az állítás, hogy az egyház a szociális feladatokkal 2000 évig nem törődött. Hogy a primitív egyház a maga idejében minden szociális feladatot igyekezett megoldani, azt a tisztelt felszólalók egyhangúlag elismerték. Nem hallottam fölemlíteni a vita folyamán, ez azonban magán a köztudomású tényen mit sem változtat, hogy a középkorban, midőn a társadalmi szervek differenciálódása még nem ment végbe oly tökéletesen, mint az újkorban, a társadalom szükségleteinek kielégítéséről — az iskoláztatásról, a népnek mezőgazdasági és ipari oktatásáról, a betegek ápolásáról, az árvák és elaggottak gondozásáról, sőt még az akkoriban sok veszedelemnek kitett utasember ellátásáról is — szerzetesei által az egyház gondoskodott. Kevésbé köztudomású az, hogy a szegény népnek az uzsorásoktól való megmentése céljából Feltrei Bernardin, az egyszerű minorita, már 1484-ben létrehozta a *Monte di Piéta*, vagyis zálogház és a takarékpénztár intézményét, a mi már par excellence szociális alkotás.¹ Hogy az elmúlt század szociális reform-mozgalmaiban papjai által az egyház, ugya r. kath., mint a protestáns, magához méltó munkásságot fejtett ki, azt minden modern nemzet elfogulatlan szociálpolitikusai elismerik.²

De ki kell térnem még a vitának egy-két más pontjára is. Expozémiban kifejtett azon nézetemmel szemben, hogy a keresztényszocializmus a magántulajdon alapján áll, igen t. ellenfeleim közül többen az első keresztények gyakorlatával s az evangéliummal érveltek, mely szerintük a magántulajdont elítéli s Krisztus szavára hivatkoztak, ki a gazdag ifjút javainak elajándékozására buzdította. Nekem úgy látszik, hogy ez az érvelés az evangélium félreértéséből ered. Krisztus a gazdagság veszélyeire figyelmeztetett; a gazdag ifjúnak javasolta, hogy ossza szét vagyonát; de a koldusokat nem biztatta arra, hogy a gazdag ifjú vagyonához joguk van. Lázárját sem tette a dúsgazdag vagyonának osztályosává, hanem kárpótlást a másvilági boldogságban ígért neki. De érintetlenül hagyta a Tízparancsolatot, melynek hatodika a lopást, tizedike az idegen jószágoknak pusztta megkívánását is tiltja s ezzel a magántulajdont mintegy szentesíti. A primitív keresztények vagyonszűrsége pedig az ő túláradó testvéri szeretetük, és az üldözések idején egymásrautaltságuk természetes következménye volt, mely fennállott addig, a míg az egyház üldözött volt és csecsemőkorát élte.

¹ Nemcsak azért, mert az adóst megóvta attól, hogy az adósok bőrtönében sínylődjék, hanem mivel módot nyújtott arra, hogy hitelszükségletét a legszegényebb is — primitív módon, igaz — de kielégíthesse és hogy némi kis tartaléktőkét is gyűjthessen magának; a mi Fáy Andrásunk szemében is főszempont volt az Első Hazai Takarékpénztár megalapításánál.

² Elég legyen itt Luzzattira, a zsidó származású liberális olasz szociálpolitikusra hivatkoznom, ki előttem az észak-olaszországi katolikus pápáság szociálpolitikai működéséről a legnagyobb elismeréssel szolt.

A férfikorba jutott kereszténységnek vissza kellett helyezkednie a társadalom normális alapjaira, többi közt a magántulajdonra, mint a család s állam erősségére. Az első keresztények vagyonszövetsége tudvalevőleg a szerzetesrendekben élt tovább, a szerzet céljaira, melynek tagjai magukat a családi kötelékből kiszakították. Nálunk a végvidék népe élt vagyonszövetségben; csakhogy ott a munkaerők egyensúlyát a házközösségben élő nemzetségek felett a családfő korlátlan tekintélye tartotta fenn. Harmadik formájában létezik a vagyonszövetség mai napig Oroszország némely falvaiban; csakhogy ma már a nép maga kéri a magántulajdonra való áttérést, mert belátja, hogy a míg a henyék a jövedelemben egyaránt osztoznak a szorgalmasokkal, addig ezeknek minden igyekezetük meddő marad.

Nem győzött meg engem a keresztény-szociális reformok felesleges voltáról az az önértékes kijelentés sem, hogy „a segítséget a nagykorú tömegre erőszakolni nem lehet, az maga akarja választani vezetőit.” Sajnos, ez így van! A Franciaországban évente fogyasztott 1000 millió frank értékű szesz árából azért vándorol 580 millió a korcsmáros zsebébe. De épp ez teszi szükségessé a vezetésre igazán hivatottak beavatkozását. Hogy erre a felső osztályok alkalmatlanokká váltak volna, mert, mint egyik t. felszólaló mondotta, „kompromittálták magukat, elvesztették a tiszteletet s az erkölcsi prestige-t és az önkéntes alávetést; az elvesztett prestige-t pedig visszaszerezni nem lehet”? Egyénnek nem, de egyre megújuló egyénekből alakuló osztálynak vagy társadalmi szervnek igen; példa rá az egyház és a királyság, mely nem egyszer játszott el tekintélyét, de megtisztulván, mindig visszanyerte. A felszólaló urnák igaza van: a társadalmi reformot a vezetők belátása fogja végrehajtani. Ám ebből a vezetésből nem lehet kizárni senkit, a ki arra magasabb belátásánál, higgadságánál és tisztultabb erkölcsi felfogásánál és önzetlenségénél fogva jogosult, akármilyen társadalmi réteghez tartozzék. Ha a történelmi közép- és felsőosztályok tagjai erre egyénileg alkalmatlanok, akkor nincs az a konzerváló hatalom, mely nekik a szükséges prestige-t megszerezze; de ha egyénileg alkalmasok, akkor, igenis, a társadalom érdeke kívánja, hogy az ő fajsúlyuk érvényesüljön.

De Leopold úr lendületes és értékes felszólalásában is találok oly állítást, melynek az én tapasztalatom ellentmond. Ő ugyanis, a midőn a szövetkezetekről meglepő tényeket sorolt fel, azoknak, valamint az ipari szakszervezeteknek jelentőségét kiemelve, s utalva arra, hogy a kétféle szervezet Angliában már kezd együtt működni, oda konkludál, hogy emez alakulatok fogják megbontani a nemzeti államok kereteit, a nemzetközi szolidaritás kedvéért; és egy gyönyörű hasonlatban azzal végzi, „hogy ő ezen együttműködésben látja a jövőndő szocialisztikus társadalom előhírnökét, mint Columbus az úszó gallyakban a keresett szárazföldét.” Hogy a szövetkezetek bontanák meg a nemzeti államok kereteit? — alig hiszem. Én legalább németebb németet, olaszabb olaszt,

franciább francziát s angolabb angolt sehol sem találtam, mint az illető nemzetek szövetekezeiben.

Ama szocialisztikus társadalmi rend iránt táplált aggodalmaimat e vita nem bírta elosztatni. A szolidaritás feltétlen erkölcsfejlesztő erejében Tamás vagyok; úgy tudom, a *Maffia* tagjai is bámulatos példáit szolgáltatják a szolidaritásnak; így a *jezsuiták* s a *szabadkőművesek* is. Ám, hogy ez a szolidaritás az erkölcsi fejlettségnek magasabb fokát jelentené — nem merném állítani. Vészi úr kijelentése szerint „nagyobb altruizmus egyetlen fejlődési irányban sincs, mint a szocializmusban, mely szolidaritást kíván”; ezt ő április 19-én mondta. Erre csattanó választ adott a két nappal később kitört vasutas sztrájk, mely egyszersmind Kégl úr amaz állítását is igazolta, mely szerint a munkás-szolidaritás követeli a legnagyobb áldozatot — csakhogy a társadalom többi rétegeitől s a nemzeti érdektől. Ez a sztrájk minden enyhítő körülmény figyelembe vétele mellett is az osztályönzés klasszikus példája marad. De csattanó bizonyíték arra is, hogy a *laissez faire* elve, a maga ridegségében alkalmazva, a társadalmi sebek gyógyítására — ama bizonyos „konzervatív patriarkális flastrom” nélkül — nem elég. Az állam ridegsége a „maga alkalmazottaival szemben éppúgy megtermi az elkeseredést, mint a nagytőke ridegsége a maga gyári munkásaival szemben.

E konzervatív „házszerék” hiánya tette a társadalmi boldogulás szempontjából oly kétes becsüekké Napóleonnak egynémely jogintézményét, (pl. a *laissez faire* elvét megvalósító egyenlő örökösödést, mely a francia parasztságot proletarizálta), melyekért én nem tudok annyira lelkesülni, mint Láczy úr, ki a keresztény elvekkal ellentétesnek tartja a *törzsöröklést*, mely szerinte „szerény jólét fentartását teszi lehetővé a paraszt-majoresco javára, de vagy földönfutóvá, vagy a szomszéd úrbirtok olcsó munkaerejévé — mindenképp proletárrá — a túlélő ifjabbakat?” Az egyetemi tanár urnák legyen szabad figyelmébe ajánlanom Le Playnek „La Constitution de la Famille” című művét, melyben igen tanulságos példát fog találni arra, hogy volt képes az a szűkkeblűnek mondott törzsöröklés egyszerű parasztsaládoknak apraját-nagyját 4—5 évszázadon át viruló boldogulásban és köztiszteletben fentartani, s hogy omlasztotta össze egy ily család boldogságát, s hogy tette apraját-nagyját földönfutóvá az egyenlő örökösödés. A földbirtoknak, köztudomásúlag, sajátos természete hozza azt magával, hogy ingóvá tétele és szétmorzsolódása értékét nem egyenes arányban, hanem hatványozottan csökkenti, sőt sokszor teljesen megsemmisíti. Mellesleg említem, hogy Le Play nézetét az összes európai társadalmak családi életének közvetlen megfigyeléséből s a történelem tanulságaiból vonta le. Egyébiránt, hogy ezen le play-i igazságot intuitive minden józan nép átérzi, mutatja az a körülmény, hogy a törzsöröklés, mint jogszokás, mai napig igen sok nép körében fennáll; így nálunk is, de főleg Angliában. A józan, praktikus angol nem ragaszkodnék hozzá, ha jótékony hatását nem

érezné. A mi hétszilvafás nemesi családjaink pusztulása s a parasztbirtok szétmorzsolódása viszont egyenesen az egyenlő örökösödés eredménye. De ismerni fogja az egyetemi tanár úr Napoleon famózus levelét is öcséséhez, a nápolyi királyhoz, melyben lelkére köti, hogy alkalmazza az egyenlő örökösödést Nápolyban, mert akkor „minden, a ki hozzá nem hű, el fog pusztulni”; de a hozzá hívek fentartására teremtsen hitbizományokat. Tehát a majorátus-rendszert „a forradalom örökének ama lángeszű fejlesztője” honosította meg!

Körülbelül ezekben foglalhatók össze a konzervativizmus ellen felhangzott tárgyilagos vádak. A vita hevében történt személyes élű támadásokra nem felelnek.

Kettőt azonban határozottan vissza kell utasítanom. Vészi urat „tempramentuma” általa többször idézett szavaimnak — bocsánat a kifejezésért — tendenciózus kiszínezésére ragadta. „*Buta tömeg, aljas tömeg*”, — ezt a kifejezést látta jónak több ízben, különféle változatban mint tőlem vett idézetet emlegetni. Ez ellen tiltakoznom kell. Én ilyen kifejezésekkel élni nem szoktam; olyasmiektől megbélyegezni valakit, a miről ő nem tehet, gyöngédtelenségnek tartom, épp úgy, mint a testi fogyatkozás emlegetését. Egyébiránt a néppel szemben, melyhez engem nem a demagógérek, sem az ethnográfus kíváncsisága, hanem a gyermekkori emlékek soha el nem szakítható szálai és az abból folyó kegyelet kötnek, e kíméletre nem is volt szükségem; mert butaságot ugyan tapasztaltam az életben eleget, de sohasem a néptől, főként a magyar néptől. Ha ez a nép elmaradott, senki sem érzi jobban nálamnál, hogy azért a felelősség azokat terheli, a kik annak vezetésére hivatottak voltak. A szunnyadó kötelességérzet felébresztésére, a hol lehetett, tettel, a hol kellett szóval, mindig igyekeztem megtenni, a mi az én erőmtől tellett.

Ezért kell visszautasítanom a felszólaló úrnak rám nézve nagyon is megtisztelő párhuzamát is Nietzsche és köztem; a mely annyiban áll, hogy a természetben s így az emberek közt is levő különbséget és a kiválóságot én a magam egyszerű észjárásával éppúgy látom, mint ő a maga lángelméjével. Csakhogy Nietzsche Übermenschét a Heerdenmensch-e szemben a korlátlan önzés jogával ruházza fel; míg én a kiválósághoz a *noblesse oblige*, azaz a nagyobb erkölcsi felelősség s a velejáró kötelesség elvét, más szóval a gyöngék oltalmazását kötöm.

Bocsássanak meg nekem, hogy ezt a két dolgot szóvá tettem; de annak, a ki a társadalomra, nem önző célból, hanem nemesítő irányban hatni akar, a maga teljes erkölcsi hitelének épségére és a jóhiszeműségébe vetett feltétlen bizalomra szüksége van és azt mindenkivel szemben megvédeni tartozik, nem a saját, hanem az ügy érdekében, a melyet szolgál.

Ezeket elintézvén, szíves engedelmmel áttérek a többi iránynyal szemben táplált aggodalmaimra. Sajnos, az e vitában hallottak azokat eloszlatni nem bírták. Az anarkizmus egyik igen t. szószóelőjének

optimista felfogása nem győzhetett meg arról, hogy az a belső átalakulás, mely az anarkista eszmény megvalósulásának szerintük is előfeltétele, egyhamar bekövetkezzék; ma még a távolság az ő eszményi világnézetük s ama „gyakorlati” — bombavető — anarkistáké közt oly nagy, hogy az általuk képviselt irányt egyelőre reális tényezőnek venni nem lehet.

Még kevésbé szűnt meg aggodalmam a szocializmussal szemben. Nem látom ugyanis az osztályszolidaritásban azt az altruizmust, — és itt megint legyen szabad a most lefolyt vasutas-sztrájkra utalnom — mely az osztályönzésen felülemelkedve, az összes társadalom javáért, s főként a nemzetért, képes lenne áldozatot hozni.

Én mindkét felforgató iránynyal szemben szükségesnek tartom fentartani és megvédeni a társadalom természetes alapjait: a magántulajdont, a családot, a vallást és a hazát; főként ez utóbbit. Mert azt szívesen elismerem, hogy én az én konzervatív iránytűmet nem tudtam teljesen elszigetelni, s hogy azt a fajszeretet delejes áramlata téríti ki a felé a társadalmi irány felé, a melyik az én nemzetem jövőjét legjobban biztosítja. Méray úrnak talán igaza van; talán egy új alakulat előtt állunk, s a születő világregend a halót el fogja söpöri. Mint a hogy a természettudomány megjósolta, hogy eljő az az idő, a mikor a nap kihül s a földön megszűnik minden élet. Lehet. De ma még érezzük a napsugár éltető melegét, ma még a tavasz ezernyi rügyet fakaszt ezen a hűlő földön s ezernyi érzést a mi szívünkben. Én nem tudok olyan társadalmi rend eljöveteleért munkálkodni, a melyből a hazaszeretet éltető napja hiányzik.

Ezért nem állhatok a feltétlen liberalizmus elvi alapjára sem, mert az a kozmopolitizmusnak nyíl utat; a mint hogy eltért attól a józan angol és az amerikai is (lásd a legújabb bevándorlási törvényt) mihelyt annak követelményei által nemzete létérdekeit veszélyeztetve látta. De nem fogadhatom el azért sem, mert alapelve — a korlátlan egyéni érvényesülés s a szabad verseny — a gyöngék védelmét kizárja. Hogy védje meg a megszorultat az uzorás, a gyöngé nőt a női tisztaság útonálló ellen, szóval, hogy védje meg a bárányt, ha a farkast a nyáj közé ereszti — a korlátlan egyéni érvényesülés s a szabad verseny elve szerint? Ha pedig a gyöngébb vagy a nemzeti érdek védelmezésére tiltó törvényt hoz, akkor saját lényét tagadja meg. A liberális szociál-reformban ezért nem bízhatom.

Ezért tartom a társadalom és a nemzet boldogulása szempontjából szükségesnek a konzervativizmust, a társadalmi osztálykérdések megoldására s a sebek gyógyítására pedig a keresztény-szocializmust.

Szabó Ervin zárbeszède.

— 1904 május hó 20-iki vitaülés. —

Én arra törekedtem exozémban, hogy ahhoz a kerethez ragaszkodjam, a melyet a társaság elnöksége a vita kitűzésekor megszabott. T. i. a társaság azt a kérdést vetette fel, hogy tudományunk mai állása szerint megállapíthatók-e a mai társadalom fejlődési tendenciái és melyek azok? A praktikus politika kérdéséről a társaság nem kívánt itt előadásokat tartani. Mégis a legtöbb felszólaló nem arról beszélt, a mi a vitával a társaságnak célja volt, hanem inkább arról, hogy mit kell tennünk, milyen praktikus politikát kell követnünk akár Magyarországon, akár pedig általánosságban. Különösen jellemző volt arra, hogy mennyire elhagyta a vita az eredetileg kitűzött keretet, éppen Hegedűs Lóránt igen t. alelnökünknek a felszólalása, a ki azzal kezdte felszólalását, hogy ő nem fog a vitába belekeverni oly szempontokat, a melyek itten illetéktelenül felhozattak, mint a nemzetállam kérdése, vallási és felekezeti kérdések stb. és csodálatosképen ép ő volt az, a ki előadásának második részét különösen, egészen a magyar gazdasági és társadalmi viszonyokra alkalmazott *programm* formájába öltöztette s itt úgyszólván politikai programot adott. Pedig a vitának nem az volt a célja, hogy megállapítsa, hogy mi kívánatos, mit kell tennünk, hanem az, hogy *mi lesz*.

A legtöbb előadónak ez a félreértése arra kényszerít, hogy mielőtt a képviseltem irány védelmébe belemennék, néhány szociológiai alapkérdést igyekezzen tisztázni. Magában a szocializmus védelmében talán sok ismert dolgot fogok itten mondani, de arra kényszerítve vagyok, mert a vitában tett ellenvetések nagyobbára nem emelkedtek felül azoknak az érveknek a niveauján, a melyeket a szocializmus ellen különösen a politikai vitákban fölhozni szoktak. Az alapkérdéseket úgyszólván egyáltalán nem érintik. Nem még azokat sem, a melyeket maga az u. n. revizionizmus vett kritika alá, holott szóló, bár egyetlen uralkodó szocialista-párt vagy irány álláspontját nem képviselte, mégis az u. n. orthodox marxizmushoz legközelebb eső szocialista fölfogást fejtette ki. Ezzel szemben nagyon kívánatos lett volna éppen azoknak a szociológiai alapkérdéseknek tisztázása, a melyeket a revizionizmus harczában ugyan keveset bolygatnak, de a melyek az ellentétnek tulajdonképeni döntő problémái.

Ilyen kérdés első sorban az, vájjon a társadalmi fejlődés kauzális szükségszerűséggel történik-e, vagy pedig az emberek célokat kitűző akarátának eredménye? A kauzalitás és a teleológia kérdése ez.

Ketten voltak a vitában, a kik egyenesen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy társadalmi okozatiságról nem lehet beszélni s így a kérdés fölvetése egyáltalán helytelen. Tegze tanár úr szerint „a tudatot feltüntető világ terén még a föltétlenül bekövetkező tények — annál kevésbbé pusztá tendenciák — kimutatása sem irányítja céljainkat, tehát

tényleges fejlődési törekvésünket. E téren a hangulat, a kedély, *a cél az irányadó*”. Ugyanígy Leopold Gusztáv szerint is „a jövőben teljes abszolút biztonsággal bekövetkező állapotokat az emberi társadalomban át nem láthatunk” s így csak azt kérdezhetjük: a társadalmi fejlődés különböző irányában mi a helyes és célszerű és mi az elvetendő? Meg kell vallanom, hogy ha a teleológikus iskolának igaza van, akkor igen erős csapást mértek azon szocializmus ellen, a melyet e vitában képviseltem. A Marx-féle szocializmust éppen az különbözteti meg elődjei szocialista rendszereitől, hogy a szocialista társadalmat nem mint szubjektív ideált állítja elénk, hanem mint a kauzális törvényszerűség erejével föllépő objektív szükségességet. Mihelyt győz az a fölfogás, hogy a társadalomban nincsenek okozati szükségszerűséggel lefolyó tendenciák, fejlődési irányok, akkor a szocializmus sem objektív, egyéni akaratainktól független szükségesség többé és annak marxi koncepcziója is visszasüllyed a szubjektív vágyak régiójába, a melyből Marx kiragadni igyekezett.

Azt hiszem, hogy a társadalmi kauzalitás és teleológia kérdése *a szabad akarat* kérdésén fordul meg. Vagy azt valljuk, hogy az emberi akarat szabad: ez esetben a társadalmi fejlődésben sincsenek szükségszerűségek, hanem csak vágyak és célok; vagy azt tartjuk, hogy az emberi akarat kötött, determinált: ez esetben a társadalmi fejlődés útját munkáló ember akarata is determinálva van, objektív törvényszerűség szerint működik.

Azt látjuk azonban, hogy pl. Stammner, a ki a társadalmi teleológiának talán legkiválóbb képviselője, nem áll a szabad akarat álláspontján. Ellenkezőleg: az akarat kötöttségét vallja; de azt mondja: a társadalomban öntudatos egyénnel van dolgunk, a kik cselekvésének okait, törvényeit nem ismerjük; így hát erre következtetéseket nem is építhetünk. Nem beszélhetünk tehát másról, mint arról, a mit látunk: hogy mit akarnak az emberek, milyen célokat tűznek ki maguknak.

Az egyéni sikerekre vadászó politikus, vagy a kritikátlan álmodozó, társadalomboldogító ezzel a magyarázattal megalégedhet. Amannak egyéni érvényesülése számára ideig-óráig jó minden tömegmozgalom; nem keresi annak a társadalmi fejlődés problémájához való viszonyát; ez örömmel menekül szépen kiczirkalmazott terveivel a realitások durva mezejéről: — de hogyan elégedhetnek meg tudományosan gondolkodó fők azzal a megállapítással, hogy, bár az emberi akarat kötött, tehát kauzálisán determinált, a tömegakaratoknak determináló erőit még sem kell keresnünk, az előttem érthetetlen. Ez egyszerűen megfutamodás, lemondás a társadalom tudományos megértésének föladatáról, a nagy társadalmi kérdésnek kidobása a tudományból az ethika és a politikai művészet körébe.

Arra a kérdésre: mit akarjunk? milyen célokat tűzzünk ki magunknak? csak egy előleges kérdés elintézése után lehet felelni; nevezetesen el kell intéznünk azt a kérdést: *mit akarhatunk?*

Erre a kérdésre felel a történelmi materializmus, a midőn azt állítja, hogy a társadalmi fejlődést a társadalom gazdasági struktúrájának alakulása, végeredményben tehát a termelési technika fejlődése determinálja. Utópisztikus minden olyan társadalmi törekvés, a mely a technikai fejlődés tendenciájával ellentétben van; ellenben sikerre vezet és a társadalom harmóniáját megközelíti az, a mely a gazdasági technika fejlődési lehetőségeit a legtöbb ember szükségleteinek kielégítésére használja föl. S minthogy az emberek mindenkor arra törekedtek, hogy társadalmi és politikai intézményeiket a termelési technika változásaihoz alkalmazzák (e törekvésnek szubjektív megjelenései az osztályharcok voltak), ma is csak egy föladatunk lehet: *keresni és megállapítani a gazdasági fejlődés irányát és azután ehhez szabni céljainkat, társadalmi ideáljainkat.* Ez az egyetlen tudományos politika.

Ez egyúttal a történelmi materializmus leglényegesebb tanítása. Mindazok az ellenvetések, a melyek a vitában ellene fölhangzottak, vagy annak abszolút *meg nem* értéséből, vagy egy és más tekintetben félreértéséből származnak. Világos, hogy a történelmi materializmusnak az ethikai materializmushoz semmi köze, aminthogy nyilvánvaló az is, hogy a történelmi materializmus éppen nem zárja ki ideálok kitzűzését és követését, sőt inkább a praktikus idealizmus egyetlen alapja. Ha vannak, a kik egész társadalmi berendezésünket a legkicsinyesebb materiális érdekek mértékére szabják, akkor éppen az u. n. keresztényszocialisták azok, a midőn Baross úrral fölkiáltanak: „hajlandó vagyok magam is anarchistának fölcsapni, ha tudnak nekem olyan emberi bünt és szenvedélyt említeni, a mit a kultúrának sikerült az emberiség köréből az évezredes fejlődés alatt kiirtani!” Ily fölfogás mellett az ő fennen hangoztatott erkölcsi és idealisztikus elveik vagy tudatlan naivság vagy gonosz hipokrizis.

Komolyabb megfontolást igényelnek azok az ellenvetések, a melyek a történelmi materializmus érvényességi körét sokalják, vagy kiegészítését követelik. Így Láczy tanár úr szerint a történelmi materializmus valósággal „foganatos világnézet” igényével lép föl. Farkas Géza úr pedig azt hibáztatja benne, hogy az európai társadalmi fejlődés törvényeit az összes társadalmakra általánosította. Ha világnézetben mindazon képzeteket értjük, melyeket viszonyunkról az emberekhez és a lét problémáihoz alkottunk, úgy a történelmi materializmus bizonyára nem az. A történelmi materializmus összes hivatott képviselői mindenkor azt tartották, hogy az még csak a társadalomnak sem teljes elmélete, hanem inkább módszer — materiális módszer — a társadalmi jelenségek megmagyarázására ott, a hol azok az európai típus szerint alakultak; a mely fölfogás egyáltalán nem zárja ki más tényezőnek, nevezetesen az ember biológiai alkatának számbavételét ott, a hol a társadalmi fejlődés típusa az európaítól eltér.

Másrészt azt a kifogást tették a történelmi materializmus ellen, hogy az öntudatosan cselekvő embert kifelejtí a társadalom ható tényezői közül.

Nem tagadom, hogy voltak a történelmi materializmusnak képviselői, a kik elegendőnek tartották, hogy a társadalmi jelenségeket tisztán az objektív tényezőkre vezessék vissza. Itt is azonban ne az egyoldalúan túlzók után ítéljünk.

A történelmi materializmus, a mely a társadalmi kauzalitás alapján áll, a társadalom kielégítő magyarázatául csak olyan okozatsort fogadhat el, melyben minden tény az előzőnek szükségszerű következménye. S minthogy a társadalmi összefüggések viszonylatok, emberek viszonya egymáshoz, a történelmi materializmus okozatsora sem volna teljes, folytonos, ha az embert kihagyná. A különbség a társadalomnak tisztán eszmei és a társadalomnak ezen reális, vagyis az objektív és szubjektív tényezőket egyaránt figyelemben részesítő magyarázata közt főképpen az, hogy míg az idealisztikus rendszerek többnyire *az egyének* lelki életének bonczolgatásába merülnek, addig a történelmi materializmus hívei egyénsoportok — *az osztályok* — öntudatos közreműködésének tényét és törvényeit kutatják. Könnyen érthető, hogy míg azon módszer törvényszerűségeket föltárására egyáltalán nem vezet, ez viszont nem elégíti ki azokat, a kik saját lelki életük mintájára képzelik a tömeg-öntudat alakulását is, a mely pedig, természetszerűleg, sohasem egyezik az egyes egyének öntudatával, hanem valamennyinek összetétele, eredője. Mégis ez az egyetlen útja társadalmi okozatsor felállításának.

A történelmi materializmus nem hagyja ki tehát az embert számitásából. Ellenben igenis nem törődik egy másik tényezővel, a melyet pedig e vitában unos-untalan hánytorgattak: *az emberi természettel*.

Már maga az a tény, hogy az itt képviselt irányok mindegyike az emberi természetre hivatkozott a maga igazának megvédésére, fölmentene az alól, hogy e kérdéssel foglalkozzunk. Láttuk, mily könnyű volt mindegyik iránynak a neki megfelelő emberi természetet konstruálni. Vajjon kevesebb joga volna a szocializmusnak egy neki tetsző emberi természetet konstruálni? Oly paradoxonokat, mint a konzervatívok *erkölcsi embere*, a kit azonban gazdasági érdekek nélkül *még* sem tudnak elképzelni, vagy oly elfogultságokat, mint a Hegedűs Loránté, a ki a burzsoá kereseti szabadságot is az emberi természet elemének tartja, egy kis megerőltetéssel talán a szoczialisták is tudnának produkálni.

Ha bele akarnék mélyedni ezen kérdés taglalásába, azt hiszem, kimutathatnám, hogy az az állítólagos emberi természet, melyről itt annyit beszéltek, a melyben benne volt az erkölcsi természet, a szabadság, a tulajdon vágya, a gazdagsági vágy stb., tulajdonképpen nem létezik, hogy az ember, mikor a társadalomba lép, tulajdonképpen egy nagy negatívum, a melyben, lehet mondani, csak egy határozottan megállapítható elem van, t. i. a létfenntartás ösztöne. Hogy azután ezen ösztönt milyen formában elégíti ki, az teljesen attól függ, hogy milyen társadalmi környezetben él.

Az ember u. n. erkölcsi természete, vagyis az egész társadalmi morál a legellentmondóbb változásokon ment keresztül. Az ember u. n.

gazdaságos természete sem létezik eredetileg. Az őseimben, mint tudjuk, ezer és tízezer évekig semmi sem volt abból, a mit gazdaságosságnak neveznek. Az őseim nem dolgozott, nem gazdálkodott, nem mérlegelte a haszont és a kárt, a mely valamely gazdasági cselekvésével járhat, hanem egyik napról a másikra élt a nélkül, hogy a holnapról egyáltalában gondolkodnék is.

Az emberi természetnek, mint ilyen nagy negatívumnak a felismerése erős érv a történelmi materializmus számára mindazok ellen, a kik a nekik nem tetsző társadalmi változtatások ellen az emberi természetre hivatkoznak. Azt mutatja ugyanis ez, hogy az emberi természet, eltekintve az életfentartás alapösztönétől, egy a mindenkori gazdasági és társadalmi környezetek és alakulatok által formált valami.

Föl lehet tételezni, hogy ha az eddigi fejlődés folyamán az emberi természet nem revoltált azon számtalan változtatások ellen, a melyek a környezetben voltak és a melyek egy előző korszak védelmezői előtt mindig mint az emberi természettel ellenkezők tűntek fel, hogy akkor az emberi természetre való hivatkozás itt is hiábavaló.

De különös, hogy emberi természetnek valamennyi irányítúvel éppen azon ideológiát tartják, a mely az ő társadalmi irányuknak a legjobban megfelel. Különösen sokat beszéltek itt a szabadságról, szabadságvágyról, önrendelkezésről stb. és azt mondták, hogy az ember önrendelkezés nélkül nem lehet meg. Szabadság, önrendelkezés az emberi természet elengedhetlen követelménye.

Én előadásomban tág teret szenteltem a szabadság kérdésének, bebonyítani igyekezvén, hogy az ugyanolyan ideológia, mint a többi, tehát relatív, az objektív viszonyok szerint más és más. Hegedűs Lóránt ezt búvészjátéknak nevezte. Ha Hegedűs Lóránt nem elégedett volna meg ezzel a megjegyzéssel, hanem bebonyította volna, hogy a szabadság más valami mint a jog, az erkölcs, hogy az nem egyszerűen *másik oldala annak a viszonyoknak embertársainkhoz*, a melyet ezen fogalmakkal nevezünk, hanem abszolút kategória, kortól, osztályhelyzettől, műveltségtől, vagyontól független, akkor szóló megadná magát. így azonban ismételnie kell, hogy Hegedűs L. is, mint a vita többi résztvevői, arra az éppen nem evoluzionista és kritikai álláspontra helyezkedett, hogy szabadságnak és az emberi természet corollariumának nevezett el olyasvalamit, a mi csupán az általa képviselt irány rendszerében az.

Ugyanilyen relatív tényezők az összes ideológiák. Szó volt itt a *voraussetzungslose Wissenschaft*ről. A keresztény szocializmusnak vetették szemére, hogy a mit hirdet, az nem *voraussetzungslose Wissenschaft*. Ez a vád, nézetem szerint, a legkevésbé sem gyöngíthet semmiféle álláspontot. *Voraussetzungslos*, vagyis teljesen objektív, elfogulatlan tudomány nincsen. Összes tudásunk annyira determinálva van osztályhelyzetünk által, annyira függ gazdasági és társadalmi helyzetünkől, hogy *voraussetzungslose Wissenschaft*ről, vagyis tökéletes elfo-

gulatlanságról, a dolgok teljesen objektív megítéléséről szó sem lehet. És hogy az ideológiák mennyire függenek a gazdasági és társadalmi viszonyoktól, arra ép a kereszténység kitűnő példa. Keletkezett egy hatalmas ideologikus rendszer, Krisztus-tana. Egy korát — ha nem is úgy, mint némelyek mondják: egészen előzmények nélkül — túlszárnyaló rendszer, minden kornak erkölcsi és intellektuális fejlődését magasan túlszárnyaló ideológia. Mikor ez az óriás ideológia alkotójának agyából a tömegek közzé kezdett behatolni, olyan formát öltött, a milyent az akkori társadalmak gazdasági és szociális fejlettségéhez, az akkor élő emberek intellektuális és érzelmi színvonalához képest ölthetett, vagyis teljesen deformálódott és lett azzá, a mit épen alkotója ostorozott a legszenvedélyesebben: államkereszténységgé, teljesen eltérő alkotójának eredeti intencziójától és messze elmaradó eredeti nivójától; lett igen utilitarisztikus, igen opportunistikus, igen közönséges *eszélytan*. És mégis igaza van Lánczy tanár urnák, ha a történelmi materializmussal szemben azt az érvet hozza fel, hogy az uralkodó eszmék ellentállanak az egészséges gazdasági fejlődés igényeinek; csakhogy itt is az eszmék relativitását kell figyelembe venni, nevezetesen megtenni azt a kis, de nem lényegtelen disztinkciót, hogy azok az uralkodó és ellentálló eszmék *az uralkodó osztály uralkodó eszméi*. Hogyan tagadhatnók ezt!? Hisz ma is látjuk, hogy korunk uralkodó eszméi: a gazdasági liberalizmus, a szabad verseny, a magántulajdon ellenállanak — és nagyon is erősen ellenállanak — annak, a mit a szociálisták az egészséges gazdasági fejlődés igényeinek tartanak. De merné-e valaki mondani, hogy a szabad verseny, a magántulajdon eszméi korunk uralkodó eszméje, nem pedig csak az uralkodó osztályé?

Az eszméknek ez a relativitása, függése az emberek gazdasági, társadalmi helyzetétől magyarázza meg az osztályharcot is. A kiegyenlítés a különböző osztálybeli emberek között azért nem lehetséges, mert nem értik meg egymást. Különösen kitűnt ez ebben a vitában, de kitűnt mindenütt, hol a szociálizmus áll ellentétben a liberalizmussal, vagy a liberalizmus a feudalizmussal, egyáltalán valamely osztálynak ideológiája egy más osztály ideológiájával. Azt látjuk, hogy bizonyos pontokra érkezünk, a hol a kapacitálás teljesen lehetetlen, mert az emberek egyszerűen képtelenek megérteni egymást. Ezért nem lehetséges az osztályok kooperációja bizonyos csekélyebb rangú kérdéseken kívül. Vannak ugyan közbeneső korszakok, melyekben az osztályharc nem ilyen nyilvánvaló. A mikor egy új társadalmi rendszer éppen létrejött, a mikor az uralomra jutott új társadalmi osztály még nem juthatott ellentétbe azon osztályok érdekeivel, a melyek csak az új gazdasági rendből nőnek ki. Ilyenkor, ezen új elhelyezkedés korszakában látjuk az osztályok bizonyos összeműködését. Mihelyt azonban a gazdasági fejlődés kritikus pontra jut, mihelyt kifejlődik és osztálytudatra ébred az új osztály, a mely a gazdasági fejlődés új fázisának megfelelő, újra előáll teljes merevségével az osztályharc. Hogy mennyire

igaz ez, arra éppen a társadalmi forradalmak nyújtanak kitűnő példákat. Ebből azonban távolról sem következik, hogy igaza volna Geöcze kisasszonynak, az ő *dúvad-ehnéletével*. Bizonyos, hogy a társadalmi harcokat nem vívják parfümos szalonokban keztyűs kézzel. De hogy valamit mégis haladtunk csak az annyira magasztalt középkor óta is, azt mindenki belátja, ha csak a Dózsa-féle forradalom befejező tényeire gondol. És hogy nem éppen a szocialisták azok, a kik a múlt idők osztályharczai kegyetlen formáinak felélesztésén fáradoznak, azt mindenkinek, a ki a szocialista irodalmat csak valamennyire ismeri, koncedálnia kell.

Az osztályharcz ellen más érveket is hoznak föl. A Comte-féle pozitivisták pl. azt mondják, hogy osztályok egyáltalán nincsenek, legfeljebb társadalmi érintkezés szempontjából lehet ilyeneket megkülönböztetni. Erről itt nem beszéltek; sőt a konzervativizmus képviselője egyenesen arra az álláspontra helyezkedett, hogy a gazdasági osztályok fentartása az egyetlen természetes társadalmi rend. Ő csak az osztályharcz tényét tagadta. Leopold Lajos barátom viszont azt állította, hogy a gazdasági osztályok kereteit áttörik a foglalkozási osztályok és utalt a városi és a mezei népesség érdekellentéteire. Ez az érdekellentét csakugyan meg van, sőt, lehet mondani, a legrégebb; de hogy ez tényleg osztályellentét és csak a foglalkozásokkal való kombinációja folytán tűnik föl másnak, az nyilvánvaló, mihelyt e két foglalkozási ág jövedelmének forrását nézzük. A városi népesség jövedelemforrása a tőkekamat és a munkabér, a mezei a földjára; mindegyik csak a másik rovására nőhet. Innen, a termelési folyamatban elfoglalt helyzetükből származik tehát a város és falu érdekellentéte: a valóságos osztályellentét. És ez az osztályellentét, egyáltalán az egész osztályalakulás Magyarországon ugyanolyan, mint a külföldön. Ha Hegedűs Lóránt azt magyar specialitásként panaszolja, hogy nagyon nehéz a magasabb osztályokba följutni, akkor megfelelő az, hogy a külföld kapitalista országaiban mindenütt már régen konstatálták azt a jelenséget, hogy pl. a munkásosztálynak csak elenyészően kis töredéke emelkedhet föl magasabb osztályba, mert tőkeerő híjával van; és ha Magyarországon ugyanezt látjuk, ez csak azt bizonyítja, hogy Magyarország is belépett a kapitalista fejlődés körébe.

Azzal a véleménynyel is találkoztunk, hogy nem lehet a társadalmat egyszerűen két nagy osztályra, t. i. a munkásoknak és a tőkésnek osztályára bontani. Hát igaz: egy időben ez a politikai propagandában igen gyakori érv volt, s azt jelentette, hogy a munkásosztályal szembenállnak mindazok, a kik nem munkások, s hogy ezen a munkásosztályéval ellentétes, közös érdek által összetartott tömeg egyformán ellensége a munkásosztálynak: „*Eine reaktionäre Masse*” Ma azonban némileg tisztázódtak a különböző társadalmi osztályokról a nézetek.

A szocializmus tanítása szerint a társadalom a termelésben elfoglalt helyzet és a jövedelem forrásai szerint három főosztályra oszlik.

Első azon osztály, a mely a földjáradékból él, vagyis a földbirtokos osztály; második azon osztály, a mely a tőkejáradékból él, vagyis a tőkés osztály; harmadik azon osztály, a mely a munkájáradékból, a bérből él, vagyis a munkásosztály. Ezen osztályok között vannak átmenetek is, vagyis ezek egymástól nem mereven, átmenet nélkül elkülönített osztályok, a földbirtokos osztály és a földműves-munkás osztály között lyenek a kisebb és a törpe birtokosok, a mely utóbbiak már részben munkások is; a tőkés osztály és a munkásosztály között áll az a majdnem proletarizált kisiparos osztály, a mely bizonyos tekintetben inkább sorozható a munkásosztályhoz, mint a polgárosztályhoz.

Nem kell szociálistának lenni ahhoz, hogy az ember ezen három főjövédelmi forrás ellentétét lássa, hogy belássa, hogy egyik sem emelkedhet a nélkül, hogy a másik ne csökkenjen. Innen ez osztályok érdekeinek kiegyenlíthetlensége. Ez azonban nem jelenti, hogy az osztályoknak közös érdekeik egyáltalán nincsenek. Vannak pl. közös tudományos, kulturális, humanitárius érdekek. De hogy ezek is milyen különböző formákat öltenek a különböző osztályok fölfogásában, azt az osztályoknak csak tudományos kérdésekkel szemben mindennap elfoglalt álláspontja is bizonyítja. És hogy általános emberességi tények, mint pl. az, a melyre Wolfner Pál úr hivatkozott, hogy t. i. mi is adakoztunk a martiniquei tűzkárosultak számára, hol voltak képesek bármi tekintetben is elfojtani vagy legalább enyhíteni az osztályellentéteket azt én nem tudom.

Igen, egy közös érzésben találkozik ma valamennyi osztály. Lánczy tanár úr mutatott rá: a megváltás utáni vágyban. Ez a jelenség tényleg megvan és legjobb bizonyítéka a szünetlen osztályharcznak. Harcz nincs szenvedés nélkül. Nincs társadalmi osztály, a mely mai, kiélezett osztályharczunkban nem szenvedne erős ütéseket. Csak természetes, hogy mindegyik osztály érzi a megváltásnak szükségét, mivel mindegyiket nyomják a többi osztályok, egyik sincs megelégedve a maga helyzetével.

Különös helyzete ebben a harcban csak a munkásosztálynak van. A munka lévén minden gazdagságnak forrása, a munkásosztály az egyetlen, a mely, midőn a jövedelemeloszlásban kedvezőbb helyért küzd, nem zsákmányol ki senkit, mert csak saját munkájának termékét követeli. De ha a munkásosztály nem zsákmányol ki mást, viszont a többi osztály nem zsákmányolhat ki a nélkül, hogy őt is ki ne zsákmányolják. Ezért vágyik mindegyik változtatás, megváltás után. Ezért alkot mindegyik magának való társadalmi ideált, a melyeknek küzdelmét éppen itt láttuk. De hogyan várjuk ez ideálok összeegyeztethetőségét, a mikor a praktikus viszonyok, a melyekből kinöttek, a melyeknek reflexei, annyira ellentétesek?

Ha ilyképp egyetlen koncessziót sem tehetek t. ellenfeleimnek szociálista koncepczióm általános szociológiai alapjaiban, talán azon a téren értjük meg jobban egymást, a hol objektív tényekről van szó.

A szocializmusnak kardinális problémája, hogy a modern gazdasági fejlődés csakugyan a koncentráció irányában halad-e, a mint azt Marx leírta.

Bernáth István úr volt az, a ki itt is Magyarország számára külön privilégiumot akart kiharítani. Szerinte minálunk nincsenek olyan energikus, szívós jellemekek, a minők Angliában a kapitalizmust megteremtették. Ha minálunk mégis van fölszívódás, proletarizálódás, az csak azért van, mert a nagytőkések javára szolgáló intézményeink vannak. De hát, kérdem én: miért vannak ily intézményeink? Csak nem azért, mert a zsidók hozták őket be? Megvannak, mert a mi fajbéli államférfiaink, a mi fajbéli nagybirtokosaink épp oly kevésbé zárkozhatnak el a modern gazdasági fejlődés követelményei elől, mint az angolok vagy a francziák.

Éppen így vagyunk Bernáth úr másik állításával, a melylyel a gazdasági válságokat tisztán szubjektív és ethikai okokra akarja visszavezetni, mert azok, szerinte, nem a dolgok fennálló rendjéből, hanem az opportunizmussal párosult nyereségvágyból erednek. Teljesen igaz. Csakhogy ez az „opportunizmussal párosult nyereségvágy” éppen maga a kapitalista szellem, éppen elmaradhatlan reflexe a szabad versenyre alapított gazdaságnak, következménye és előfeltétele, a mely nélkül megszűnnék éppen a szabad verseny. A ki, hogy a kríziseket megakadályozza, a nyereségvágyat ki akarja törölni az emberi érzésekből, annak előbb a szabad versenyt, tehát a magántulajdont, tehát a mai társadalmat kell megdöntenie.

Nem! ilyen szubjektív érvekkel, erkölcsi prédikációval a gazdasági koncentrációt föltartoztatni nem lehet.

Tegze tanár a magyar mezőgazdasági üzemmstatistikából vette meggyőzőbbnek látszó érveit. Sajnos, ezt a bizonyítást sem lehet elfogadni, mert tudvalévő, hogy a 70-es üzemmstatistika egész más alapokon épült föl, mint a 95-ös. Hisz e kettőnek összehasonlításától maga az országos statisztikai hivatal óvott.

Mi marad hát? Marad Geöcze kisasszony szemrehányása, hogy a szociálisták a gazdasági koncentrációból ideált csinálnak, hogy apológiákat zengenek a lidit- és ekrazitgyártásnak, a kapitalizmus minden kinövésének.

Valóban habozom, feleljek-e erre a vádra komolyan. A szociálistáknak volna ideáljuk a kapitalisztikus gazdaság, a kik először festették megrázó színekkel a gazdasági, szellemi és erkölcsi nyomorúságoknak tömegét, a mely nyomában jár!? A szociálisták találnák örömeiket a gyilkoló fegyverek, vagy a nagyúri fényűzés ezer tárgyának gyártásában, a kik nem szűnnek meg hangoztatni, hogy a kapitalista termelés nem a

nagy tömegek életszükségeinek kielégítését célozza, hanem csupán a tőkésosztály nyereségének gyarapítását — mindenáron: agyondolgoztatás, kiéheztetés, vér és vas és háború árán is!?

Egészen mást akarnak a szocialisták. Azt akarják, hogy az ipari koncentrációban — mely nem óhajtás, hanem tény, nem ideál, hanem objektív jövő — rejlő óriási előnyt a társadalom megfelelően kihasználja. Meg vannak győződve, hogy a technikai eszközöknek más kihasználása, más irányítása mellett feltétlenül teljesebb és tökéletesebb kielégítése válik lehetővé az emberi szükségleteknek, a nélkül, hogy ez azon következményekkel járna, melyeket ők sokkal erősebben ítéltek el, mint a konzervativizmusnak vagy a keresztény-szocializmusnak bármely képviselője.

Megmarad tehát a gazdasági koncentráció, mint a szocializmus megvalósításának passzív eszköze. Mennyiben módosítja a vita fölfogásunkat az aktív tényezőkről: az osztályharczról, a szocialista propagandáról és a munkásosztály saját gazdasági szervezeteiről?

E kérdésekkel — az osztályharczon kívül — a vitában alig foglalkoztak. Ki kell itt mégis emelnem Hegedűs igen t. alelnök úr megjegyzését, mely szerint szóló elmélete „kissé poros és levendula-szagú” német elmélet, a mely helyett jobb szerette volna, ha „a Bernstein-féle dolgokat” hozta volna ide. Nem tudom, mennyivel kevésbé német a bernsteinizmus mint a marxizmus; de azt szükségesnek tartom itt újra hangsúlyozni, hogy a mely szocialista harczi eszközöket én emeltem ki előadásomban, azok a közkeletű marxizmustól majdnem oly messzire esnek, mint a bernsteinizmustól. Én a marxista szocialdemokrata pártoknak szinte kizárólagosan politikai harcztát, ha nem is kifejezetten, de impliczite elítéltem akkor, a mikor a gazdaságilag szervezett munkásság akcióját toltam előtérbe; viszont a bernsteinizmus nem számíthat hívei közé, mert szerintem a munkásosztály gazdasági harcza csakis akkor vezethet a szocializmushoz, ha szorosán és szigorúan az osztályharcz talaján maradvá, forradalmi célokért és nem apró-cseprő reformokért küzd. Hegedűs L. félreértette előadásomat, ha ezek daczára is azt veti szememre, hogy „teljesen német hatás alatt” állok.

Ellenben igaz, hogy, nem ugyan a góthai és erfurti programmok, de igenis Marx — a politikai exigenciák szolgálatába még nem hajtott Marx — befolyása alatt tartom fönn tovább is az osztályharcz elvét a vitában ajánlott osztálykooperációval szemben. Ha a szocializmus célja csak az volna, a mire Wolfner úr szeretné korlátozni: hogy a munkásosztály teljes politikai emancipációját kivívja, akkor valóban közönyös volna a harczi eszközöknek a kérdése. Hisz ez a cél semmi-féle lényeges átalakítását a társadalomnak nem követeli; nem több az, mint a demokratikus állam. Csakhogy a szocializmus egész mást akar; és e törekvésében a politikai demokrácia — merem mondani — még csak nem is lényeges. A szocializmus a munkásosztály teljes, vagyis gazdasági és politikai, de első sorban és főképp gazdasági

emanczipációjára útján az ember emanczipációjára törekszik, vagyis megszabadítására az egész emberiségnek mindazoktól az anyagi és szellemi és érzelmi bilincsektől, a melyek az egyén integrális fejlődését ma gátolják. És így a szocializmus mindennapi harcza a munkásosztály közvetlen érdekeinek védelmére egyúttal harcz új világért, új társadalomért, új emberekért. Közönyös lehet-e ennek a harcznak a mikéntje? Vagy elképzelhetjük-e, hogy emberek, a kiket hozzászoktatunk, hogy elveikkel csere-beréljenek, hogy apró előnyökért részenként lemondjanak ideáljaikról, hogy lelkük csirázó új tartalmát ne igyekezzenek egész személyiségük kockáztatásával a valóságos életbe belevinni, képzelhetjük-e, hogy az ilyen emberek képesek lesznek ama egészen szabadok világát megalkotni? Igenis, távol nagy perspektívákat kell a munkásosztálynak adni, sőt — Prohászka főt. úrral szemben mondom ezt — utópiákat is, hogy ha e távoli cél elérését komolyan akarjuk. És minthogy az ember lelkét mindennapi élete formálja, a munkásosztály mindennapi harczának olyannak kell lennie, hogy a munkásság lelke a távoli ideál irányában fejlődjék, szocialista ideológiával, szocialista szükségletekkel teljék meg. A pillanatnyi előnyökért való tranzigálás korrumpáló hatását meg kell gátolni a távoli ideálért a közvetlen előnyről lemondani kész heroikus hangulat ápolásával.

Ebből a szempontból kell megítélni az osztály harcz etikáját is. Az osztályharcz — hisz éppen Marx tanította ezt nyomatékosan — nem személyek ellen hirdet gyűlöletet, hanem az intézmények ellen, a melyek az egyének társadalmi viszonyát kényszerüleg alakítják. Nevezzenek meg egyetlen politikai irányt, a melynek harcza kevésbé van személyek ellen kiélezve, mint a szocializmusé!

De egyáltalán, miféle eszközöket ajánlanak a többi irány képviselői a társadalom javítására?

Mindez irányok belső ellenmondása a praetendeált czéllal, teljes képtelenségük a társadalmi kérdés megoldására eszközeikben demonstrálódik a legnyilvánvalóbban.

A liberalizmus alapján individualisztikus és államellenes. (Gondoljunk csak Eötvösre vagy a külföld doctrinair liberális irodalmára.) Volt idő, a mikor elveinek következetes alkalmazásával a társadalmi fejlődésnek mérhetlen szolgálatot tett. És ma? Csakis alaplényegének fölázdozása árán bír az államélet irányításában részt venni, a midőn minden téren állami beavatkozást követel. A konzervativizmus főeszköze az ember erkölcsi természetének javítása. E célra nem győzi eléggé emlegetni az emberi természet gyengeségét, alacsony anyagiasságát, önösségét. A mint igen rossz pedagógus az, a ki neveltjének az önbizalom fokozása helyett hibáit, kicsinységét veti szünetlenül szemére, és soha neveltje megjavítását elérni nem fogja: úgy a konzervativizmus is talán csak azért hangoztatja oly sűrűn az emberi természet gyarlóságát, hogy hátráltassa a tömegeknek teljes emberi méltóságukra ébredését.

Más megítélés alá esik a keresztényszocializmus, a melyet én a konzervativizmustól elkülönítendőnek tartok. Ha Lánczy tanár úrnak a külföld keresztény-szociálista irodalmából fölolvastott idézetei nem volnának elegendők, maguk a tények, így pl. a belgiumi keresztény-szociálisták magatartása a tavalyi általános sztrájkban bizonyítják, hogy a keresztény-szocializmus, *ha következetes*, szükségképp ellentétbe jut az egyházzal és a szocializmussal kerül egy útra. így a következetes keresztény-szocializmus, bár alapozása valláserkölcsi, czéljaiban és praktikus harczában a szocializmussal egy. A krisztusi szeretet, a melyen fölépül, nem szemforgató siránkozás, hanem a harcros szeretet, mely azt mondja: „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem volna, hogy békességet bocsássak a földre; nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak, hanem hogy fegyvert.

„Mert jöttem, hogy azt cselekedjem, hogy a fiú az ő atyjának ellensége legyen, a leányzó az ő anyjának és a menyé az ő napának.” (Máté *ec.* X. 34—35.)

Az osztályharcz nyelve ez, t. Társaság, nem a békességé. Nem azé az irányé, a melynek jóhiszemű képviselője azt követeli a munkásosztálytól, hogy szeresse az uralkodó osztályokat, tisztelje a tekintélyeket; szeresse tehát azokat, a kiket a tudomány és mindennapi élete a haladás ellenségeinek mutatott, tisztelje azokat, a kiknek tekintélye éppen a fennálló fenmaradásához van kötve.

De hányan vannak minálunk, kik a szentírás nyelvén beszélnek?

Marad az anarkizmus, a melyből itt kétfélet hallottunk. Azaz, helyesebben, csak egyet: mert a mit dr. Schmitt Jenő és Migray mondtak itten, annak, nézetem szerint, semmi köze az anarkizmushoz. Schmitt Jenő szerint az egész kérdés a világnézet kérdése; „csak egyre van szükségünk és ez az egy: az ember isteni öntudata”. Én azt hiszem, az anarchizmus kiváló theoretikusai csodálkozva hallanák, hogy anarchistának nevezik ezt a tant, a melynek számára a társadalom külső alakja teljesen közömbös. Mert hiszen ha csak az öntudat változására van szükség és ez a külső viszonyoktól függetlenül történhet, minek akkor a mindenkori társadalmi renden változtatni? Menjünk egyszerűen és hirdessük a szellemi és anyagi nyomorban élők millióinak, a legképtelenebb testi és lelki környezetben élő tömegeknek az isteni öntudat ébredését és ne törődjünk semmi egyébvel, ne különösen gazdasági, társadalmi és jogi rabszolgaságukkal. Elég az öntudat megváltoztatása.

Én azonban azt hiszem, hogy nem más ez, mint föltámadása az ifjú hegelizmus azon irányának, a mely szintén tisztán a hibás öntudatban látta a társadalmi bajok egyetlen okát, nem törődve a pozitív tudomány kétségbevonhatlan tanításaival lelki életünknek a külső társadalmi viszonyokkal való összefüggéséről. Az u. n. századvégi dekadenciának egy megnyilvánulása ez, új spiritualisztikus reakció, a passzivitás beteges kultusza. Hogyan fér ez össze az anarchizmussal, a mely *kat. exochén* aktivitási tan, a tettvágy kultusza — nem tudom. Migray

helyesebben mondta volna a helyett: mindennemű *erőszak* erkölcsi megvetése az anarchizmus egyetlen taktikája—azt: mindennemű *cselekvés* erkölcsi megvetése a mi vallásunk.

Magának a szocialista társadalomnak berendezése alig részesült a t. főszoalók részéről bírálatban, aminthogy én is expozémban keveset beszéltem róla. Jeléül veszem ezt annak, hogy a legtöbben lehetetlennek nem tartják azt a berendezést.

Mielőtt a tett néhány ellenvetés czáfolatát megkísérelném, egy félreértést kell tisztáznom. Én ezpozém bevezetésében azt a pszichikai folyamatot vázoltam, a melyet az ipari forradalom és az egymást követő társadalmi forradalmak a munkástömegek lelkében provokáltak és néhány mondatban foglaltam össze e lelki átalakulás eredményeit, mint pl.: „A biztosított megélés a bérmunkás számára a szabadságnak legszebb fogalmazása”, „Semmi sem lehetetlen” stb. Tettem ezt annak szemléltetésére, hogy „a szocializmus első tudományos magvetőinek tanításai a gazdasági átalakulástól előkészített talajba hullottak”, és azon hiszemben, hogy azon tételeket senki másképp értelmezni nem fogja, mint hogy azok a szocializmus körvonalainak első, még homályos kialakulását festik. Mégis többen, így csodálatomra Hegedűs Lóránt, továbbá Czöbel István úr stb. e mondatok ellen úgy polemizáltak, mintha azok az én, vagy bármely elméletileg iskolázott szocialista theoretikus nézetei volnának. Nem megyek e félreértésből származó ellenvetések czáfolatába, mert hisz azok e helyreigazítással maguktól megdőlnék.

A szocialista társadalom gazdasági szervezetének sarkköve a magántulajdon helyébe tett köztulajdon. Különös szenvedélyességgel Baross János úr kelt védelmére a magántulajdonnak, azt mondván, hogy a magántulajdon rugója minden emberi szorgalomnak és törekvésnek, nélküle apáthiába sülyedne a mai munkásemberiség. Kevésbé határozottan nyilatkozott Giesswein úr, a ki szerint a kereszténység összefér ugyan a kollektivizmussal, de mégis jobb a magántulajdon.

A Baross-féle érvelés e ponton is önmagával jut ellenmondásba. Baross úr, a ki erkölcsi prédikációt tart a materialista szocialistáknak arról, hogy a materiális javakon kívül társadalmi, de *mindenek fölött* etnikai javak is vannak, mint pl. a műveltség és a lelki harmónia, ennél az érzékeny pontnál úgy látszik megfélekedezik ez utóbbiakról, mint az ember cselekvésének rugóiról. És a materialista szocialisták kénytelenek őt figyelmeztetni, hogy talán a magántulajdon sem kell hogy szükségképpen *célja* legyen „minden emberi törekvésnek”, hanem képzelhető, hogy csak *eszköz* az ember szükségletei lehető teljes kielégítésére, *mindenekfölött* pedig ethikai javak megszerzésére és megtartására, a mit ma, tudvalevőleg, semmi sem gátol erősebben, mint a

magántulajdon, mint a vagyon utáni hajsza. Én megértem a *moralisták* azon érvelését a kollektivizmus ellen, hogy az technikai vagy közigazgatási lehetetlenség; de ha ez urak, kik mindig az erkölcsről beszélnek, azért támadnak ellene, mert a magántulajdon minden emberi szorgalomnak rugója, akkor mégis jobbnak merem tartam a szociálisták hypothézisét, hogy az ember nem tulajdonra vágyik, hanem szükségletei kielégítésére törekszik, és ha a köztulajdon biztosítja majd ezt „a teljesített munka és a szükségletek arányában”, mindenki szívesen dolgozik majd, szívesebben mindenestre, mint azok a százmilliók, a kik a mai boldog magántulajdonos társadalomban ugyancsak élethossziglan dolgoznak, a nélkül, hogy csak valaha is megérnék szükségleteik kielégítését.

És nem kell-e megütköznünk azon is, hogy éppen a *munka nemesít* és hasonló hazug frázisok buzgó terjesztői félnek annyira a munka általánosításától? Geócze k. a. ijedten kérdi, hogy Michel Angelo délelőtt talán követ fejtene, délután pedig Mózeset faragná! Nem tudják e moralisták elképzelni, hogy a változatos, a díját magában hordó, az alkotó munka maga is kívánatos, sőt elsőrendű szükségletté lehet, minden kényszer nélkül, sőt éppen mert nem áll kényszer alatt?

A szocializmusnak centralisztikus tendenciái is csak igen enyhe bírálatban részesültek. A legtöbb résztvevő nyilván érezte annak az ellenérvnek a súlyát, a mely a mai gazdaság centralisztikus alakulásaira és az állami gazdálkodás folytonos terjedésére támaszkodik.

Annál hevesebb támadásokban részesült a szociálista társadalmi szervezet, különösen annak egyenlőségi elve. Baross úr attól fél, hogy a szocializmus a gyöngékhez akarja lerántani a nagyokat és kiválókat; és még Tegze tanár is azt mondja, hogy a szocializmus előjogokat ad a tehetségteleneknek. Ha autoritativ érvekkel akarnék e vádak ellen küzdeni, könnyű volna az újabb szociálista íróktól kimutatnom, hogy a szocializmus nem az emberek egyenlősítését akarja. A mai szocializmus sokkal pozitívabb tudomány, semhogy az egyéneknek akár anthropológiai, akár biológiai különbségei fölött könnyedén elsiklanék. A szocializmus csupán a létföltételeket fogja egyenlőkké tenni mindenki számára, s ezzel fogja biztosítani, hogy, míg egyrészt minden egyén összes tehetségeit a lehetőségig kifejtse, másrészt a szellemileg és erkölcsileg kiváló a társadalmi funkciók megoszlásában az őket megillető helyet foglalják el. Nem a tehetségteleneknek fog előjogokat adni — előjogokat: születésieket, vagyoniakat a mai társadalomban élveznek ezek — hanem minden tehetség szabad kifejlődésének fogja az utat megnyitni. És az egyéni differenciációnak a szocializmus még más biztosítékát is nyújtja. A társadalmi fejlődés törvényei arra tanítanak, hogy minél kisebb valamely társadalom, annál nagyobb részt követel az egyéntől a közös társadalmi feladatok végzésére, annál kisebb tehát az egyéni különbözőségi tere; minél nagyobb a társadalom, az egyén erejének és tehetségének annál kisebb részét foglalják le a közös feladatok,

annál nagyobb a differenciálódás lehetősége. A szociálista társadalom, mely a közösen végzett kultúrunka területét egész földrészekre fogja kiterjeszteni, bizonyára nem fog e törvényre ráczáfolni.

De az egyéni differenciáció tág lehetőségéből nem következik, hogy a szociálista társadalomban megmaradnak az osztályok. Láttuk, hogy az osztályalakulásnak tisztán gazdasági alapjai vannak. A szociálista társadalomban a jövedelemnek csak egy forrása lesz: a munka; így csak egy osztály lehetséges majd: a munkából élők. Ehhez pedig minden ember tartozik majd.

E társadalmi szervezetnek felel meg a szocializmus állam-szervezete — ha mindenáron így akarjuk nevezni. Harrernek igaza van, ha azt mondja, hogy hatalom nélkül nincs állam; hisz éppen ezért hiszik a szociálisták, hogy a kényszer fölöslegessé válásával eltűnik az állam is. Hogy ez nem utópia, hanem a jog minden terén észlelhető tendencia, elég talán a büntetőjogi szankcióknak folytonos enyhülésére, szelídülésére utalnom, vagy a közigazgatás köréből arra a tényre, hogy még negyven évvel ezelőtt katonasággal kellett az adót behajtani, a mire ma bizonyára nincs már szükség.

Ez a lelki hozzáalkalmazkodás a társadalom szükségleteihez teszi majd az állami kényszert fölöslegessé, ez eszközli majd, hogy az emberek, daczára a *nagy rendnek*, szabadoknak érzik magukat.

Mindezt persze jól tudom, hiába mondja az ember olyanoknak, a kik abszolúte nem értik a szocializmust, mint Czóbel úr, a mikor azt mondja, hogy a politikai és egyéni szabadság alatt nem lehet mást érteni, mint a népakarat érvényesülését, az önrendelkezést és az állami kényszer lehető legkisebb fokát; ezeknek pedig nyomuk sincs a szocializmus szabadságfogalmában. De még azokkal is alig lehetséges a kölcsönös megértés, a kik, mint Hegedűs Lóránt, annyira nem tudnak fölülelmedni osztálynézőpontjukon, hogy gazdasági érvényesülés nélkül el sem tudnak képzelni szabadságot, vagy a kik, mint Gratz Gusztáv, a munkahely változtatásának szabadságát vetik ellenünk, észre nem vévén, hogy ez a munkaadó számára szabadság, ellenben a munkás számára éppen függésének folytonos mementója.

Ha időm engedné, részletesen szembeállítanám a megkritizált szociálista társadalom-ideállal az ellentétes irányok társadalom-ideáljának *valóságos* képét. Fontos ez, tisztán elméleti szempontból is, mert látnók, hogy az ő ideáljai éppen úgy nem önkényes konstrukciók, hanem szükségképp folynak azon osztály érdekeiből, a melyet képviselnek, miként a szociálista ideál folyik a munkásosztály sajátos helyzetéből.

Éppen ezért fölösleges az anarchista társadalom-ideállal foglalkoznia. A munkásosztály harczosa ez is, ideálja szükségképpen egy a szocializmuséval. Ugyanígy a becsületes keresztény-szocializmusé.

Marad tehát a feudális és a liberális ideál. A feudális társadalom-ideál a nagybirtokos osztály ideálja. Az ipari fejlődéssel ezt az osztályt

a burzsoázia kiszorította egykori domináló helyzetéből az államban és a társadalomban, könnyen érthető, miért dörög a kapitalizmus ellen, miért néz vissza a középkorba, miért sírja annak „egészséges osztálytagozódását” (Baross) vissza. Hogyne lett volna *egészséges* az az osztálytagozódás, a melynél a nagybirtokos a királynál sem kellett hogy kisebb embernek tartsa magát!

Hogy milyen volt ez a feudális társadalom a valóságban, arról épületes példákat hallottunk már itten. Nem kell talán új tényeket idéznünk, földiéznünk a parasztforradalmak emlékét, a városok küzdelmét politikai emancipációjukért, az egyházi rémuralmat, az erkölcsi eldurvulás hihetetlen eseteit, hogy a feudális társadalom-ideált abszolúte haladásellenesnek jelenthessük ki, haladásellenesnek főképp azért, mert a termelő erők mai fejlettségét nem akarja kihasználni.

De haladásellenes a liberális társadalom-ideál is. Ennek itt legkülönbözőbb képviselőit hallottuk és nagyon nehéz volna a Gratz, Lánczy és Hegedüs koncepczióit harmonikusan összeegyeztetni. Az igazság, nézetem szerint, a Hegedüs Lóránt oldalán van; ő volt az egyetlen, a ki tisztán domborította ki a liberalizmus igazi lényegét: hogy az a középosztály társadalmi ideálja.

Hegedüs L. magyarországi reflexiói — a melyek részletes bírálataiba idő híján sajnos, nem bocsátkozhatom — világosan mutatják, hogy mi a liberális ideál. Nyilvánvaló, hogy a mai társadalom idealizálása az, a mai társadalom, az ő sötét oldalai nélkül, azon következmények nélkül, a melyeket a gazdasági fejlődés könyörtelenül provokál. A magántulajdont és a profitot akarja megmenteni. De a magántulajdon ma, azáltal, hogy az óriási vagyonok és a truszszerű alakulatok keletkezésére vezetett, maga ölte meg a gazdasági szabadságot, a mely pedig az egyetlen fejlődési tényező benne. A politikai szabadságot szüntelen veszélyezteti a törekvés a munkásosztály lenyűgözésére, a mely különösen gazdasági szervezkedésével a profitot csökkenti. A kulturális fejlődésnek pedig szintén szükségképpen ellensége, mert művelt, fejlett munkásosztály veszedelmesebb ellenfél, mint a tudatlan tömegek.

Így lett a liberalizmus is a társadalmi haladás ellensége, s így juttatta a burzsoáziának a fejlődéstől való félelme a feudális elemeket ismét előtérbe.

Egyetlen társadalmi ideál maradt tehát, a mely a társadalmi haladás irányába esik: a szociálista ideál.

Egyetlen társadalmi osztály, a mely érdekeinek sérelme nélkül harcolhat ez ideálért: a munkásosztály.

Egyetlen harci eszköz, a mely mindenképen az ideál irányába visz: az osztályharcz.

S ha Hegedüs Lóránt tagadja, hogy az osztályharczban a munkásosztály fegyelmeződik, s azt mondja, hogy csak önhittséget lát — én nem tiltakoznám ez ellen sem. Ez sem volna baj. De nem önhittség ez,

uraim, hanem büszke önérzet, a melynek alapja az a tudományos megismerés, hogy a munkásosztály az egyetlen osztály, a melynek érdeke a társadalmi fejlődés szükségleteivel egybeesik, — önérzet, a mely támaszkodik arra a tudatra, hogy a munkásosztály küzdhet egyedül őszintén a szabad emberiség nagy ideáljáért, — önérzet, a melyre jogosítva van, mert ezért a célért harczol is tényleg. És ha e vitában az osztályok harmóniáját szóltgatták vágyódással, én épp e vitából megerősödve viszem meggyőződésemet, hogy a tudomány világításában épp ez a harmónia a leglehetőlenebb és a legkárosabb utópia. Az az összeműködés megbénítaná a munkásosztály következetes harczát. Ellenben, ha egyedül marad, az erő, a mely a fejlődés munkájába hajtja, erősebbnek bizonyul majd minden rokon- és ellenszenvnél és kell, hogy győzelemre vezesse. A társadalmi haladás szükségességének nagy ereje ez az erő, mely a munkásosztály *önhiittségének* forrása!